

Napomene

Skraćenice

BEI *Brill's Encyclopedia of Islam* (baza podataka na internetu)

BNJ *Brill's New Jacoby* (baza podataka na internetu)

EAH *Encyclopedia of Ancient History* (baza podataka na internetu)

IG *Inscriptiones Graecae* (1860–)

MGH *Monumenta Germaniae Historica* (1826–)

OCD *Oxford Classical Dictionary* (baza podataka na internetu)

UVOD

1. Katul II.II.
2. Ovo predanje se konačno zasniva na Postanju 10; videti 1 Hronike 1 i Jubileji 8–9.
3. Tamara Griggs, „Univerzalna istorija od protivreformacije do prosvetiteljstva“, *Modern Intellectual History* 4, no. 2 (2007), 221. Nisu se svi saglasili s tim: susret Evrope s američkim urođenicima takođe je modernom učinio teoriju „poligeneze“, po kojoj su svi sada poznati tipovi ljudi fizički bili previše različiti da bi na kraju imali zajedničke pretke (Justin E. H. Smith, *Nature, Human*

- Nature, and Human Difference*, Princeton: Princeton University Press, 2015, 92–113).
4. Jean Starobinski, „Le mot civilisation“, *Le Temps de la Réflexion* 4 (1983), 13, prati prvo korišćenje u ovom smislu do markiza od Miraboa 1759. Imenica potiče od prideva *civilisé* – što znači uglašano ili prefinjeno – koja se u Francuskoj upotrebljavala od šesnaestog veka. Za pojedinosti pogledati Michael Sonenscher, „Varvarstvo i civilizacija“, u Richard Whatmore i Brian Young, ur., *A Companion to Intellectual History*, Chichester: Wiley Blackwell, 2015, uz esej Ketrin Bluin na internet adresi <https://everydayorientalism.wordpress.com/2018/02/23/civilization-whats-up-with-that/>.
 5. Videti posebno kod Adama Fergusona: *Esej o istoriji civilnog društva* (1767.) za sve primene imenice, kao i za objašnjenje „teorije stadijuma“ u *Predavanjima o jurisprudenciji* koja je Adam Smit održao između 1762. i 1766.
 6. John Stuart Mill, „Civilizacija“, *London and Westminster Review* no. 1 (April 1836), preštampano u John Stuart Mill, *Essays on Politics and Society, Part I*, ur. John M. Robson, Toronto: University of Toronto Press, 1977, 120.
 7. Ibid., 120–1.
 8. Imperijalne ideologije: Uday Singh Mehta, *Liberalism and Empire: A Study in Nineteenth-century British Liberal Thought*, Chicago: University of Chicago Press, 1999; Jennifer Pitts, *A Turn to Empire: The Rise of Imperial Liberalism in Britain and France*, Princeton: Princeton University Press, 2005; Duncan Bell, „Carstvo i imperijalizam“, u Gareth Stedman Jones i Gregory Claeys, ur., *The Cambridge History of Nineteenth-century Political Thought*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011, 867–75, sa Dankanom Belom, „Džon Stjuart Mil o kolonijama“, *Political Theory* 38, no. 1 (2010).
 9. O *Istočnoindijskoj kompaniji*, privatnoj firmi koja je upravljala britanskim imperijalnim interesima u Indiji do poznog devetnaestog veka, videti William Dalrymple, *The Anarchy: The Relentless Rise of the East India Company*, London: Bloomsbury, 2019. Sam Mil nikada nije nogom kročio u Indiju.
 10. John Stuart Mill, *On Liberty*, preštampano u John Stuart Mill, *Essays on Politics and Society, Part I*, 224.

11. François Guizot, *General History of Civilization in Europe*, New York: D. Appleton, 1896, 4 (Predavanje 1).
12. Ibid., 26 (Predavanje 2).
13. Ibid., 1 (Predavanje 1), 32–3 (Predavanje 2).
14. John Stuart Mill, „Groteova istorija Grčke [I]“, *Edinburgh Review* 74 (October 1846), preštampano u John Stuart Mill, *Essays on Philosophy and the Classics*, ed. John M. Robson, Toronto: University of Toronto Press, 1978, 273.
15. Videti Karuna Mantena, *Alibis of Empire: Henry Maine and the Ends of Liberal Imperialism*, Princeton: Princeton University Press, 2010, o napuštanju liberalnog univerzalizma i misije civilizacije u ovo doba.
16. Iako je ideja da je ljudska rasa podeljena na različite tipove po boji i drugim fizičkim karakteristikama postala veoma popularna tek u devetnaestom veku, potiče još iz radova proučavalaca iz osamnaestog veka. *Sistem prirode (Systema Naturae)* švedskog botaničara Karla Lineusa, prvi put objavljen 1735., klasifikovao je sve prirodne organizme u tri „carstva“, biljaka, životinja i minerala, koja su se onda delila na klase, redove, rodove i vrste. Lineus nije formalno podelio ljudski „rod“ u različite „vrste“, ali jeste naveo različite „varijante“ ljudi s osobenim fizičkim karakteristikama, iznad svega na osnovu boje kože.
17. Georgios Varouxakis, „Kad se Britanija pridružila okcidentu? O poreklu ideje 'Zapada' u engleskom“, *History of European Ideas* 46, no. 5 (2020), prateći korišćenje „Zapada“ do poznog osamnaestog veka, i napominjući da je taj termin uvezen u engleski iz kontinentalne Evrope, a još se kasnije pojavljuje u Sjedinjenim Državama.
18. Jasper M. Trautsch, „Smišljanje 'Zapada'“, *Bulletin of the German Historical Institute* 53 (Fall 2013), 91–5; Varouxakis, „Kad se Britanija pridružila okcidentu“, 569–72.
19. Edward A. Freeman, *The History of Sicily from the Earliest Times*, Oxford: Clarendon Press, 1891, 1:10–11.
20. Najraniji primeri fraze nalaze se u četrdesetim godinama devetnaestog veka: Varouxakis, „Kad se Britanija pridružila okcidentu?“, 571.
21. John Clarke Stobart, *The Grandeur That Was Rome: A Survey of Roman Culture and Civilisation*, London: Sidgwick & Jackson,

- 1912, 1. O održivosti zamisli o samoj zapadnoj civilizaciji videti esej Davida Graebera na <https://theanarchistlibrary.org/library/david-graeber-there-never-was-a-west>
22. Trautsch, „Smišljanje 'Zapada'“, 96–9, i napomena 2.
23. Klasičan primer je delo Arnolda Tojnbija *A Study of History*, 12 tomova, London: Oxford University Press, 1934–61, poređenje dvadeset i jedne svetske civilizacije. Te projekte je često podsticala zabrinutost za zapadnu civilizaciju i njene izgleda, od dela nemačkog pisca Osvalda Spenglera *Der Untergang des Abendlandes*, Vienna: Braumüller, 1918–22, prev. na engleski Charles F. Atkinson kao *The Decline of the West*, New York: Alfred A. Knopf, 1926–8, do američkog istoričara Vilijama Meknila i njegovog dela *The Rise of the West*, Chicago: University of Chicago Press, 1963. Meknil se zalagao za postojanje komunikacije i difuzije među civilizacijama kroz istoriju, ali se fokusirao na difuziju ideja iz „civilizacija“ „strancima“, i njegova knjiga kulminira proširenom studijom važnosti zapadnog uticaja nad ostalim civilizacijama posle 1500. *The Story of Civilization* Vila Duranta, New York: Simon & Schuster, 1935–75, jeste zapravo priča o zapadnoj civilizaciji. Postoje interesantna nedavna dela koja povezuju kulturološku istoriju Istoka i Zapada, ali i ona se obično fokusiraju na kasnije periode, ili na intelektualne konstrukcije (npr. Jack Goody, *The Theft of History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006). Jedan izuzetak je čudesna kratka knjiga koju je napisao Jerry H. Bentley, *Old World Encounters: Cross-cultural Contacts and Exchanges in Pre-modern Times*, New York: Oxford University Press, 1993, zaista globalna istorija koja pokriva sličan vremenski okvir kao što je moj, pri-povedana s ograničenijeg, zapadnog stanovišta.
24. Fernand Braudel, *A History of Civilizations*, prev. Richard Mayne, London: Penguin, 1995, 22.
25. Ibid., 29, 12, 35.
26. Samuel Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York: Simon & Schuster, 1996, 40, 21. Hantingtonova definicija civilizacije je „najviše kulturološko grupisanje i najširi nivo kulturološkog identiteta koji ljudi imaju izuzev onog čime se ljudi razlikuju od drugih vrsta“ (43).

-
27. <https://www.ramsaycentre.org/studying-western-civilisation/ba-degrees>. Slični pristupi mogu se videti na konzervativnim američkim koledžima humanističkih nauka poput koledža Hillsdejl u južnom Mičigenu, gde osnovni nastavni plan i program poziva buduće studente da „istražuju načine na koje je današnji čovek dužnik grčko-rimskoj kulturi i judeo-hrišćanskoj tradiciji“: <https://www.hillsdale.edu/academics/classical-liberal-arts-core/>.
28. Projekt Faros redovno dokumentuje ovu pojavu: <http://pages.vassar.edu/pharos/white-nationalism-white-supremacy/>; za ove primere videti: <http://pages.vassar.edu/pharos/2018/06/15/spqr-and-white-nationalism/> i <https://pages.vassar.edu/pharos/2017/11/17/scholars-respond-to-spartan-helmets/> sa <https://pharos.vassarspaces.net/2021/06/04/richard-spencer-who-we-are-white-identity-greco-rimsko-antiquity/> i <https://eidolon.pub/this-is-not-sparta-392a9ccddf26>.
29. David Reich, *Who We Are and How We Got Here: Ancient DNA and the New Science of the Human Past*, New York: Pantheon Books, 2018; Adam Rutherford, *How to Argue with a Racist: History, Science, Race and Reality*, London: Weidenfeld & Nicolson, 2020.
30. Reich, *Who We Are and How We Got Here*, 81.
31. Zahvalna sam Eriku Sandersonu za ovu sugestiju.
32. Došlo je do zadovoljavajućeg porasta diskusija o ovim vezama kako u akademskim, tako i u popularnim tekstovima u proteklih nekoliko godina. Uzmimo samo nekoliko ilustrativnih primera u akademskom izdavaštvu: godine 2018, je žurnal *Past & Present* objavio specijalno izdanje „Globalni srednji vek“; godine 2019., Tamar Hodos je priredila novi *Priručnik o arheologiji i globalizaciji*, London: Routledge, a Cambridge University Press je lansirao novi akademski žurnal *Global Antiquities* godine 2020.; i 2021. novu seriju monografija o antici u globalnom kontekstu. Sve ovo nadograđuje ranija sintetička dela kao što je Toby C. Wilkinson, Susan Sherratt i John Bennet, ur., *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to the 1st Millennia BC*, Oxford: Oxbow, 2011. U međuvremenu, poznavaoici su objavili velika dela o pojedinim – često veoma velikim – periodima i mestima: o Sredozemlju, Peregrine Horden i Nicholas Purcell *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*, Oxford: Blackwell, 2000 (i

- Peregrine Horden i Nicholas Purcell, *The Boundless Sea: Writing Mediterranean History*, Abingdon: Routledge, 2020) te Cyprian Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London: Thames & Hudson, 2013; o svetu Indijskog okeana, Philippe Beaujard *Les mondes de l'océan Indien*, Paris: Armand Colin, 2012 (prev. na engleski kao *The Worlds of the Indian Ocean: A Global History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019); o centralnoj Aziji, Peter Frankopan *The Silk Roads: A New History of the World*, London: Bloomsbury, 2015; i o evroazijskoj stepi, Barry Cunliffe *By Steppe, Desert, and Ocean: The Birth of Eurasia*, Oxford: Oxford University Press, 2015. Za još šira gledišta, videti Eivind Heldaas Seland, *Antikkens globale verden*, Kristiansand: Portal, 2008 (prev. na engleski kao *A Global History of the Ancient World: Asia, Europe, and Africa Before Islam*, London: Routledge, 2022) i Michael Scott, *Ancient Worlds: An Epic History of East and West*, London: Hutchinson, 2016.
33. *Ex oriente lux*: Wolfgang Helbig, *Das homerische Epos aus den Denkmälern erläutert: archäologische Untersuchungen*, Leipzig: Teubner, 1884; Wolfgang Helbig, 'Sur la question mycénienne', *Mémoires de l'Institut National de France* 35, no. 2 (1896); Oscar Montelius, *Der Orient und Europa: Einfluss der orientalischen Cultur auf Europa bis zur Mitte des letzten Jahrtausends v. Chr.*, Stockholm, 1899; Oscar Montelius, *Die älteren Kulturperioden im Orient und in Europa*, Stockholm, 1903.
 34. Michael Baxandall, *Patterns of Intention: On the Historical Explanation of Pictures*, New Haven: Yale University Press, 1985, 58–62.
 35. Termin Levant, od italijanske reči *levante*, „izlazeće“ sunce, ima šarolik istorijat u modernom periodu, ali ja ga ovde koristim kao relativno neutralan i korisno nejasan termin za zemlje između Eufrata i Sredozemlja (videti Thomas Scheffler, „Plodni polumesec“, 'Orijet', 'Bliski istok': promena mentalnih mapa jugozapadne Azije“, *European Review of History* 10 (2003), za alternative). Dalje na severu, ime Anadolija za poluostrvo koje zauzima današnja Turska takođe potiče od izraza koji znači „osvit“, na antičkom grčkom, *anatole*.

1

JEDNO JEDRO

1. Biblos i njegova luka: Honor Frost, „Biblos i more“, u Claude Domet-Serhal, ur., *Decade: A Decade of Archaeology and History in Lebanon*, Beirut: The Lebanese British Friends of the National Museum, 2004; Marwan Kilani, „Biblos u poznom Bronzanom dobu: interakcije između levantinskog i egipatskog sveta“, doktorska disertacija, University of Oxford, 2017, 19–21, 55–8. Tower Temple: Honor Frost, „Pomorska istraživanja u Biblosu“, *Baal: Bulletin d'archéologie et d'architecture libanaïses* 3 (1998–9), 253–8.
2. Ime Šu-ilisua, prevodioca s „jezika Meluha“ kojim se govorilo u dolini Inda, sačuvano je na malenom cilindarskom pečatu koji je pronađen u Mesopotamiji, a datira iz oko 2300. godine p. n. e.: Louvre Museum AO 22310
3. Guy S. Jacobs et al., „Višestruki duboko divergentni denisovski preci Papuanaca“, *Cell* 177, no. 4 (2019); Lu Chen et al., „Prepoznavanje i tumačenje očiglednih neandertalskih predaka u afričkim pojedincima“, *Cell* 180, no. 4 (2020).
4. Festivali kod Gobekli Tepea u južnoj Anadoliji: Oliver Dietrich et al., „Uloga kulta i gozbi u nicanju neolitskih zajednica: novi dokazi iz Gobekli Tepea, u jugoistočnoj Turskoj“, *Antiquity* 86, no. 333 (2012). Slavlja i trgovina u „mamutskim kućama“ južne Rusije i Ukrajine: najskorije, David Graeber i David Wengrow, *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*, London: Allen Lane, 2021, 90–1.
5. Trevor Watkins, „Supraregionalne mreže u Neolitu jugozapadne Azije“, *Journal of World Prehistory* 21, no. 2 (2008), 155–7.
6. Peter J. Richerson, Robert Boyd i Robert L. Bettinger, „Je li poljoprivreda bila nemoguća za vreme pleistocena, ali zato obavezna tokom holocena? Hipoteza o promeni klime“, *American Antiquity* 66, no. 3 (2001); Trevor Watkins, „Novo svetlo nad neolitskom revolucijom na jugozapadu Azije“, *Antiquity* 84, no. 325 (2010). Milenijum ili dva kasnije, slična ali zasebna poljoprivredna inicijativa započela je u rečnim dolinama istočne Kine.
7. Greg Woolf, *The Life and Death of Ancient Cities*, Oxford: Oxford University Press, 2020, 44.

8. Barry W. Cunliffe, *By Steppe, Desert, and Ocean: The Birth of Eurasia*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 98; Volker Heyd, „Kosinin osmeh“, *Antiquity* 91, no. 356 (2017), 42–3.
9. Marc Van de Mieroop, *A history of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*, 3rd edn, Chichester: Wiley Blackwell, 2016, 24–6. Grad Tel Brak pojavio se manje-više istovremeno u vlažnom poljoprivrednom području na severu, dosegnuvši sličnu veličinu krajem četvrtog milenijuma (Woolf, *The Life and Death of Ancient Cities*, 68–9).
10. Lorenz Rahmstorf, „Koncept merenja težine tokom Bronzanog doba na Egeju, Bliskom istoku i u Evropi“, u Iain Morley i Colin Renfrew, ur., *The Archaeology of Measurement: Comprehending Heaven, Earth, and Time in Ancient Societies*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010; Lorenz Rahmstorf, „Reintegracija 'difuzije': širenje inovacija među društvima Evrope i Bliskog istoka u Neolitu i Bronzanom dobu“, u Toby C. Wilkinson, Susan Sherratt i John Bennet, ur., *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to the 1st Millennia BC*, Oxford: Oxbow, 2011.
11. Robert K. Englund, „Računovodstvo na proto-klinastom pismu“, u Karen Radner i Eleanor Robson, ur., *The Oxford Handbook of Cuneiform Culture*, Oxford: Oxford University Press, 2011.
12. Za druge pristupe koji dolaze do sličnih zaključaka videti James C. Scott, *Against the Grain: A Deep History of the Earliest States*, New Haven: Yale University Press, 2017, i Graeber i Wengrow, *The Dawn of Everything*.
13. David Wengrow, *What Makes Civilization? The Ancient Near East and the Future of the West*, Oxford: Oxford University Press, 2010, 93; Cyprian Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London: Thames & Hudson, 2013, 336–7, s napomenom da se kalaj i kalaj-bronza pojavljuju u Mesopotamiji i Anadoliji od oko 3000. p. n. e., a u mnogo većim količinama od oko 2500. p. n. e.
14. Elamitski izvori kalaja u Avganistanu i Luristanu: Daniel T. Potts, *The Archaeology of Elam: Formation and Transformation of an Ancient Iranian State*, 2nd edn, New York: Cambridge University Press, 2016, 158. Postoje znatne količine kalaja u planinama

- Bohemije, i ponešto u lancu Taurus u zapadnoj Anadoliji, ali još nema dobrih dokaza za značajnu eksploataciju tih izvora tokom Bronzanog doba (Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 337).
15. Cunliffe, *By Steppe, Desert, and Ocean*, 99–100. Još nije jasno da li su prvi točkovi bili napravljeni na samoj stepi ili u susednim područjima onog što se danas naziva istočnom Evropom: premda većina dokaza potiče sa daljeg istoka, jedno vozilo s točkovima nacrtano je na posudi pronađenoj u Poljskoj i datiranoj na 3500–3350. p. n. e., a najraniji sačuvani drveni točak na svetu, ugljenikom datiran na oko 3150. p. n. e., iskopan je 2002. u Sloveniji.
 16. Johnny Baldi i Valentine Roux, „Inovacija grnčarskog točka: komparativna perspektiva između Mesopotamije i južnog Levanta“, *Levant* 48, no. 3 (2016), sa raspravom o dokazima o ranom i kratkotrajnom pojavljivanju grnčarskog točka na južnom Levantu u petom milenijumu p. n. e.
 17. Birgitta Kimura et al., „Antička DNK nubijskog i somalskog divljeg magareta omogućava uvid u magareće pretke i pripitomljavanje“, *Proceedings of the Royal Society B* 278, no. 1702 (2011); Birgitta Kimura et al., „Pripitomljavanje magaraca“, *African Archaeological Review* 30, no. 1 (2013); Evelyn Todd et al., „Genomski istorijat i globalna ekspanzija domaćeg magarca“, *Science* 377, no. 6611 (2022).
 18. Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 289.
 19. Peter Mitchell, *The Donkey in Human History: An Archaeological Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 2018, 24.
 20. David Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, London: Periplus, 2004, 89.
 21. Neil Brodie, „Magare: prikladna tehnologija za kopneni transport i vuču u ranom Bronzanom dobu“, u Neil Brodie, ur., *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2008, 299; Mitchell, *The Donkey in Human History*, 76.
 22. James Henry Breasted, *Ancient Records of Egypt, Volume I: Historical Documents from the Earliest Times to the Persian Conquest*, Chicago: University of Chicago Press, 1906, nos 65–6, 146–8; James B. Pritchard, *Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament*, Princeton: Princeton University Press, 3rd edn, 1969, 227; Ezra Marcus, „Rana plovidba i pomorska aktivnost na

- južnom Levantu od praistorije do trećeg milenijuma p. n. e.“, u Edwin C. M. van den Brink and Thomas E. Levy, ur., *Egypt and the Levant*, London: Leicester University Press, 2002, 408.
23. Steve Vinson, *Egyptian Boats and Ships*, Princes Risborough: Shire, 1994, 17; Nicole Boivin i Dorian Q. Fuller, „Deponije, brodovi i seme: istraživanje opstanka na obali, pomorske trgovine i raširenosti odomaćivanja na antičkom Arapskom poluostrvu i oko njega“, *Journal of World Prehistory* 22, no. 2 (2009); Cyprian Broodbank, „'Plovi lađa preko ruba mora': putovanja, plovidbe i nastanak sredozemnih društava oko 3500– 500. p. n. e.“, u Atholl Anderson, James H. Barrett i Katherine V. Boyle, ur., *The Global Origins of Seafaring*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2010, 254–5; Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 290; Philippe Beaujard, *The Worlds of the Indian Ocean: A Global History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 50. Moguće je da je tehnologija jedrenja zapravo izmišljena u Persijskom zalivu, te da je putovala u drugom smeru od usta do usta, ali Brudbenk napominje da jedini sugerisani opis jedrenjaka na lokalitetu u Zalivu u šestom ili petom milenijumu p. n. e. nije siguran („Plovi lađa preko ruba mora“, 254–5). Takođe вреди napomenuti primer nezavisnog pronalaska jedra na Pacifiku, možda i pre nego na Nilu ili u Zalivu, kao i da ima primera zapisa u centralnoj Americi i verovatno Kini takođe, u kasnijim razdobljima.
 24. Još jedan udarac za progresivističke pretpostavke civilizacijskog promišljanja iz osamnaestog veka nanosi to što u dolini Inda nema nikakvih tragova hramova ili kraljevskih palata, armija ili veličanstvenih pojedinačnih grobnica; tim gradovima su verovatno vladala korporativna tela, a ne kraljevi: Jonathan Mark Kenoyer, „Civilizacija Inda“, u Colin Renfrew i Paul Bahn, ur., *The Cambridge World Prehistory*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014. Cf. Adam S. Green, „Ubijanje kralja-sveštenika: o egalitarizmu civilizacije Inda“, *Journal of Archaeological Research* 29, no. 2 (2021) za argument u korist političkog egalitarizma u tim gradovima, i promišljenu diskusiju u Graeber and Wengrow, *The Dawn of Everything*, 313–21.
 25. Brodovi Biblosa: Shelley Wachsmann, *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station: Texas A&M

- University Press, 1998, 12–19; Marcus, „Laka plovidba i pomorska aktivnost“, 408; Fabre, *Seafaring in Ancient Egypt*, 92, sa rezervama.
26. Ulrich Hartung et al., *Umm el-Qaab II: Importkeramik aus dem Friedhof U in Abydos (Umm el-Qaab) und die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 4. Jahrtausend v. Chr.*, Mainz am Rhein: P. von Zabern, 2001, 313–16; Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 287–8.
 27. Broodbank, „’Plovi lađa preko ruba mora‘“, 251; Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 301–3.
 28. Broodbank, „’Plovi lađa preko ruba mora‘“, 254.
 29. Marcus, „Rana plovidba i pomorska aktivnost na južnom Levantu“, 404.
 30. Broodbank, „’Plovi lađa preko ruba mora‘“, 254; Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 290.
 31. Cunliffe, *By Steppe, Desert, and Ocean*, 98; Volker Heyd, „Kosinin osmeh“, *Antiquity* 91, no. 356 (2017), 351.
 32. Brodie, „Magare“, 301–2.

2

MINOSOVA PALATA

1. 5.000 ljudi: Cyprian Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London: Thames & Hudson, 2013, 570.
2. Za detaljan opis palate na njenom vrhuncu videti John C. McEnroe, *Architecture of Minoan Crete: Constructing Identity in the Aegean Bronze Age*, Austin: University of Texas Press, 2010, 69–79. Moj opis ovde odraz je kasnijih faza kompleksa, što će reći, njegovih arheoloških ostataka.
3. CMS [*Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel*] II 1 287 (mmia–mmib: c. 2100–1900 p. n. e.); za malo kasniji primer videti. CMS II 2 261 (mmib–mmii). Videti takođe Shelley Wachsmann, *Seagoing Ships and Seamanship in the Bronze Age Levant*, College Station: Texas A&M University Press, 1998, 83–122, esp. 99; Cyprian Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 342; Cyprian Broodbank, „’Plovi lađa preko ruba mora’: putovanja, plovidbe i nastanak sredozemnih društava oko 3500– 500. p. n.

- e.“, u Atholl Anderson, James H. Barrett i Katherine V. Boyle, ur., *The Global Origins of Seafaring*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2010, 255–6.
4. Glavni izvori su kasni (Apolodor 3.1.1; Diodor Sikul 5.78), ali je priča već bila poznata u petom veku p. n. e., kada Herodot daje racionalizovanu verziju (1.2.1; videti Apolodor 2.5.7 o pominjanju u Akusilaosu Argoskom, oko 500 p. n. e.).
 5. Homer, *Ilijada* 14.315–28, i to je samo ono što on priznaje ženi.
 6. Sarpedon i Termile: Herodot 1.173, sa 7.92. Minosova vladavina: Herodot 1.171, 3.122; Tukidid 1.4.1, 8.7; Diodor Sikul 4.79.1, 5.78.3. Pasifaja: Diodor Sikul 4.77. Tezej: Apolodor 3.1, 15; Plutarh, *Tezej* 15–20. Neki antički autori dodaju još braće i sestara.
 7. Ovde se moja tvrdnja donekle razlikuje od tvrdnje Martina Bernala u *Black Athena* (3 vols, New Brunswick: Rutgers University Press, 1987–2006), gde se on zalaže za validnost „antičkog modela“ koji je video korene grčke kulture u Egiptu i na Levantu. Kao što ćemo videti, o tome se ima dosta reči – premda ne baš sve što je kazao Bernal – ali „antički model“ koji mene ovde interesuje krupnija je i apstraktnija zamisao od izazivanja promene u kulturi kroz interakcije među ljudima.
 8. Herodot 4.45.
 9. John K. Papadopoulos, „Smišljanje Minojaca: arheologija, savremenost i potraga za evropskim identitetom“, *Journal of Mediterranean Archaeology* 18, no. 1 (2005), 96.
 10. Ibid., 98.
 11. Videti na primer: Richard Chandler, *Travels in Asia Minor: Or, an Account of a Tour Made at the Expense of the Society of Dilettanti*, Dublin: R. Marchbank, 1775.
 12. J. A. MacGillivray, *Minotaur: Sir Arthur Evans and the Archaeology of the Minoan Myth*, New York: Hill & Wang, 2000.
 13. Arthur J. Evans, *Through Bosnia and the Herzegovina on Foot During the Insurrection, August and September 1875*, London: Longmans, Green, 1876, 308.
 14. Papadopoulos, „Smišljanje Minojaca“, 96.
 15. Arthur J. Evans, „Istočno pitanje u antropologiji“, *Report of the Sixty-Sixth Meeting of the British Association for the Advancement of Science* (1896), 922.

-
16. J. Lesley Fitton, *The Discovery of the Greek Bronze Age*, London: British Museum Press, 1995, 76.
 17. Arthur J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*, vol. I, London: Macmillan, 1921, 1.
 18. Ilse Schoep, „Gradnja lavirinta: Artur Evans i konstruisanje minojske civilizacije“, *American Journal of Archaeology* 122, no. 1 (2018). Evans zapravo nije skovao termin „minojska“ kao što je tvrdio, već ga je pozajmio iz dela Kreta Karla Hoecka (1823), što nije jedini primer u nemačkim proučavanjima iz dvadesetih godina devetnaestog veka. Međutim, on je u to ranije doba korišćen prevashodno sa hronološkim, a ne kulturološkim značenjem: Nektarios Karadimas i Nicoletta Momigliano, „O terminu 'minojski' pre Evansovog rada na Kritu (1894)“, *Studi Micenei ed Egeo Anatolici* 46, no. 2 (2004).
 19. Evans, *The Palace of Minos*, vol. I, 24, s Papadopoulosom, „Smišljanje Minojaca“, 94.
 20. Papadopoulos, „Smišljanje Minojaca“, 106–10.
 21. Joan Evans, *Time and Chance: The Story of Arthur Evans and His Forebears*, London: Longmans, Green, 1943, 370.
 22. Evans, *The Palace of Minos*, vol. I, 15–19.
 23. V. Gordon Childe, *The Dawn of European Civilization*, London: Kegan Paul, Trench, Trubner & Company, 1925, 29.
 24. Peter Tomkins i Ilse Schoep, „Krit“, u Eric H. Cline, ur., *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, New York: Oxford University Press, 2012, 69.
 25. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, esp. 92–106.
 26. Dve nedelje: *ibid.*, 105.
 27. Analiza izotopa olova pokazala je da srebro i bakar pronađeni širom Egeja u to doba potiču iz rudnika kod Lavriona na južnom kraju Atike u kopnenoj Grčkoj: Jack L. Davis, „Minojski Krit i egejska ostrva“, u Cynthia W. Shelmerdine, ur., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 201; Noel Gale, Maria Kayafa i Zofia Stos-Gale, „Dalji dokazi za proizvodnju bakra u bronzanom dobu iz ruda u oblasti Lavriona, na Atiki u Grčkoj“, *Archaeometallurgy in Europe II*, Milan: AIM, 2009.

28. O Troji i njenim kontaktima u ovom periodu (Troy II), videti Andrew Sherratt, „Kako bi izgledao svetski sistem Bronzanog doba? Odnosi između umerene Evrope i Sredozemlja u poznijoj praistoriji“, *Journal of European Archaeology* 1 (1993), 22–3, i Naoíse Mac Sweeney, *Troy: Myth, City, Icon*, London: Bloomsbury Academic, 2018, 40–3. Za nedavne studije koje sugerišu da je srebro sa Kiklada možda stiglo u tom periodu čak i u Egipat, videti Karin Sowada et al., „Analiza narukvica kraljice Heteftere iz njene slavne grobnice u Điji otkrivaju nove informacije o srebru, metalurgiji i trgovini u Starom kraljevstvu Egipta, oko 2600, p. n. e.“, *Journal of Archaeological Science: Reports* 49 (2023).
29. Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 332–3, 335–7, takođe uz napomenu da prava bronza ima nižu temperaturu livenja.
30. Pečati s točkom i štambiljem: ibid., 336. Za magare videti ibid., 326–7; Mitchell, *The Donkey in Human History*, 111, i Brodie, „Magare“, koji zapaža koincidenciju pojavljivanja bronzene u Anadoliji i Egeju sa dolaskom magarca, koji je mogao da nosi bakar i kalaj po kopnu.
31. Andrew Bevan, *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, New York: Cambridge University Press, 2007, 93–4, za vezu između Krita i Kiklada u trećem milenijumu, i njeno opadanje u poslednjim vekovima.
32. Ime potiče od italijanskog grada Faenza, koji je kasnije bio proizvodni centar za sličan materijal.
33. Sturt W. Manning, „Formiranje palata“, u Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, 115; Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 336. Teže egipatske kamene posude iz predinastijskog perioda i Starog kraljevstva pronađene van arheološkog konteksta na Kritu mogle su biti antikviteti doneseni na ostrvo u kasnijem periodu, možda čak i kao rezultat pljačke grobnica: Bevan, *Stone Vessels and Values in the Bronze Age Mediterranean*, 95.
34. Susan Sherratt, „Globalizacija Sredozemlja Bronzanog i Gvozdenog doba“, u Tamar Hodos, ur., *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, London: Routledge, 2017, 604; Jorrit M. Kelder, Sara E. Cole and Eric H. Cline, „Memfis, Minos i Miken: kontakt između Egipta i Egeja u Bronzanom dobu“, u

- Jeffrey Spier, Timothy Potts i Sara E. Cole, ur., *Beyond the Nile: Egypt and the Classical World*, Los Angeles: Getty Publications, 2018, 10.
35. Borja Legarra Herrero, „O distribuciji metalnih predmeta na Kritu u periodu pre palata“, *Papers from the Institute of Archaeology* 15 (2004), 33–4; Borja Legarra Herrero, „Novi frajer u kraju: priroda prvog sistematskog kontakta između Krita i istočnog Sredozemlja oko 2000. p. n. e.“, u Toby C. Wilkinson, Susan Sherratt i John Bennet, ur., *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to 1st millennia bc*, Oxford: Oxbow, 2011; Noel H. Gale i Zofia Anna Stos-Gale, „Ukrštanje kulturoloških minojskih veza i razvoj metalurgije na Kritu u Bronzano doba“, u Susan La Niece, Duncan R. Hook i Paul T. Craddock, ur., *Metals and Mines: Studies in Archaeometallurgy*, London: Archetype, 2007.
36. Točak: Carl Knappett, „Tradicijska i inovacijska tehnologija formiranja grnčarstva: bacanje točka u srednjominojskom Knososu“, *Annual of the British School at Athens* ii (1999). Miš: Thomas Cucchi et al., „Praćenje bliskoistočnih korena i evropskog širenja zapadnog kućnog miša“, *Scientific Reports* 10, no. 1 (2020).
37. Kritska pisma: Helène Whittaker, „Funkcija i značenje pisanja na praiistorijskom Egeju: neka razmišljanja o socijalnom i simboličnom značenju pisanja s materijalnog stanovišta“, u Ruth D. Whitehouse i Kathryn E. Piquette, ur., *Writing as Material Practice: Substance, Surface and Medium*, London: Ubiquity Press, 2013. Sad se čini da su takozvani „arhanski“ znaci rana forma kritskih hijeroglifa: Silvia Ferrara, „Kraj još jednog početka: formiranje sekundarnog pisma na Egeju i istočnom Sredozemlju“, u Philippa Steele, ur., *Understanding Relations Between Scripts: The Aegean Writing Systems*, Oxford: Oxbow, 2017, 15.
38. Tomkins and Schoep, „Krit“, 71.
39. Nasuprot tome, sistem pečatiranja koji je počeo da se koristi oko jedan vek kasnije kako bi obezbedio pristup ostrvskim prodavnicama i skladištima sledi u stopu egipatske modele, makar isprva, pre nego se razgrana u lokalne varijacije: Judith Weingarten, „Pečatne strukture minojskog Krita: od Festosa mmii do uništenja palate Knososa: I deo: dokazi do imib uništenja“, *Oxford Journal of Archaeology* 5, no. 3 (1986), 280.

40. Broodbank, *An Island Archaeology of the Early Cyclades*, 347–50. Ni vremenske prilike nisu bile od pomoći, sa sušom koja je zahvatila dobar deo Evrope i zapadne Azije oko 2200. p. n. e., romantično poznata naučnicima kao Klimatski događaj 4,2k ps („pre sadašnjice“); međutim, najskorija istraživanja ukazuju da je ona imala ograničene i promenljive posledice: Calian J. Hazell, Matthew J. Pound i Emma P. Hocking, „Paleoekološke promene visoke rezolucije u Bronzano doba na istočnom Sredozemlju: istraživanje veza između klime i društava“, *Palynology* 46, no. 4 (2022).
41. Bronza: Legarra Herrero, „O distribuciji metalnih predmeta na Kritu u periodu pre palata“, 32.
42. Barry Molloy, „Mačevi i mačevanje u Bronzano doba na Egeju“, *American Journal of Archaeology* 114, no. 3 (2010).
43. Tomkins i Schoep, „Krit“.
44. Keith Branigan, „Aspekti minojskog urbanizma“, u Keith Branigan, ur., *Urbanism in the Aegean Bronze Age*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 2002; Todd Whitelaw, „Urbanizacija praistorijskog Krita: izgledi naseljavanja u formiranju minojске države“, u Ilse Schoep, Peter Tomkins i Jan M. Driessen, ur., *Back to the Beginning: Reassessing Social and Political Complexity on Crete during the Early and Middle Bronze Age*, Oxford: Oxbow, 2011, 146.
45. Za razlike između kritske i levantske arhitekture, videti Branigan, „Aspekti minojskog urbanizma“, 43–5, i Ilse Schoep, „Arhitektura i moć: poreklo minojске arhitekture palata“, u Joachim Bretschneider, Jan M. Driessen and Karel van Lerberghe, ur., *Power and Architecture: Monumental Public Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean*, Leuven: Peeters, 2007.
46. Jan Driessen, Ilse Schoep i Robert Laffineur, ur., *Monuments of Minoan: Rethinking the Minoan Palaces*, Liège: Université de Liège, 2002: videti poglavlja koja su napisali Betancourt, Driessen i Hamilakis; Ilse Schoep, „Minojska 'palata-hram' iznova razmotrena: kritička procena prostorne koncentracije političke, religijske i ekonomske moći na Kritu u Bronzano doba“, *Journal of Mediterranean Archaeology* 23, no. 2 (2011).
47. Ilse Schoep i Peter Tomkins, „Povratak početku ranog i srednjeg Bronzanog doba na Kritu“, u Schoep, Tomkins i Driessen, ur., *Back to the Beginning*, 8–10.

-
48. Tomkins i Schoep, „Krit“, 118.
49. ARMT [*Archives Royales de Mari, Textes*] 23, no. 556, ll.28–31, prev. Eric H. Cline, u *Sailing the Wine-dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford: Tempus Reparatum, 1994, cat. D2.
50. Obuća: ARMT 21, no. 342, ll.5–12, prev. Cline, *Sailing the Wine-dark Sea*, cat. D7. Ostala kritska roba pomenuta u Mari arhivama: Cline, *Sailing the Wine-dark Sea*, cat. D3-6, 8-12.
51. Mari paralele: Robert B. Koehl, „Bliskoistočni doprinos egejskom zidnom slikarstvu i obrnuto“, u Joan Aruz, Sarah B. Graff i Yelena Rakic, ur., *Cultures in Contact: From Mesopotamia to the Mediterranean in the Second Millennium B.C.*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2013. Tell el-Burak: Jens Kamlah i Hélène S. Sader, ur., *Tell el-Burak, I: The Middle Bronze Age*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2019, 381–4. Datiranje: Felix Höflmayer et al., „Novi dokazi za hronologiju i sinhronizme srednjeg Bronzanog doba na Levantu: komparacija radiougljeničnog datiranja iz Tel el-Buraka, Tel el-Daba i Tel Ifšara“, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 375 (2016).
52. Eric H. Cline, Assaf Yasur-Landau i Nurith Goshen, „Novi fragmenti naslikanog maltera u egejskom stilu iz Tel Kabrija, Izrael“, *American Journal of Archaeology* 115, no. 2 (2011); Eric H. Cline i Assaf Yasur-Landau, „Egejci u Izraelu: Minojske freske u Tel Kabriju“, *Biblical Archaeology Review* 39, no. 4 (2013); EAH, „Minoizacija slika na istočnom Sredozemlju“, Constance von Rüden, „Ponovno razmatranje alalaških fresaka unutar njihovog levantskog konteksta“, u K. Aslihan Yener i Tara Ingman, ur., *Alalakh and its Neighbours*, Leuven: Peeters, 2020.
53. Carlo Zaccagnini, „Obrasce mobilnosti među antičkim bliskoistočnim zanatlijama“, *Journal of Near Eastern Studies* 42, no. 4 (1983), 247–9; Jack M. Sasson, „Tekstovi, trgovina i putnici“, u Joan Aruz, Kim Benzel i Jean Evans, ur., *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2008.
54. Amélie Kuhrt, *The Ancient Near East: c. 3000–330 B.C.*, London: Routledge, 1995, 102.

55. John Bennet, „Minojski Krit: svet predmeta, svet mesta“, u Yannis Galanakis, ur., *The Aegean World: A Companion Guide to the Cycladic, Minoan and Mycenaean Collections in the Ashmolean Museum, University of Oxford*, Oxford: Ashmolean Museum, 2013, 114.
56. Claus Wilcke, „Mesopotamija: rani dinastički i sargonski period“, u Raymond Westbrook, ur., *A History of Ancient Near Eastern Law*, Leiden: Brill, 2003.
57. Elektronski tekstualni korpus sumerske literature 2.4.2.03 (Shulgi C), l. 37. Zahvalna sam Elinor Robson što mi je ukazala na to.
58. Klaas R. Veenhof, „Antički Asur: grad, njegovi trgovci i komercijalna mreža“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 53 (2010); Gojko Barjamovic, *A Historical Geography of Anatolia in the Old Assyrian Colony Period*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2011.
59. Veenhof, „Antički Asur“, 52–3, 63–70; Marc Van de Mieroop, „Demokratija i vladavina prava, skupština i prvi kodeks zakona“, u Harriet Crawford, ur., *The Sumerian World*, London: Routledge, 2013, 280.
60. http://cdli.ox.ac.uk/wiki/doku.php?id=list_of_old_assyrian_limmu_officials.
61. Eva von Dassow, „Javno i državno na antičkom Bliskom istoku“, u Gernot Wilhelm, ur., *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2012, s drugim radovima o „Javnom i državnom“ sakupljenim na istom mestu; Marc Van de Mieroop, „Učešće naroda u političkom životu antičkog Bliskog istoka“, u Claudia Horst, ur., *Der Alte Orient und die Entstehung der Athenischen Demokratie* Wiesbaden: Harrassowitz, 2020.
62. Klasična diskusija u Thorkild Jacobsen, „Primitivna demokratija u antičkoj Mesopotamiji“, *Journal of Near Eastern Studies* 2, no. 3 (1943), 165–6.
63. Jeremy A. Black et al., *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford: Oxford University Press, 2004, 283.
64. Veenhof, „Antički Asur“, 52–3; Daniel E. Fleming, *Democracy's Ancient Ancestors: Mari and Early Collective Governance*,

- Cambridge: Cambridge University Press, 2004, nar. 196–7 i 211–16. Videti Dassow, „Javno i državno na antičkom Bliskom istoku“, 173, o dokazima drugde u tadašnjoj zapadnoj Aziji za „republički“ oblik vlasti, i za *imum*, te vandržavne aktere videti Seth L. Sanders, „Od narodnog do javnog na Levantu u gvozdenom dobu“, u Wilhelm, ur., *Organization, Representation, and Symbols of Power in the Ancient Near East*, 193–7.
65. Andrea Seri, *Local Power in Old Babylonian Mesopotamia*, London: Equinox Publishing, 2005, sa prikazom Stephanie Dalley u *American Journal of Archaeology* 11, no. 4 (2007); Dassow, „Javno i državno na antičkom Bliskom istoku“, 181–3.
66. Eleanor Robson, *Mathematics in Ancient Iraq: A Social History*, Princeton: Princeton University Press, 2008, 85–124, istražuje obrazovne i društvene kontekste matematike starog Vavilona.
67. Kerma: EAH, „Kerma“; Charles Bonnet, *The Black Kingdom of the Nile*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2019. Kush/Nubia: Geoff Emberling and Bruce Williams, *The Oxford Handbook of Ancient Nubia*, Oxford: Oxford University Press, 2021.
68. Richard B. Parkinson, *The Tale of Sinuhe and Other Ancient Egyptian Poems, 1940–1640 BC*, Oxford: Clarendon Press, 1997, sakuplja i prevodi te radove s korisnim napomenama.
69. Kako je prevedeno u ibid., 173.
70. Cyprian Broodbank, „Minoizacija“, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 50, no. 50 (2004), 62; Davis, „Minojski Krit i Egejska ostrva“, 202; Nicoletta Momigliano, „Minojci u Jasosu?“, u Colin F. Macdonald, Erik Hallager i Wolf-Dietrich Niemeier, ur., *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean – New Evidence*, Athens: Danish Institute in Athens, 2009; Wolf-Dietrich Niemeier, „’Minoizacija’ spram ’minojske talasokratije’ – uvod“, u Macdonald, Hallager i Niemeier, ur., *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean – New Evidence*, 15–16; Theodore M. S. Nash, „Kulture pisanja: ponovno promišljenje ’širenja’ i ’razvoja’ sistema pisanja na Sredozemlju u bronzanom dobu“, u Philip J. Boyes, Philippa Steele i Natalia Elvira Astoreca, ur., *The Social and Cultural Contexts of Historic Writing Practices*, Oxford: Oxbow, 2021, 214.

3

PUTEVI JANTARA

1. James Clinton Wright, „Rana mikenska Grčka“, u Cynthia W. Shelmerdine, ur., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 234; Sofia Voutsaki, „Od porodične privrede do ekonomije palata: Argolida u 2. milenijumu p. n. e.“, u Daniel J. Pullen, ur., *Political Economies in the Aegean Bronze Age*, Oxford: Oxbow, 2010, 87–93.
2. David A. Traill, *Schliemann of Troy: Treasure and Deceit*, London: John Murray, 1995, daje živopisan prikaz Šlimanovih pustolovina.
3. Pausanias 2.16.5–7.
4. Elizabeth B. French, *Mycenae: Agamemnon's Capital*, Stroud: Tempus, 2002, 20.
5. Lena Papazoglou-Manioudaki et al., „U poseti Mikenima Deo 3: ljudski ostaci iz kruga grobnica u Mikenima. Iza maski: proučavanje kostiju iz šaht-grobova I–V“, *Annual of the British School at Athens* 105 (2010), 218.
6. Za zgodan sažetak o grobovima i njihovoj sadržini, videti Giampaolo Graziadio, „Proces društvenog raslojavanja u Mikenima u periodu šaht-grobnica: komparativni pregled dokaza“, *American Journal of Archaeology* 95, no. 3 (1991). Šesti grob je dospao na svetlost dana jednu godinu posle prvih Šlimanovih iskopavanja.
7. Tehnologija grnčarstva: Ina Berg, „Grnčarski točak u mikenskoj Grčkoj: ponovna procena“, u Giampaolo Graziadio et al., ur., Φιλική Συνauλία: *Studies in Mediterranean Archaeology for Mario Benzi*, Oxford: Archaeopress, 2013. Mačevi: Wolf-Dietrich Niemeier, „'Minoizacija' spram 'minojske talasokratije' – uvod“, u Colin F. Macdonald, Erik Hallager i Wolf-Dietrich Niemeier, ur., *The Minoans in the Central, Eastern and Northern Aegean – New Evidence*, Athens: Danish Institute in Athens, 2009, 16.
8. Demovi: Kristian Kristiansen i Thomas B. Larsson, *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, fig. 79; šaht-grobnice sadrže i zapadnoazijske verzije iste tehnologije.
9. Joseph Maran, „Jarko kao sunce: aproprijacija predmeta od jantara u mikenskoj Grčkoj“, u Hans Peter Hahn i Hadas Weis, ur.,

- Mobility, Meaning and the Transformations of Things*, Oxford: Oxbow, 2013, 147.
10. Karpati: Andrew Sherratt, „Kako bi izgledao svetski sistem u Bronzanom dobu? Odnosi između umerene Evrope i Sredozemlja u kasnijoj praistoriji“, *Journal of European Archaeology* 1 (1993); Klára Pusztainé Fischl et al., „Transformacije u basenu Karpata oko 1600 p. n. e.“, u Harald Meller et al., ur., *1600 – Cultural Change in the Shadow of the Thera-Eruption?*, Halle: Landesmuseum für Vorgeschichte, 2013; Helle Vandkilde, „Proboj nordijskog bronzanog doba: transkulturološko ratništvo i karpatsko raskršće u šesnaestom veku p. n. e.“, *European Journal of Archaeology* 17, no. 4 (2014).
 11. Colin P. Quinn i Horia Ciugudean, „Razmeštaj naselja i socijalno-ekonomski prioriteti: dinamični pejzaži u Transilvaniji Bronzanog doba“, *Journal of Archaeological Science: Reports* 2018, 937.
 12. Sherratt, „Kako bi izgledao svetski sistem u bronzanom dobu?“, 26; John M. O'Shea, „Jedna reka teče tuda: pejzaž i evolucija mreža Bronzanog doba u basenu Karpata“, *Journal of World Prehistory* 24 (2011), 166. Krčenje šuma: Maren Gumnior i Astrid Stobbe, „Prvi palinološki rezultati iz nizijskih lokacija u rumunskom Banatu i njihove implikacije po naseljavanje i dinamiku korišćenja zemlje u jugoistočnom basenu Karpata“, *Quaternary International* 583 (2021).
 13. Xinyi Liu, Harriet V. Hunt i Martin K. Jones, „Rečne doline i obronci: promena arheološke percepcije najranijih farmi u severnoj Kini“, *Antiquity* 83, no. 319 (2009); Martin Jones et al., „Globalizacija hrane u praistoriji“, *World Archaeology* 43, no. 4 (2011).
 14. Cyprian Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London: Thames & Hudson, 2013, 326; Pablo Librado et al., „Poreklo i širenje domaćih konja sa zapadnoevropskih stepa“, *Nature* 598, no. 7882 (2021).
 15. P. F. Kuznetsov, „Pojavljivanje kočija iz bronzanog doba u istočnoj Evropi“, *Antiquity* 80, no. 309 (2006); Barry W. Cunliffe, *By Steppe, Desert, and Ocean: The Birth of Eurasia*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 137.

16. Sherratt, „Kako bi izgledao svetski sistem u bronzanom dobu?“, 2; Kristiansen i Larsson, *The Rise of Bronze Age Society*, 181–2; Kristian Kristiansen, „Premošćavanje Indije i Skandinavije: institucionalna transmisija i osvajanja elite tokom bronzanog doba“, u Toby C. Wilkinson, Susan Sherratt i John Bennet, ur., *Intertwining Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to the 1st Millennia BC*, Oxford: Oxbow, 2011, 255. Hronologija: David W. Anthony, *The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World*, Princeton: Princeton University Press, 2007, 402–3. Stepski konji su stigli u Mesopotamiju krajem trećeg milenijuma, a kočije su tamo zamenile nezgrapnija bojna kola na točkovima u osamnaestom veku, ali u hijerarhijski ustrojenijim društvima imali su manje posla; oni su bili nove figure u postojećim igrama. Videti Anthony, *The Horse, the Wheel, and Language*, 412–18, sa Kristiansen, „Premošćavanje Indije i Skandinavije“, 245.
17. Kristiansen, „Premošćavanje Indije i Skandinavije“, 255.
18. Santul Mare: John M. O’Shea i Amy Nicodemus, „’...najbliža stvar...’: nastanak i kolaps poretka Bronzanog doba u dolini Maros u jugoistočnoj Evropi“, u Attila Gyucha, ur., *Coming Together: Comparative Approaches to Population Aggregation and Early Urbanization*, Albany: State University of New York Press, 2019, 71.
19. Sherratt, „Kako bi izgledao svetski sistem u bronzanom dobu?“, 26; Wolfgang David, „Zlatni i koštani predmeti kao dokaz uzajamnog kontakta između Egeja, basena Karpata i južne Nemačke u drugom milenijumu p. n. e., u Ioanna Galanaki et al., ur., *Between the Aegean and Baltic Seas: Prehistory Across Borders*, Aegaeum 27, Liège: Université de Liège, 2007; Fischl et al., „Transformacije u basenu Karpata oko 1600. p. n. e.“, 363; Vandkilde, „Proboj nordijskog bronzanog doba“, 605.
20. Vandkilde, „Proboj nordijskog bronzanog doba“; Lene Melheim et al., „Kretanje metala III: moguća porekla bakta u Danskoj Bronzanog doba na osnovu izotopa olova i geohemije“, *Journal of Archaeological Science* 96 (2018), 90–2.
21. Martin Furholt, „Mobilnost i društvene promene: razumevanje evropskog neolitskog perioda posle arheogenetičke revolucije“, *Journal of Archaeological Research* 29, no. 4 (2021), 484.

-
22. Andrew Sherratt, „Ratnici i trgovci: poglavarstva Bronzanog doba“, u Barry Cunliffe, ur., *Origins: The Roots of European Civilisation*, London: BBC Books, 1987, 63; Sherratt, „Kako bi izgledao svetski sistem u bronzanom dobu?“, 29; Vandkilde, „Proboj nordijskog bronzanog doba“, 614, 619.
 23. O'Shea, „Jedna reka teče tuda“, 169. Put se pruža na zapad duž reke Moriš, na jug niz Tisu i Moravu pored Beograda i onda, s kratkom prevlakom blizu Skopja, u Vardar.
 24. Michail Vavelidis i Stelios Andreou, „Zlato i zlatarstvo u poznom Bronzanom dobu u severnoj Grčkoj“, *Naturwissenschaften* 95, no. 4 (2007), raspravlja o dokazima o zlatarstvu na severnom Egeju u kasnijem periodu, od četrnaestog veka p. n. e..
 25. Jorrit M. Kelder, „Hiljadu crnih brodova: pomorska trgovina, diplomatski odnosi i uspon Mikene“, u Rolf Strootman, Floris van den Eijnde i Roy van Wijk, ur., *Empires of the Sea: Maritime Power Networks in World History*, Leiden: Brill, 2019, 41.
 26. Robert Drews, *Militarism and the Indo-Europeanizing of Europe*, London: Routledge, 2017, 146–7.
 27. Vandkilde, „Proboj nordijskog bronzanog doba“, 604.
 28. Andrew Sherratt i Susan Sherratt, „Od luksuza do robe široke potrošnje: priroda trgovačkih sistema Bronzanog doba“, u Noel H. Gale, ed., *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, Jonsered: Åström, 1991, 356.
 29. Christian Heitz, „Zakopavanje palata? Ideologije u periodu šaht-grobnica“, revidirana master teza objavljena na adresi <https://archiv.ub.uni-heidelberg.de/propylaeumdok/volltexte/2008/89>, Heidelberg University, 2008, 23. Videti Oliver Dickinson, „Kakvi se zaključci mogu izvesti iz arheologije mikenske civilizacije o političkoj strukturi Egeja?“, u Jorrit M. Kelder i Willemijn J. I. Waal, ur., *From 'LUGAL.GAL' to 'Wanax': Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean*, Leiden: Sidestone Press, 2019, 36, za sažetak o ranim vezama između kopna i Krita.
 30. Slične pogrebne grupe: Oliver Dickinson, „Invazija, migracija i šaht-grobnice“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 43 (1999), 106–7. Konjska oprema: David, „Zlatni i koštani predmeti“, 412. Slični predmeta manje bogati šaht-grobovi, bez ukrašenih obeležja, nalaze se kod obližnje Lerne i Argoda kao i u Lakoniji dalje na jugu; najraniji od svih su verovatno na ostrvu Egina.

31. Andrea Vianello, *Late Bronze Age Mycenaean and Italic Products in the West Mediterranean: A Social and Economic Analysis*, Oxford: British Archaeological Reports, 2005; Reinhard Jung, „Vreme oko 1600. p. n. e. u južnoj Italiji: nove sile, novi kontakti i novi konflikt“, u Meller et al., ur., *1600 – Cultural Change in the Shadow of the Thera-Eruption?*.
32. Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 443, naročito za put; Jung, „Vreme oko 1600. p. n. e. u južnoj Italiji“; Michael L. Galaty, Helena Tomas i William A. Parkinson, „Evropske elite iz Bronzanog doba: od Egeja do Jadrana i natrag“, u A. Bernard Knapp i Peter van Dommelen, ur., *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
33. Emma Blake, „Mikenci u Italiji: minimalistički položaj“, *Papers of the British School at Rome* 76 (2008), 8; Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 443.
34. O vezama posebno sa Slandinavijom: Johan Ling et al., „Kretanje metala II: određivanje porekla skandinavskih predmeta iz Bronzanog doba pomoću analize izotopa olova i elemenata“, *Journal of Archaeological Science* 41 (2014); Melheim et al., „Kretanje metala III“; Johan Ling et al., „Kretanje metala IV: mačevi, izvori metala i trgovačke mreže u Evropi Bronzanog doba“, *Journal of Archaeological Science: Reports* 26 (2019). Britanija i Irska: C. F. E. Pare, *Metals Make the World Go Round: The Supply and Circulation of Metals in Bronze Age Europe*, Oxford: Oxbow, 2000, 20–2.
35. Fischl et al., „Transformacije u basenu Karpata oko 1600. p. n. e.“. Transilvanijska visoravan sa svojim bogatstvom lokalnih resursa manje je bila pogođena od ostalih delova regiona: Colin P. Quinn et al., „Ponovno promišljanje o vremenu, kulturi i socijalno-ekonomskoj organizaciji u Transilvaniji Bronzanog doba“, *Antiquity* 94, no. 373 (2020).
36. Maran, „Jarko kao sunce“, 148.
37. Anthony Harding, „Trgovina i razmena“, u Harry Fokkens i Anthony Harding, ur., *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford: Oxford University Press, 2013, 376; Sabine Gerloff, „Von Troja an die Saale, von Wessex nach Mykene. Chronologie, Fernverbindungen und Zinnrouten der Frühbronzezeit

- Mittel- und Westeuropas“, u Harald Meller i F. Bertemes, ur., *Der Griff nach den Sternen. Wie Europas Eliten zu Macht und Reichtum kamen*, Halle: Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, 2010, with fig. 34.
38. Kopneni transport metala u Evropi: Andrew Sherratt, „Zašto Veseks? Put Avonom i rečni transport u kasnijoj britanskoj praistoriji“, *Oxford Journal of Archaeology* 15, no. 2 (1996). Kiparski bakar u Švedskoj: Ling et al., „Kretanje metala II“, 124–5; Ling et al., „Kretanje metala IV“, 19–20.
 39. Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*, 130–1.
 40. Maran, „Jarko kao sunce“.
 41. Joseph Maran, „Izgubljeno u prevodu: pojavljivanje mikenske kulture kao fenomena globalizacije“, u Wilkinson, Sherratt i Bennet, ur., *Interweaving Worlds*, 289; Maran, „Jarko kao sunce“, 149, 159.
 42. Chrestos Tsountas i James Irving Manatt, *The Mycenaean Age: A Study of the Monuments and Culture of pre-Homeric Greece*, London: Macmillan, 1897, 10–11.
 43. Sofia Voutsaki, „Helenizacija praistorijske prošlosti: potraga za grčkim identitetom u delima Hristosa Cuntasa“, u Sofia Voutsaki i Paul Cartledge, ur., *Ancient Monuments and Modern Identities: A History of Archaeology in 19th–20th century Greece*, London: Routledge, 2017.
 44. Tsountas i Manatt, *The Mycenaean Age*, 359–60. Zahvalna sam Dimitriju Nakasisu za diskusiju o ovim pasusima.

4

ERUPCIJA NA MORU

1. Louise A. Hitchcock, „Isprepletane niti: ko je bio vlasnik Zapadne kuće na Akrotiriju“, *Journal of Prehistoric Religion* 25 (2016).
2. Datiranje erupcije na jun/jul po žišcima i drugoj gamadi pronađenoj u ćupovima za skladištenje u toj Zapadnoj kući, sa sugestijom da se ona dogodila ubrzo posle žetve: Eva Panagiotakopulu et al., „Antička gamad: godišnje doba minojske vulkanske erupcije Santorinija i datiranje po hitinu insekata“, *Naturwissenschaften* 100, no. 7 (2013). Ostrvo Santorini već je okruživalo prostrani, plitki vulkanski krater, koji samo što se nije uvećao: Dávid Karátson et

- al., „Prema rekonstrukciji izgubljenog ostrva u kalderi na Santoriniju, Grčka, u poznom Bronzanom dobu, *Scientific Reports* 8 (2018); Dávid Karátson et al., „Ograničavanje pejzaža Santorinija iz poznog bronzanog doba pre minojske erupcije: zaključci na osnovu geomorfoloških i arheoloških nalaza“, *Journal of Volcanology and Geothermal Research* 401 (2020).
3. Erupcija: Walter L. Friedrich i Jan Heinemeier, „Minojska erupcija Santorinija datirana radioaktivnim ugljenikom na 1613. ± 13 p. n. e.“, u David A. Warburton, ur., *Time's Up! Dating the Minoan Eruption of Santorini*, Athens: Danish Institute at Athens, 2009; Floyd W. McCoy, „Erupcija u okviru debate o datumu“, u Warburton, ur., *Time's Up!*; Walter L. Friedrich i Nikolaos Sigalas, „Učinak minojske erupcije“, u Warburton, ur., *Time's Up!*. Veličina: Hendrik J. Bruins, Johannes van der Plicht i J. Alexander MacGillivray, „Minojska erupcija na Santoriniju i depoziti cunamija u Palaikastru (Krit): datiranje pomoću geologije, arheologije, c-14 i egipatske hronologije“, *Radiocarbon* 51, no. 2 (2009), 399.
 4. Cunami: Hendrik J. Bruins et al., „Geoarheološki depoziti cunamija u Palaikastru (Krit) i pozna minojska IA erupcija Santorinija“, *Journal of Archaeological Science* 35, no. 1 (2008).
 5. Širenje tefre (pepela i plovućca): Jan Driessen i Colin F. MacDonald, „Erupcija vulkana na Santoriniju i njen učinak po minojski Krit“, *Geological Society Special Publication* 171, no. 1 (2000), 83; McCoy, „Erupcija u okviru debate o datumu“, 84–5, sa crt. 6.
 6. Amazisova stela bure desno 6–10 = levo 7–12, kako su to protumačili Robert K. Ritner i Nadine Moeller, „Amazisova 'stela bure', Tera i komparativna hronologija“, *Journal of Near Eastern Studies* 73, no. 1 (2014), 5–10, sa Christopher Bronk Ramsey et al., „Hronologija dinastičkog Egipta na osnovu radioaktivnog ugljenika“, *Science* 328 (2010), i Hendrik J. Bruins, „Datiranje faraonskog Egipta“, *Science* 328 (2010), o kompatibilnosti datiranja.
 7. Christos Doumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean*, London: Thames & Hudson, 1983, 140, 149; Hendrik J. Bruins i Johannes van der Plicht, „Enigma egzodusa“, *Nature* 382, no. 6588 (1996), 213–14; Walter L. Friedrich, *Fire in the Sea: The Santorini Volcano, Natural History and the Legend of Atlantis*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 147–57.

-
8. Spyridon Marinatos, „Vulkansko uništenje minojskog Krita“, *Antiquity* 13, no. 52 (1939); citati na 438–9.
 9. Charlotte L. Pearson et al., „Godišnji podatak radioaktivnog ugljenika ukazuje na 16. vek p. n. e. kao datum erupcije Tere“, *Science Advances* 4, no. 8 (2018); Charlotte Pearson et al., „Obezbeđenje vremenskog sleda na antičkom Sredozemlju primenom multi-posrednih podataka iz godova drveća“, *PNAS* 117, no. 31 (2020); Charlotte Pearson et al., „Geohemijska ograničenja ledenog jezgra po vreme i klimatski uticaj vulkanskih erupcija Anijakčaka II (1628. p. n. e.) i Tere (minojske)“, *PNAS Nexus* 1, no. 2 (2022); Jonny McAneney i Mike Baillie, „Apsolutni datumi godova drveća za erupcije Anijakčaka i Tere u poznom Bronzanom dobu u svetlu predložene revizije hronologija iz ledenog jezgra“, *Antiquity* 93, no. 367 (2019). Za drugačiji način dolaska do datuma na sredini šesnaestog veka, videti Yael Ehrlich, Lior Regev i Elisabetta Boaretto, „Otkriće godova u današnjoj grani masline na osnovu izotopa ugljenika i implikacije po vulkansku erupciju Santorinija u Bronzanom dobu“, *Scientific Reports* 11, no. 1 (2021). Zalaganje za raniji datum, u Drugom međuperiodu: Sturt W. Manning, „Datum iz drugog međuperioda za erupciju Tere (Santorinija) i istorijske implikacije“, *PLOS ONE* 17, no. 9 (2022).
 10. Ograničene posledice tefre: McCoy, „Erupcija u okviru debate o datumu“, 84–5; Jeffrey S. Soles, „Uticaj minojske erupcije Santorinija po Mohlos, mali minojski grad na severnoj obali Krita“, u Warburton, ur., *Time's Up!*; videtu Jan Driessen, „Erupcija Santorinija: arheološko istraživanje njenih distalnih posledica po minojski Krit“, *Quaternary International* 499 (2019), 197–9. Ograničene posledice talasa cunamija: Dale Dominey-Howes, „Ponovna analiza erupcije i cunamija u poznom Bronzanom dobu na Santoriniju, Grčka, i implikacije po opasnost od vulkana i cunamija“, *Journal of Volcanology and Geothermal Research* 130, no. 1 (2004); Philip P. Betancourt, „Dokazi iz Pseire za erupciju Santorinija“, u Warburton, ur., *Time's Up!*; Bruins et al., „Geoarheološki depoziti cunamija u Palaikastru (Krit) i pozna minojska IA eruocija Santorinija“, Bruins, van der Plicht i MacGillivray, „Minojska erupcija Santorinija i depoziti cunamija u Palakastru (Krit)“, Driessen, „Erupcija Santorinija“, 196.

11. Cyprian Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London: Thames & Hudson, 2013, 416; Driessen, „Erupcija Santorinija“, 200.
12. Za drugačiju verziju, Carl W. Blegen, „Pred-klasična Grčka“, u *Studies in the Arts and Architecture*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1941, 9.
13. Yannis Galanakis, „Artur Evans i potraga za 'poreklom mikenske kulture'“, u Yannis Galanakis, Toby C. Wilkinson i John Bennet, ur., *AΘYPMATA: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*, Oxford: Archaeopress, 2014, 92 n. 25.
14. Arthur J. Evans, „Minojski i mikenski element u helenskom životu“, *Journal of Hellenic Studies* 32 (1912), 282. Videti takođe Arthur J. Evans, *The Palace of Minos: A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization As Illustrated by the Discoveries at Knossos*, vol. 4:2, London: Macmillan, 1935, 755; Alan J. B. Wace, „Predgovor“, u Michael Ventris i John Chadwick, *Documents in Mycenaean Greek*, Cambridge: Cambridge University Press, 1956, xxii.
15. Alan J. B. Wace i Carl W. Blegen, „Pred-mikensko grnčarstvo na kopnu“, *Annual of the British School at Athens* 22 (1918); Carl W. Blegen, „Grci dolaze: II. Geografski razmeštaj praistorijskih ostataka u Grčkoj“, *American Journal of Archaeology* 32 (1928); Carl W. Blegen i Alan J. B. Wace, „Grnčarstvo kao dokaz trgovine i kolonizacije egejskog Bronzanog doba“, *Klio* 32 (1939), nar. 140; Wace, „Predgovor“. Debate: Yannis Galanakis, „'Ostrvljani protiv kontinentalaca', 'mikenski ratovi' i druge kratke priče“, u Natalia Vogeikoff-Brogan, Vasiliki Florou i Jack L. Davis, ur., *Carl W. Blegen: Personal and Archaeological Narratives*, Atlanta: Lockwood Press, 2015. Race: Wace, „Foreword“, xx. Stock: Blegen, „Grci dolaze: II. Geografski razmeštaj praistorijskih ostataka u Grčkoj“, 154.
16. Blegen, „Pred-klasična Grčka“, 11, 14, na osnovu predavanja iz 1940. Dimitri Nakasis raspravlja o tom pasusu na internet adresi <https://englianos.wordpress.com/2017/03/14/looking-back-with-blegen/>.

-
17. Iosif Lazaridis et al., „Genetičko ispitivanje antičke i srednjovekovne istorije južne Evrope i zapadne Azije“, *Science* 377, no. 6609 (2022). Ljudi u različitim oblastima imaju posebne veze s okolnim područjima, što bi se i dalo očekivati: jedna žena sahranjena u Zakrosu na Kritu malo pre 1700. p. n. e. ima znatno levantsko poreklo, na primer, dok mnogi (premda ne svi) ostaci proučavani sa grčkog kopna nasleđuju malu genetsku komponentu – manje od 10 procenata – iz stepe, otkrivajući u razblaženoj formi južnu ekstenziju migracija na zapad iz tog regiona u trećem milenijumu, koja je odskora obznanjena u više aDNK studija (npr. Morten E. Allentoft et al., „Genomika populacije Evroazije u Bronzanom dobu“, *Nature* 522, no. 7555 (2015), i Wolfgang Haak et al., „Masovne migracije sa stepe bile su izvor indoevropskih jezika u Evropi“, *Nature* 522, no. 7555 (2015), sa Volker Heyd, „Kosinin osmeh“, *Antiquity* 91, no. 356 (2017), 351; Susanne E. Hakenbeck, „Genetika, arheologija i krajnja desnica: nečastivo Trojstvo“, *World Archaeology* 51, no. 4 (2019); Martin Furholt, „Mobilnost i društvene promene: razumevanje evropskog neolitskog perioda posle arheogenetičke revolucije“, *Journal of Archaeological Research* 29, no. 4 (2021), 484).
 18. Krit: Barry P. C. Molloy, „Borbeni Minojci? Rat kao društveni proces, praksa i događaj na Kritu u Bronzanom dobu“, *Annual of the British School at Athens* 107 (2012). Za stanovnike kopna kao relativno nemilitariste, Oliver Dickinson, „Koliko su ratoborni Mikenci bili zaista?“, u Galanakis, Wilkinson i Bennet, ur., *AΘYPMATA: Critical Essays on the Archaeology of the Eastern Mediterranean in Honour of E. Susan Sherratt*.
 19. Dumas, *Thera: Pompeii of the Ancient Aegean*, 119; Christos Dumas, „Akrotiri“, u Eric H. Cline, ur., *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean*, New York: Oxford University Press, 2012, 757.
 20. Lyvia Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera: A Study in Aegean Culture and Iconography*, Cambridge: Cambridge University Press, 1988; Lyvia Morgan, „Nova otkrića i nove ideje u egejskom zidnom slikarstvu“, *British School at Athens Studies* 13 (2005); Sarah P. Morris, „Priča o dva grada: minijaturne freske iz Tere i poreklo grčke poezije“, *American Journal of Archaeology*

- 93, no. 4 (1989); Christos Doumas, *The Wall-paintings of Thera*, Athens: The Thera Foundation, 1992.
21. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera*, 109–15.
22. OJ. T. Hooker, „Riton iz opsade Mikene i pitanje egipatskog uticaja“, *American Journal of Archaeology* 71, no. 3 (1967).
23. Morgan, *The Miniature Wall Paintings of Thera*, 146–50; Morris, „Priča o dva grada“, 529. Ovo nije jedina kuća Akrotirija čiji zidovi imaju prozor prema širem svetu, i demonstrira familijarnost s ljudima koji je nastanjuju: intrigantni fragment zidnog slikarstva sa severa lokaliteta prikazuje glavu muškarca smeđe kože i crne kose, s velikom zlatnom naušnicom.
24. Penelope A. Mountjoy, „Knossos i Kiklade u poznom minojskom IB“, u Gerald Cadogan, Eleni Hatzaki i Adonis Vasilakis, ur., *Knossos: Palace, City, State*, London: British School at Athens, 2004; Penelope A. Mountjoy, „Kiklade za vreme mikenskog perioda“, u Neil Brodie et al., ur., *Horizon: A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, 2008, 470.
25. Carl Knappett, Ray Rivers i Tim Evans, „Teranska erupcija i kolaps minojskih palata: novo tumačenje dobijeno modeliranjem pomorske mreže“, *Antiquity* 85, no. 329 (2011).
26. Cyprian Broodbank, „Minoizacija“, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 50 (2004), 50, 71; Christopher Mee, „Mikenska Grčka, Egej i šire“, u Cynthia W. Shelmerdine, ur., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 372–3; Knappett, Rivers and Evans, „Teranska erupcija i kolaps minojskih palata“, 1015.
27. Penelope A. Mountjoy i Matthew J. Ponting, „Ponovno promišljanje o minojskoj talasokratiji: studije porekla LH IIA/LM IB grnčarije iz Filakopija, Aja Irinija i Atine“, *Annual of the British School at Athens* 95 (2000); Mountjoy, „Knossos i Kiklade u poznom minojskom IB“, Mountjoy, „Kiklade za vreme mikenskog perioda“, Carl Knappett, „Od mrežne konektivnosti do ljudske mobilnosti: modeli za minoizaciju“, *Journal of Archaeological Method and Theory* 25, no. 4 (2018).
28. Knappett, Rivers i Evans, „Teranska erupcija i kolaps minojskih palata“.

-
29. Daniel Berger et al., „Izotopna sistematika i hemijski sastav poluga kalaja iz Mohloša (Krit) i s drugih lokaliteta na istočnom Sredozemnom moru iz poznog Bronzanog doba: konačni ključ porekla kalaja?“, *PLOS ONE* 14, no. 6 (2019).
30. Rano hvatanje bikova za rogove: Lena Papazoglou-Manioudaki, „Ritoni, figure i figurice u obliku bika u praistorijskoj Grčkoj“, u Sappho Athanassopoulou i Yannis Tzedakis, ur., *The Bull in the Mediterranean World: Myth and Cults*, Athens: Hellenic Ministry of Culture, 2003. Preskakanje bika: Dominique Collon, „Preskakanje bika u Siriji“, *Ägypten und Levante* 4 (1994), 81–5; Ibrahim Tunç Sipahi, „Novi dokazi iz Anadolije za prizore preskakanja bika u umetnosti Egeja i Bliskog istoka“, *Anatolica* 27 (2001); Joan Aruz, „Preskakanje bika“, u Joan Aruz, Kim Benzel i Jean M. Evans, ur., *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2008.
31. Shelley Wachsmann, *Aegeans in the Theban Tombs*, Leuven: Peeters, 1987; Diamantis Panagiotopoulos, „Stranci u Egiptu u vreme Hatšepsuta i Tutmosa III“, u Eric H. Cline i David O'Connor, ur., *Thutmose III: A New Biography*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2006. Odeća: Paul Rehak, „Egejske pregače, kiltovi i slike iz Keftiu“, *American Journal of Archaeology* 100, no. 1 (1996); Paul Rehak, „Egejski domoroci na tebanskim grobljanskim slikama: povratak u Keftiu“, u Eric H. Cline i Diane Harris-Cline, ur., *The Aegean and the Orient in the Second Millennium*, Liège: Université de Liège, 1998, 42–5.
32. Prevod prilagođen iz Eric H. Cline, *Sailing the Wine-dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford: Tempus Reparatum, 1994, 109–10: cat. A.12. Za više toga o definiciji i upotrebi termina „Keftiu“, videti Uroš Matić, „Minojci, *kftjw* i 'ostrva usred w3d wr' mimo etniciteta“, *Ägypten und Levante* 24 (2014).
33. Panagiotopoulos, „Stranci u Egiptu u vreme Hatšepsuta i Tutmosa III“, 392–6. Kričani se pojavljuju i u drugim grobnicama koje zauzimaju Tutmosovi činovnici.
34. Cline, *Sailing the Wine-dark Sea*, 110: cat. A.13 (Papyrus BM 10056); A.14 (Anali Tutmosa III, 34. godina).

35. Za puni katalog referenci o nazivu „Keftiu“, videti ibid., 32, 108–14.
36. Cyprian Broodbank i Giulio Lucarini, „Dinamika sredozemne Afrike, oko 9600–1000. p. n. e.: interpretativna sinteza poznatog i nepoznatog“, *Journal of Mediterranean Archaeology* 32, no. 2 (2019), 238. Cf. Broodbank, ‘Minoanisation’, 48.
37. Cline, *Sailing the Wine-dark Sea*, 110: cat. A.15 (Anali Tutmosa III, 42. godina).
38. Oliver Dickinson, „Kakvi se zaključci mogu izvući iz arheologije Mikenske civilizacije o političkoj strukturi na Egeju?“, u Jorrit M. Kelder i Willemijn J. I. Waal, ur., *From ‘LUGAL.GAL’ to ‘Wanax’: Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean*, Leiden: Sidestone Press, 2019, 36.
39. Jack L. Davis i Sharon R. Stocker, „Gospodar zlatnih prstenova: grifonski ratnik Pilosa“, *Hesperia* 85, no. 4 (2016); Sharon R. Stocker i Jack L. Davis, „Borbeni ahat s groba grifonskog ratnika u Pilosu“, *Hesperia* 86, no. 4 (2017); Jack L. Davis i Sharon R. Stocker, „Zlatna ogrlica s groba grifonskog ratnika u Pilosu“, *Hesperia* 87, no. 4 (2018); i videti griffinwarrior.org. Za dve grobnice s tolosom iz istog doba otkrivene 2018., videti <http://www.griffinwarrior.org/tholos-tombs/>.
40. M. L. West, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Poetry and Myth*, Oxford: Clarendon Press, 1997, 10.
41. Davis i Stocker, „Gospodar zlatnih prstenova“, 628 n. 5, o razlikama između groba u Pilosu i argolijske konstrukcije; 634 o oklopu.
42. Odnos troškova kopnenog i vodenog transporta: Chris Wickham, *The Donkey and the Boat: Reinterpreting the Mediterranean Economy, 950–1180*, Oxford: Oxford University Press, 2023, 14.
43. Driessen, „Erupcija Santorinija“, 197; John Bennet, „Minojski Krit: svet predmeta, svet mesta“, u Yannis Galanakis, ur., *The Aegean World: A Companion Guide to the Cycladic, Minoan and Mycenaean Collections in the Ashmolean Museum, University of Oxford*, Oxford: Ashmolean Museum, 2013, 116.
44. Jan Driessen i Ophélie Mouthuy, „LMII–IIIA2 kraljevstvo Knososa prikazano u arhivama na Linearnom B“, u Ana Lucia D’Agata et al., ur., *One State, Many Worlds: Crete in the Late Minoan II–IIIA2 Early Period*, Rim: Quasar, 2022.

-
45. Ester Salgarella, *Aegean Linear Script(s): Rethinking the Relationship Between Linear A and Linear B*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020; Theodore M. S. Nash, „Kulture pisanja: ponovno promišljanje o „raširenosti“ i „razvoju“ pisama na Sredozemlju u Bronzanom dobu“, u Philip J. Boyes, Philippa Steele i Natalia Elvira Astoreca, ur., *The Social and Cultural Contexts of Historic Writing Practices*, Oxford: Oxbow, 2021.
 46. Videti na primer John G. Younger i Paul Rehak, „Minojska kultura: religija, pogrebni običaji i administracija“, u Shelmerdine, ed., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, 182; Eric H. Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Princeton: Princeton University Press, 2014, 20; Malcolm Wiener, „Mikensko osvajanje minojskog Krita“, u Colin F. Macdonald, Eleni Hatzaki i Stelios Andreou, ur., *The Great Islands: Studies of Crete and Cyprus Presented to Gerald Cadogan*, Athens: Kapon Editions, 2015.
 47. Jan Driessen, 'Towards an archaeology of crisis: defining the long-term impact of the Bronze Age Santorini eruption', in Robin Torrence and John Grattan, eds, *Natural Disasters and Cultural Change*, London: Routledge, 2002, 252.
 48. Ibid., 251.
 49. Cline, *Sailing the Wine-dark Sea*, 9.
 50. Izvoz: Lucia Vagnetti, „Mikenska grnčarija na centralnom Sredozemlju: uvoz i lokalna proizvodnja u njihovom kontekstu“, u Jan Paul Crielaard, Vladimir Sissi i Gert Jan van Wijngaarden, ur., *The Complex Past of Pottery*, Amsterdam: J. C. Gieben, 1999; Andrea Vianello, *Late Bronze Age Mycenaean and Italic Products in the West Mediterranean: A Social and Economic Analysis*, Oxford: British Archaeological Reports, 2005; Emma Blake, „Mikenci u Italiji: minimalistička pozicija“, *Papers of the British School at Rome* 76 (2008); Eric H. Cline, „Povratak interakcijama u Bronzanom dobu između Egeja i istočnog Sredozemlja: matica, periferija ili margina?“, u William A. Parkinson i Michael L. Gataly, ur., *Archaic State Interaction: The Eastern Mediterranean in the Bronze Age*, Santa Fe: School for Advanced Research Press, 2009; Reinhard Jung, „Vreme oko 1600. p. n. e. u južnoj Italiji: nove sile, novi kontakti i novi konflikti“, u Harald Meller et al.,

- ur., 1600 – *Cultural Change in the Shadow of the Thera-Eruption?*, 246; Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 444. Magarci: Peter Mitchell, *The Donkey in Human History: An Archaeological Perspective*, Oxford: Oxford University Press, 2018, 113. Transfer tehnologije: Blake, „Mikenci u Italiji“, 21–4; Emma Blake, „Sardinija u poznom Bronzanom dobu: acefalna kohezija“, u A. Bernard Knapp i Peter van Dommelen, ur., *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 220.
51. Blake, „Sardinija u poznom Bronzanom dobu“.
 52. A. Bernard Knapp, Anthony Russell i Peter van Dommelen, „Kipar, Sardinija i Sicilija: pomorski pogled na interakciju, konektivnost i imaginaciju u praistoriji Sredozemlja“, *Cambridge Archaeological Journal* 32, no. 1 (2022), naglašava nepouzdanost aktuelnih studija o poreklu bakra pronađenog na Sardiniji, i potencijalnu prenaplašenost kiparskog prisustva.
 53. Jeanette Varberg, Bernard Gratuze i Flemming Kaul, „Između Egipta, Mesopotamije i Skandinavije: Staklene perle iz poznog Bronzanog doba pronađene u Danskoj“, *Journal of Archaeological Science* 54 (2015), 172.
 54. Flemming Kaul, „Nordijski brijač i mikenski stil života“, *Antiquity* 87, no. 336 (2013).
 55. Johan Ling i Zofia Stos-Gale, „Prikazi ingota u obliku volovske kože u skandinavskoj kamenoj umetnosti: skicen-blok putnika iz Bronzanog doba?“, *Antiquity* 89, no. 343 (2015); Lene Melheim i Anette Sand-Eriksen, „Kamena umetnost i trgovačke mreže: od Skandinavije do italijanskih Alpa“, *Open Archaeology* 6, no. 1 (2020); videti takođe Kristian Kristiansen i Thomas B. Larsson, *The Rise of Bronze Age Society: Travels, Transmissions and Transformations*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, fig. 107.
 56. Varberg, Gratuze i Kaul, „Između Egipta, Mesopotamije i Skandinavije“; Jeanette Varberg et al., „Mesopotamsko staklo iz poznog Bronzanog doba u Egiptu, Rumuniji, Nemačkoj i Danskoj“, *Journal of Archaeological Science* 74 (2016); Kristian Kristiansen, „Tumačenje trgovine i migracija u Bronzanom dobu“, u Carl Knappett i Evangelia Kiriati, ur., *Human Mobility and Technological Transfer in the Prehistoric Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 166.

57. Skulptura iz Kvatne: Anna J. Mukherjee et al., „Lav iz Kvatne: naučna potvrda baltičkog jantara u Siriji poznog Bronzanog doba“, *Antiquity* 82, no. 315 (2008). Tutankamonova grobnica: Varberg, Gratuze i Kaul, „Između Egipta, Mesopotamije i Skandinavije“, 173.
58. Broodbank, *The Making of the Middle Sea*, 441.

5

BRATSKA DRUŽINA

1. Frederick John Giles, *The Amarna Age: Western Asia*, Warminster: Aris & Phillips, 1997, 20–2. Bogata zemlja čerpiča odlično je đubrivo.
2. J. D. S. Pendlebury, *The City of Akhenaten. Part III: The Central City and the Official Quarters. The Excavations at Tell-El-Amarna During the Seasons 1926–1927 and 1931–1936*, London: Egypt Exploration Society, 1951, 114–15, 150, pl. XIX. Prepiska je sakupljena u J. A. Knudtzon, Erich Ebeling i Otto Weber, *Die El-Amarna-Tafeln: mit Einleitung und Erläuterungen*, Leipzig: J. C. Hinrichs, 1915; Anson F. Rainey, *El Amarna Tablets 359–379*, Neukirchen-Vluyn: Butzon & Bercker, 1978, i prevedena na engleski u William L. Moran, *The Amarna Letters*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1992 (to ovde koristim osim ako ne navodim drugačije); i Anson F. Rainey i William M. Schniedewind, *The El-Amarna Correspondence: A New Edition of the Cuneiform Letters from the Site of El-Amarna Based on Collations of All Extant Tablets*, Leiden: Brill, 2015. Dalji komentari: Giles, *The Amarna Age: Western Asia*; Raymond Cohen i Raymond Westbrook, *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2000; Trevor Bryce, *Letters of the Great Kings of the Ancient Near East: The Royal Correspondence of the Late Bronze Age*, London: Routledge, 2003.
3. Veliki kralj: npr. EA [El Amarna] 1 (Egipat), EA 7 (Vavilon), EA 16 (Asirija), EA 19 (Mitani), EA 41 (Hati).
4. EA 8, prev. po Rainey i Schniedewind, *The El-Amarna Correspondence*.
5. EA 11.
6. EA 3, 7.
7. Npr. EA 3, 7, 34.

8. EA 26; cf. EA 27–9.
9. EA 9.
10. Augur: EA 35. Pozajmljivanje specijalista: Carlo Zaccagnini, „Ob-rasci mobilnosti među antičkim zanatlijama s Bliskog istoka“, *Journal of Near Eastern Studies* 42, no. 4 (1983), 249–55.
11. EA 1–2.
12. EA 3–4.
13. EA 3.
14. EA 12.
15. EA 11.
16. Dvorjani: npr. EA 11. Trgivci: EA 8 (Vavilon); EA 39–40 (Kipar).
17. EA 7.
18. EA 8.
19. Ibid.; videti. EA 39.
20. EA 3; videti EA 28, 29, 35 za slične slučajeve.
21. Čovek iz Kaske: EA 1:38; Kušitsko osoblje (verovatno porobljeno): EA 49.19–20.
22. Eric H. Cline, *Sailing the Wine-dark Sea: International Trade and the Late Bronze Age Aegean*, Oxford: Tempus Reparatum, 1994, 35, 106–7; Christoph Bachhuber, „Egejski interesi na uluburun-skoj lađi“, *American Journal of Archaeology* 110, no. 3 (2006), 356–7; Thomas F. Tartaron, *Maritime Networks in the Mycenaean World*, New York: Cambridge University Press, 2013, 28.
23. Tzveta Manolova, „Levant“, u Irene S. Lemos i Antonis Kotso-nas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Chichester: Wiley Blackwell, 2019, 1190.
24. Uzori za oponašanje: Christopher Mee, „Mikenska Grčka, Egej i šire“, u Cynthia W. Shelmerdine, ur., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 380.
25. Ingoti u obliku volovske kože: Serena Sabatini, „Povratak ingoti-ma u obliku volovske kože iz poznog Bronzanog doba: značenja, pitanja i gledišta“, u Ole Christian Aslaksen, ed., *Local and Global Perspectives on Mobility in the Eastern Mediterranean*, Athens: Norwegian Institute at Athens, 2016; Serena Sabatini, „Volovska koža i ingoti u obliku volovske kože iz poznog Beonzanog doba

- iz oblasti mimo Sredozemlja: problemi i izazovi“, *Oxford Journal of Archaeology* 35, no. 1 (2016).
26. Tartaron, *Maritime Networks in the Mycenaean World*, 29; Michael L. Galaty, Helena Tomas i William A. Parkinson, „Evropske elite iz Bronzanog doba: od Egeja do Jadrana i natrag“, u A. Bernard Knapp i Peter van Dommelen, ur., *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 169; Manolova, „Levant“, 1191; Artemis Georgiou i Maria Iacovou, „Kipar“, u Lemos i Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 1139. Tel Abu Havam, koji ima najveću količinu grčke grnčarije na Levantu posle Ugarita, ujedno ima i četrdeset puta više materijala s Kipra: Manolova, „Levant“, 1190. Kiparsko-minojsko pismo: Philippa M. Steele, *A Linguistic History of Ancient Cyprus: The Non-Greek Languages and Their Relations with Greek, oko 1600–300 BC*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 9–98. Ime „kiparsko-minojsko“ potiče od jasnog odnosa između tog pisma i Linearnog A.
27. Susan Sherratt, „Globalizacija Sredozemlja u bronzanom i gvozdenom dobu“, u Tamar Hodos, ur., *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, London: Routledge, 2017, 605–6; Jeffrey P. Emanuel, „Arheologija pomorstva i olupina“, u Carolina López-Ruiz i Brian R. Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2019; Tzveta Manolova i Joachim Bretschneider, „Opis bez predsedana siro-kananske galije s veslima na zapušaču ćupa iz Tela Tveini“, u Joachim Bretschneider i Greta Jans, eds, *About Tell Tveini (Syria): Artefacts, Ecofacts and Landscape*, Leuven: Peeters, 2019, 130.
28. Najnovije izdanje egejske liste: Elmar Edel i Manfred Görg, *Die Ortsnamenlisten im nördlichen Säulenhof des Totentempels Amenophis' III*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2005; videti takođe Eric H. Cline i Steven M. Stannish, „Plovidba Velikim zelenim morem? 'Egejska lista' Amenhotepa III iz Kom el-Hetana, još jednom“, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 3, no. 2 (2011), odakle preuzimam ovaj prevod.
29. Cline i Stannish, „Plovidba Velikim zelenim morem?“, 9–10.

30. Eric H. Cline, „Neobjavljena ploča Amenhotepa III od majolike iz Mikene“, *Journal of the American Oriental Society* 110, no. 2 (1990); Eric H. Cline, „Egipatski i bliskoistočni uvoz u Mikeni poznog bronzanog doba“, u Davies i Schofield, ur., *Egypt, the Aegean and the Levant*; Cemal Pulak, „Uluburunska olupina i trgovina u poznom bronzanom dobu“, u Joan Aruz, Kim Benzel i Jean M. Evans, ur., *Beyond Babylon: Art, Trade, and Diplomacy in the Second Millennium B.C.*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2008, 300. Količina i raznovrsnost egipatskog materijala pronađenog kod Mikene ukazuje da je to bilo standardno mesto ulaska na egejsko tržište.
31. Uluburunska olupina: Cemal Pulak, „Uluburunska olupina: pre-gled“, *International Journal of Nautical Archaeology* 27 (1998); Cemal Pulak, „Tovar uluburuskog broda i dokazi o trgovini s Egejom i šire“, u Larissa Bonfante i Vassos Karageorghis, ur., *Italy and Cyprus in Antiquity 1500–450 B.C.*, Nicosia: Costakis i Leto Severis Foundation, 2001; Pulak, „Uluburunska olupina i trgovina u poznom bronzanom dobu“, Bachhuber, „Egejski interesi na uluburunskoj lađi“, 347, sve je to obilno korišćeno u sledećoj diskusiji.
32. Izvori bakra potvrđeni analizom izotopa olova: Pulak, „Uluburunska olupina i trgovina u poznom bronzanom dobu“, 292. Izvori kalaja: Wayne Powell et al., „Kalaj s uluburunske olupine pokazuje da je razmena robe široke potrošnje u malim razmerama podsticala kontinentalno snabdevanje kalajem širom Evroazije u poznom Bronzanom dobu“, *Science Advances* 8, no. 48 (2022)
33. Diskusija: Federico Zangani, „Amarna i Uluburun: ponovno promišljanje o razmeni u poznom Bronzanom dobu“, *Palestine Exploration Quarterly* 148, no. 4 (2016).
34. Videti Pulak, „Uluburunska olupina i trgovina u poznom Bronzanom dobu“, 300–2.
35. M. L. West, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Poetry and Myth*, Oxford: Clarendon Press, 1997, 13.
36. Ibid., 31.
37. Carolina López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2021, 218–25.

-
38. Sarah P. Morris, *Daidalos and the Origins of Grčko Art*, Princeton: Princeton University Press, 1992, 108–10, s napomenom o primerima hramova u Melosu, Tirintu i Miken, i o modelu u Ugaritu.
 39. López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 209.
 40. Žrtvovanje i gozbe: *ibid.*, sa West, *The East Face of Helicon*, 42.
 41. Za pregled mišljenja o tačnom značenju termina, videti Gary Beckman, Trevor Bryce i Eric Cline, „Uvod: Problem Ahijave“, u Gary Beckman, Trevor Bryce i Eric Cline, ur., *The Ahhiyawa Texts*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2011. AhT brojevi odnose se na katalog u Beckman, Bryce and Cline, ur., *Tekstovi o Ahijavi*.
 42. AhT 3; videti AhT 22 za ranija pominjanja (istog?) neprijateljskog „čoveka“ iz Ahije.
 43. AhT 1B A 1. 23–4.
 44. Mee, ‘Mycenean Greece, the Aegean and beyond’, 371–3.
 45. Beckman, Bryce i Cline, „Uvod: Problem Ahijave“, 3; Mary R. Bachvarova, *From Hittite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Grčko Epic*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 3.
 46. AhT 1A §25; videti za kasnije odnose AhT 12; AhT 20.
 47. Pozdravi: AhT 4 (Hati Ahijavi); AhT 6 (Ahijava Hatiju – gde ahijavski kralj Azaista samo sebe naziva Velikim kraljem). Darovi: AhT 8 §5.
 48. Ian Rutherford, „Diplomatski brak kao pokretač religijske promene: slučaj Asuve i Ahijave“, u Michele Bianconi, ur., *Linguistic and Cultural Interactions Between Greece and Anatolia: In Search of the Golden Fleece*, Leiden: Brill, 2021, 167, on AhT 20 §24.
 49. AhT 6.
 50. Jorrit M. Kelder, „Hiljadu crnih brodova: pomorska trgovina, diplomatski odnosi i uspon Mikene“, u Rolf Strootman, Floris van den Eijnde i Roy van Wijk, ur., *Empires of the Sea: Maritime Power Networks in World History*, Leiden: Brill, 2019. Neki proučavaoci čak sugerišu da je Mikena vladala nad drugim kopnenim državama tog doba (npr. Jorrit M. Kelder, *The Kingdom of Mycenae: A Great Kingdom in the Late Bronze Age Aegean*,

- Bethesda: CDL Press, 2010; Birgitta Eder i Reinhard Jung, „’Unus pro omnibus, omnes pro uno’: Mikenski sistem palata“, u Jörg Weilhartner i Florian Ruppenstein, ur., *Tradition and Innovation in the Mycenaean Palatial Polities*, Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2015), ali drugi pronalaze razlike u administrativnim praksama koje je teško pomiriti s tom teorijom: Oliver Dickinson, „Kakvi se zaključci mogu izvući iz arheologije Mikenske civilizacije o političkoj strukturi na Egeju?“, u Jorrit M. Kelder i Willemijn J. I. Waal, ur., *From „LUGAL.GAL“ to „Wanax“: Kingship and Political Organisation in the Late Bronze Age Aegean*, Leiden: Sidestone Press, 2019.
51. Nicholas G. Blackwell, „Izrada reljefa Lavljih vrata u Miken: tragovi alata i strani uticaj“, *American Journal of Archaeology* 118, no. 3 (2014): 481–2.
 52. Pausanija 2.16.5. Hetitske građevinske tehnike u Tirintu: Blekvel, „Izrada reljefa Lavljih vrata u Miken“, 477.
 53. Kopnene palate iz četrnaestog veka u kritskom stilu u Pilosu i obližnjoj Iklaini: Michael C. Nelson, „Pilos, zidanje blokovima i monumentalna arhitektura na Peloponezu u poznom Bronzanom dobu“, u Joachim Bretschneider, Jan Driessen i Karel van Lerberghe, ur., *Power and Architecture: Monumental Architecture in the Bronze Age Near East and Aegean*, Leuven: Peeters, 2006; Michael B. Cosmopoulos, „Državna formacija u Grčkoj: Iklaina i ujedinjenje mikenskog Pilosa“, *American Journal of Archaeology* 123, no. 3 (2019).
 54. Nelson, „Pilos, zidanje blokovima i monumentalna arhitektura“, 148. Dokazi o mestu prestola nisu sačuvani u samoj Miken, jer je ta strana prostorije pala u jarugu, ali s obzirom na paralele u Tirintu i poznijem Pilosu, izgleda da je ono sasvim sigurno. O onome što se zaista dešavalo u tim prostorijama, videti Jarrett L. Farmer i Michael F. Lane, „Ulazi i izlazi iz Velikog Megarona: simbol, nastup i identitet elite oko i između mikenskih palata“, *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 2 (2016).
 55. Stefan Hiller, „Knosos i Pilos: slučaj posebnih odnosa?“, *Cretan Studies* 5 (1996), 76–7, 80; Nelson, „Pilos, zidanje blokovima i monumentalna arhitektura“, Michael C. Nelson, „Arhitektura Nestorove palate“, u Frederick A. Cooper i Diane Fortenberry,

- ur., *The Minnesota Pylos Project, 1990–98*, Oxford: British Archaeological Reports, 2017, 361–2.
56. Blackwell, „Izrada reljefa Lavljih vrata u Miken“.
57. Moguće je da neki ili čak i svi nadgrobni spomenici potiču iz tog doba.
58. AhT 4; c. 1250 p. n. e..
59. AhT 2; pozni trinaesti vek.

6

GRAD ABECEDE

1. Amnon Altman, „Borba među libanskim lučkim gradovima oko kontrole nad pomorskom trgovinom sredinom četrnaestog veka p. n. e.“, *Ugarit-Forschungen* 45 (2014). Videti na primer EA [El Amarna] 55, 59, 126, 145–6.
2. Louise M. Pryke, „Mnogi prigovori na faraona Rib-Adija iz Biblosa“, *Journal of the American Oriental Society* 131, no. 3 (2011).
3. Marguerite Yon, *The City of Ugarit at Tell Ras Shamra*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2006, odličan je uvod za taj lokalitet.ž
4. William W. Hallo i K. Lawson Younger, ur., *Context of Scripture*, Leiden: Brill, 2003, 1.106.
5. *Palais Royal d'Ugarit* 4, 37–52.
6. Trgovina: Carol Bell, „Trgovci Ugarita: oligarsi trgovine metalima u poznom Bronzanom dobu?“, u Demetrios Michaelides i George Papasavvas, ur., *Eastern Mediterranean Metallurgy in the Second Millennium BC*, Oxford: Oxbow, 2012, 181–2. Sardinijsko olovo: Naama Yahalom-Mack et al., „Zasečeni olovni ingoti iz poznog Bronzanog doba sa južnog sidrišta Cezareje“, *Journal of Archaeological Science: Reports* 41 (2022). Central/western European tin: Daniel Berger et al., „Sistematika i hemijski sastav izotopa kalajnih ingota iz Mohlosa (Krit) i drugih lokaliteta iz poznog Bronzanog doba na istočnom Sredozemnom moru: konačni ključ za poreklo kalaja?“, *PLOS ONE* 14, no. 6 (2019), sa Ehud Galili, Noel Gale i Baruch Rosen, „Brodsko olupina iz poznog Bronzanog doba s metalnim tovarom iz Hišulej Karmela, Izrael“, *International Journal of Nautical Archaeology* 42, no. 1 (2013), 18–19, za oznake.
7. Philip J. Boyes, „Pregovorački imperijalizam i otpor u Ugaritu poznog Bronzanog doba: uspon abecednog klinastog pisma“,

- Cambridge Archaeological Journal* 29, no. 2 (2019), 191–3; Yon, *The City of Ugarit*, 21.
8. Alashiya: RS [Ras Shamra] 94.2475 sa Bell, „Trgovci Ugarita“, 183–4. Egipat: Itamar Singer, „Politička istorija Ugarita“, u Wilfred Watson i Nicholas Wyatt, ur., *Handbook of Ugaritic Studies*, Leiden: Brill, 1999, 708–11.
 9. Juan-Pablo Vita, „Društvo Ugarita“, u Watson i Wyatt, ur., *Handbook of Ugaritic Studies*, 471–2; Kevin McGeough, „Moraš mi dati ono čega nema u mojoj kući: agenti razmene po tekstualnim dokazima iz Ugarita“, u Birgitta Eder i Regine Pruzsinszky, ur., *Policies of Exchange: Political Systems and Modes of Interaction in the Aegean and the Near East in the 2nd Millennium BC*, Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2015, 90–3.
 10. Bruce Routledge i Kevin McGeough, „Šta se tačno srušilo? Mrežna perspektiva 'privatne' i 'državne' trgovine u Ugaritu“, u Christoph Bachhuber i R. Gareth Roberts, ur., *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, Oxford: Oxbow, 2009; Bell, „Trgovci Ugarita“.
 11. RS 34.124.
 12. RS 16.238+254.
 13. Vita, 'The society of Ugarit', 463–4.
 14. Ibid., 457–63.
 15. Pohod: RS 20.182 A+B s Anson F. Rainey, „Ko je iz Kanana? Pregled tekstualnih dokaza“, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research* 304, no. 304 (1996), 5.
 16. RS 17.130 i 18.003 (= *Palais Royal d'Ugarit* 4, 102–5), sa Singer, „Politička istorija Ugarita“, 660–1.
 17. RS 1.002; videti i RS 17.100 A+B i (fragmentarnije) RS 24.270A, RS 24.270B, RS 24.650B, RS 24.652G+K. Trans. u Dennis Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2002, no. 22. Zahvalna sam Setu Sendersu za raspravu o ovom tekstu.
 18. Pardee, *Ritual and Cult at Ugarit*, 78–9.
 19. Paolo Merlo i Paolo Xella, „Ugaritski kultni tekstovi“, u Watson i Wyatt, ur., *Handbook of Ugaritic Studies*; Pardee and Lewis, *Ritual and Cult at Ugarit*, 78.

-
20. Za značenje rituala, videti Seth L. Sanders, „Čemu je služila abeceda? Usporičisanog narodnog dijalekta i stvaranje izraeličanske nacionalne književnosti“, *Maarav* 11, no. 1 (2004), 52–4, and Seth L. Sanders, *The Invention of Hebrew*, Urbana: University of Illinois Press, 2009, 59–60.
 21. Sinovi Emara: Emar 369.1–3, uređeno u Daniel E. Fleming, *The Installation of Baal's High Priestess at Emar: A Window on Ancient Syrian Religion*, Atlanta: Scholars Press, 1992, 10, sa Daniel E. Fleming, „Ograničeno kraljevanje“, *Ugarit-Forschungen* 24 (1992), 60–3, 67, i Sanders, *The Invention of Hebrew*, 60.
 22. Sanders, „Čemu je služila abeceda?“, 45–7. Za originalne zaključke o tome da pisani narodni dijalekti nisu norma, već zamenjuju kosmopolitskije jezike u konkretnom istorijskom trenutku, videti Sheldon Pollack, „Kosmopolitensko i narodno u istoriji“, *Public Culture* 12, no. 3 (2000). O pisanju u Ugaritu videti najskorije Philip J. Boyes, *Script and Society: The Social Context of Writing Practices in Late Bronze Age Ugarit*, Oxford: Oxbow, 2021.
 23. Orly Goldwasser, „Kananci čitaju hijeroglif: Horus je Hator? – Smišljanje abecede na Sinaju“, *Ägypten und Levante* 16 (2006); Christopher Rollston, „Pojavljivanje abecednih pisama“, u Rebecca Hasselbach-Andee, ur., *A Companion to Ancient Near Eastern Languages*, Chichester: Wiley Blackwell, 2020, 75–6. Slični levantski abecedni znaci pojavljuju se otprilike u isto vreme ili čak i malo ranije na kamenju daleko na jugu u Vadi el-Holu, u zapadnoj egipatskoj pustinji, blizu Luksora (John Coleman Darnell et al., „Dva rana abecedna zapisa iz Vadi el-Hola: novi dokazi za poreklo abecede iz zapadne pustinje Egipta“, *Annual of the American Schools of Oriental Research* 59 (2005)).
 24. „Bio sam ovde“: Sanders, „Čemu je služila abeceda?“, 44.
 25. Goldwasser, „Kananci čitaju hijeroglif“.
 26. Gordon J. Hamilton, *The Origins of the West Semitic Alphabet in Egyptian Scripts*, Washington, DC: Catholic Biblical Association of America, 2000, sa Goldwasser, „Kananci čitaju hijeroglif“, 130–53. Natpisi iz Vadi el-Hola takođe se nalaze u blizini hijeroglifskih natpisa. Još raniji dokazi abecednog pisanja sada se probno identifikuju u znacima zapisanim na četiri glinena cilindra zakačana u grobnici koja potiče iz sredine trećeg milenijuma p. n. e. u

- Um el-Mari, u današnjoj Siriji. Oni su iskopani 2004. ali su znaci prepoznati kao „slova“ tek 2021: Glenn M. Schwartz, „Neklinasto pismo u sirijskoj Um el-Mari iz trećeg milenijuma: dokaz za ranu abecednu tradiciju?“, *Pasiphae* 13 (2021). Međutim, ti su zapisi veoma kratki i ne mogu se dešifrovati, tako da još nije jasno da li je to zaista abecedno pismo. Bude li to tumačenje u budućnosti potvrđeno, ono neće pobiti derivaciju abecednih znakova iz egipatskih sistema pisanja, već će ih samo pomeriti do ranijeg datuma; zahvalna sam Setu Sendersu za diskusiju o ovom pitanju.
27. Aaron Koller, „Širenje abecede u drugom milenijumu p. n. e.: o kretanju ideja o pismu iz Egipta na Levant, u Mesopotamiju i Jemen“, *Journal of Ancient Egyptian Interconnections* 20 (2018); Rollston, „Pojavljivanje abecednih pisama“, 73, za spisak.
 28. Sanders, *The Invention of Hebrew*, 50.
 29. Christopher Rollston, *Writing and Literacy in the World of Ancient Israel: Epigraphic Evidence from the Iron Age*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2010, 17.
 30. Sanders, *The Invention of Hebrew*, 54.
 31. Roland Robertson, „Glokalizacija: vreme-prostor i homogenost-heterogenost“, u Mike Featherstone, Scott Lash i Roland Robertson, ur., *Global Modernities*, London: Sage, 1995.
 32. Videti Beckman u Hallo and Younger, ur., *Context of Scripture* 1.55, p. 149.
 33. Aaron Tugendhaft, *Baal and the Politics of Poetry*, London: Routledge, 2017, 30–1.
 34. KTU [Keilalphabetische Texte aus Ugarit] 1.3 ii 7–8, 11–14, prev. Pardee in Hallo and Younger, *Context of Scripture* 1.86 (p. 250).
 35. Sanders, *The Invention of Hebrew*, 51.
 36. Za ono što sledi i šire, videti ibid., 51–3; Aaron Tugendhaft, „Uznemirujuća suverenost: politika i poetika u Ciklusu Baala“, *Journal of the American Oriental Society* 132, no. 3 (2012), 367–8; Tugendhaft, *Baal and the Politics of Poetry*, 63–99.
 37. KTU 3.1: 24–6, sa Tugendhaft, „Uznemirujuća suverenost“, 369; Aaron Tugendhaft, „Suverenost i bogovi: Ugaritska književnost u Hetitskom carstvu“, *History of Political Thought* 38, no. 4 (2017), 593.
 38. Za diskusiju o Ciklusu Baala u vezi s kraljevanjem u Ugaritu videti Nicholas Wyatt, „Religijska uloga kralja u Ugaritu“, u K. Lawson

- Younger Jr, ur., *Ugarit at Seventy-five*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2007.
39. KTU 1.114 = RS 24.258, R 22–23, prev. Nicholas Wyatt, *Religious Texts from Ugarit*, Sheffield: Sheffield Academic Press, 2002, 412.
 40. KTU 1.14–16, prev. Pardee in Hallo and Younger, *Context of Scripture* 1.102.
 41. Gary Beckman, „Akadijski dokumenti iz Ugarita“, u Paul W. Wallace i Andreas G. Orphanides, ur., *Sources for the History of Cyprus*, vol. II: *Near Eastern and Aegean Texts from the Third to the First Millennia P. N. E.*, Nicosia: Cyprus College, 1996, 27. Kiparsko poreklo glinene tablice: Yuval Goren et al., „Lokacija Alašije: novi dokazi iz petrografskog istraživanja alašijskih tablica iz El-Amarna i Ugarita“, *American Journal of Archaeology* 107, no. 2 (2003).
 42. RS 20.238, prev. Beckman, „Akadijski dokumenti iz Ugarita“, 27. Precizno datiranje ove korespondencije u doba nevolja još je predmet debate. Novoobjavljena kopija pisma pronađenog u Kući Urtenua ukazuje na to da je kralj Ugarita ujedno tražio pomoć od Karkemiša dok su se neprijatelji primicali gradu: Sylvie Lackenbacher i Florence Malbran-Labat, *Lettres en Akkadien de la «Maison d'Urtenu»*, Leuven: Peeters, 2016, 33–35 (no. 12).
 43. RS 20.18, prev. Beckman, „Akadijski dokumenti iz Ugarita“, 27.
 44. Eric H. Cline, *1177 B.C.: The Year Civilization Collapsed*, Princeton: Princeton University Press, 2014, 151.

7

PROMENA REŽIMA

1. Ian Morris, *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece*, Oxford: Blackwell, 2000, 219.
2. Marc Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*, 3rd edn, Chichester: Wiley Blackwell, 2016, 202–20.
3. Jürgen Seeher, 'Die Zerstörung der Stadt Hattuša', u Gernot Wilhelm, ur., *Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie, Würzburg, 4.-8. Oktober 1999*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2001.
4. Maria Iacovou, „Kipar za vreme perioda Gvozdenog doba I (Pozni kiparski IIC–IIIA)“, u Margreet L. Steiner i Ann E. Killebrew, ur., *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000–332*

- P. N. E., Oxford: Oxford University Press, 2014, 665; Artemis Georgiou i Maria Iacovou, „Kipar“, u Irene S. Lemos i Antonis Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Chichester: Wiley Blackwell, 2019, 1142.
5. Termin „Mračno doba“ najpre se koristi za ovu eru u poznom devetnaestom veku (npr. Chrestos Tsountas i James Irving Mannatt, *The Mycenaean Age: A Study of the Monuments and Culture of pre-Homeric Greece*, London: Macmillan, 1897, 365; „Mračno doba“, koje postaje omiljena fraza, najpre se pojavljuje u Gilbert Murray, *The Rise of the Greek Epic*, Oxford: Clarendon Press, 1907, 27. Za tu promenu terminologije videti Antonis Kotsonas, „Politika periodizacije i arheologije rane Grčke“, *American Journal of Archaeology* 120, no. 2 (2016), i Sarah C. Murray, „Svetlosti i tame: podaci, oznake i jezik u istoriji proučavanja rane Grčke“, *Hesperia* 87, no. 1 (2018).
 6. Za nedavni pregled aktuelnih hipoteza i njihovih slabosti videti A. Bernard Knapp i Sturt W. Manning, „Kriza u kontekstu: kraj poznog bronzanog doba na istočnom Sredozemlju“, *American Journal of Archaeology* 120, no. 1 (2016). Starija objašnjenja fokusirana na mitsku „dorsku“ invaziju napuštena su u sedamdesetim godinama dvadesetog veka, s retkim izuzecima poput Robert Drews, *The Coming of the Greek: Indo-European Conquests in the Aegean and the Near East*, Princeton: Princeton University Press, 1988, i Birgitta Eder, *Argolis, Lakonien, Messenien: vom Ende der mykenischen Palastzeit bis zur Einwanderung der Dorier*, Vienna: Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1998; videti za ovo Jonathan M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 4–16.
 7. Za ime, videti R. Gareth Roberts, „Identitet, izbor i reljefi iz Godine 8. Ramzesa III u Medinet Habuu“, u Christoph Bachhuber i R. Gareth Roberts, ur., *Forces of Transformation: The End of the Bronze Age in the Mediterranean*, Oxford: Oxbow, 2009; Ann E. Killebrew i Gunnar Lehmann, *The Philistines and Other 'Sea Peoples' in Text and Archaeology*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013, 1–5. Dalja diskusija: Louise A. Hitchcock i Aren M. Maeir, „O-ho, o-ho, živim kao seren“, *World Archaeology* 46, no. 4 (2014); Louise A. Hitchcock and Aren M. Maeir, „Gusarski

- život za mene: pomorska kultura naroda s mora“, *Palestine Exploration Quarterly* 148, no. 4 (2016); Louise A. Hitchcock i Aren M. Maeir, „Petnaest ljudi na prsima mrtve *seren*: o-ho-ho i krater pun vina“, u A. Batmaz et al., ur., *Context and Connection: Essays on the Archaeology of the Ancient Near East in Honour of Antonio Sagona*, Leuven: Peeters, 2017; videti A. Bernard Knapp, *Seafaring and Seafarers in the Bronze Age Eastern Mediterranean*, Leiden: Sidestone Press, 2018, 37–41.
8. Hitchcock i Maeir, „O-ho, o-ho, živim kao *seren*“, 631.
 9. Susan Lupack, „Pogled izvan palate: svetište i *damos* u mikenskoj privredi i društvu“, *American Journal of Archaeology* 115, no. 2 (2011), 212–15; Dimitri Nakassis, *Individuals and Society in Mycenaean Pylos*, Leiden: Brill, 2013, 12.
 10. Za ažuriranu sliku aktivnosti u palati, videti Cynthia W. Shelmerdine, „Mikensko društvo“, u Yves Duhoux i Anna Morpurgo Davies, ur., *A Companion to Linear B: Mycenaean Grčko Texts and their World*, Louvain-La-Neuve: Peeters, 2008; Cynthia W. Shelmerdine, „Pojedinač i država u mikenskoj Grčkoj“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 54, no. 1 (2011).
 11. Zemljotresi: Eric H. Cline, 1177 B.C.: *The Year Civilization Collapsed*, Princeton: Princeton University Press, 2014, 140–2. Promena klime: kritička procena u Knapp i Manning, „Krize u kontekstu“, ali videti skorije, recimo, Sturt W. Manning et al., „Teška višegodišnja suša poklapa se s hetitskim kolapsom oko 1198–1196 p. n. e.“, *Nature* 614, no. 7949 (2023).
 12. Strukturni rizici: Christopher Monroe, *Scales of Fate: Trade, Tradition, and Transformation in the Eastern Mediterranean, ca. 1350–1175 p. n. e.*, Münster: Ugarit- Verlag, 2009, 294–6. Međuzavisnost mreže: Cline, 1177 B.C., nar. 160–3.
 13. Rani znaci ove revolucije u modernom tretmanu i tumačenju Mračnog doba nalaze se u Anthony M. Snodgrass, *The Dark Age of Greece: An Archaeological Survey of the Eleventh to the Eighth Centuries BC*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1971. Videti najskorije o arheološkim dokazima Irene S. Lemos i Antonis Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Blackwell Companions to the Ancient World, Chichester: Wiley Blackwell, 2019, i Guy D. Middleton,

- Collapse and Transformation: The Late Bronze Age to Early Iron Age in the Aegean*, Oxford and Philadelphia: Oxbow, 2020.
14. Detaljni pregledi: Irene Lemos, „Društva u preobražaju: arheološki pregled od 12. do 9. veka p. n. e.“, *Pharos* 20 (2014); Birgitta Eder i Irene S. Lemos, „Od kolapsa mikenskih palata do pojavljivanja zajednica ranog Gvozdenog doba“, u Lemos i Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*.
 15. James C. Scott, *The Art of Not Being Governed: An Anarchist History of Upland Southeast Asia*, New Haven: Yale University Press, 2009, 220–37. Čak i u klasičnoj Atini, Platon je sugerisao da je pronalazak pisma izazvao atrofiranje ljudskog pamćenja (*Phaedrus* 275a).
 16. Dimitri Nakassis, „Vreme i drugi Grci“, u Katherine Blouin i Ben Akrigg, ur., *The Routledge Handbook of Classics and Postcolonial Theory* (tek treba da bude objavljeno).
 17. Efekti demografije po trgovinu: Sarah Murray, *The Collapse of the Mycenaean Economy: Imports, Trade, and Institutions, 1300–700 P. N. E.*, New York: Cambridge University Press, 2017, 210–46.
 18. Tzveta Manolova, „Levant“, u Lemos i Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 1202 (18 procenata spram 5 procenata).
 19. Uvoz u palate: Murray, *The Collapse of the Mycenaean Economy*, 83, sa 248 za poteškoće u tumačenju ovih poklona; Dimitri Nakassis, „Ekonomija“, u Lemos i Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 281–2, za ulogu koju su palate imale u trgovini.
 20. Robin Osborne, *Greece in the Making, 1200–479 B.C.*, 2nd edn, London: Routledge, 2009, 36–7; Murray, *The Collapse of the Mycenaean Economy*, 85–8.
 21. Izvoz na Levant: Manolova, „Levant“, 1190. Trgovina s Kiprom: Eder i Lemos, „Od kolapsa mikenskih palata do pojavljivanja zajednica ranog Gvozdenog doba“, 138.
 22. Murray, *The Collapse of the Mycenaean Economy*, 92–3. Izuzeci od evropske izolacije od kriza na daljem istoku obuhvataju dolinu Poa, gde su mnoga naselja bila napuštena oko 1200. i cela je dolina bila drastično raseljena. Lokalna objašnjenja za to uključuju

- sušu, glad, bolest i preterano obrađivanje zemlje, ali verovatno su nevolje na Egeju imale nekakav domino-efekt: Claudio Cavazzuti et al., „Mobilne elite u Fratesini: kretanje ljudi u 'trgovačkoj luci' poznog bronzanog doba na severu Italije“, *Antiquity* 93, no. 369 (2019), 625.
23. Kristian Kristiansen i Paulina Suchowska-Ducke, „Povezane istorije: dinamika interakcije i trgovine bronzanog doba od 1500–1100. p. n. e.“, *Proceedings of the Prehistoric Society* 81 (2015), 373–84.
24. Tollense: Tobias Uhlig et al., „Izgubljeno u boju? Nalazi starog metala s lokaliteta bojišta iz Bronzanog doba kod Tolensea“, *Antiquity* 93, no. 371 (2019).
25. Kristiansen i Suchowska-Ducke, „Povezane istorije“, 373.
26. Frank Falkenstein, „Razvoj pogrebnih rituala od tumulusa do kulture polja urni u južnoj centralnoj Evropi“, u Elisabetta Borgna i Sylvie Müller Celka, ur., *Ancestral Landscapes: Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages*, Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée, 2012; Harry Fokkens i David Fontijn, „Bronzano doba u nizozemlju“, u Harry Fokkens i Anthony Harding, ur., *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*, Oxford: Oxford University Press, 2013, 558.
27. Andrew Sherratt, „Kako bi izgledao svetski sistem u bronzanom dobu? Odnosi između umerene Evrope i Sredozemlja u poznijoj praistoriji“, *Journal of European Archaeology* 1 (1993), 36, i crt. 10. Doprinos egejskih tehnologija: ibid., 34. Bilo je izuzetaka: nordijska bronzana industrija izgleda propada u to doba, dovodeći do mnogo više recikliranja metala na dalekom severu, habanja i trošenja oružja, i okončanja trgovine luksuznom robom s velikih udaljenosti u Skandinaviji: Kristiansen i Suchowska-Ducke, „Povezane istorije“, 378.
28. Mačevi tipa Naue II sa krilcima na balčaku: Kristiansen i Suchowska-Ducke, „Povezane istorije“.
29. Florian Ruppenstein, „Pogrebi s kremacijom u Grčkoj od poznog bronzanog doba do ranog gvozdеног doba: kontinuitet ili promena?“, u Michaela Lochner i Florian Ruppenstein, ur., *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.*, Vienna: Österreichischen Akademie

- der Wissenschaften, 2013, 187–9. Ruppenstein takode pominje pojavljivanje na Egeju u to doba veoma malobrojnih grobalja gde su svi mrtvi bili kremirani, i povezuje ih s migrantskim zajednicama, verovatnio sa zapadnog Balkana (189–90).
30. Cargoes: Reinhard Jung, „Faktori suprotstavljenih sila morskih naroda između Italije i Levanta“, u Jan Driessen, ur., *An Archaeology of Forced Migration: Crisis-induced Mobility and the Collapse of the 13th c. P. N. E. Eastern Mediterranean*, Louvain-la-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2018, 280–1. Kiparski uvoz: Murray, *The Collapse of the Mycenaean Economy*, 92–3.
31. Sigrid Deger-Jalkotzy, „Ratničke grobnice iz pozne Mikene“, u Sigrid Deger-Jalkotzy i Irene S. Lemos, ur., *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2006; Osborne, *Greece in the Making*, 59–62. Uvozna roba: Murray, *The Collapse of the Mycenaean Economy*, 258.
32. James Whitley, „Socijalni diversitet Grčke u Mračno doba“, *Annual of the British School at Athens* 86 (1991).
33. Ibid., 350.
34. Deger-Jalkotzy, „Ratničke grobnice iz pozne Mikene“, 172.
35. Susan Sherratt, „Globalizacija Sredozemlja u bronzanom i gvozdenom dobu“, u Tamar Hodos, ur., *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, London: Routledge, 2017, 611.
36. Susan Sherratt i Andrew Sherratt, „Rast sredozemne ekonomije u ranom prvom milenijumu p. n. e.“, *World Archaeology* 24, no. 3 (1993), 362; Iacovou, „Kipar u vreme perioda Gvozdenog doba I (kasni kiparski IIC-III A)“, 670; Susan Sherratt, „’Čitanje tekstova’: arheologija i homersko pitanje“, *Antiquity* 64, no. 245 (1990), 811; Jonathan M. Hall, *A History of the Archaic Grčko World, ca. 1200–479 P. N. E.*, 2nd edn, Chichester: Wiley Blackwell, 2014, 48.
37. Eder i Lemos, „Od kolapsa mikenskih palata do pojavljivanja zajednica ranog Gvozdenog doba“, 139.
38. Stefanos Gimatzidis and Bernhard Weninger, „Radiougljenično datiranje grčkog protogeometrijskog i geometrijskog perioda: dokazi iz Sindosa“, *PLOS ONE* 15, no. 5 (2020); Stefanos Gimatzidis, „Grčko geometrijsko grnčarstvo iz Sidona i njegove implikacije

- po sredozemnu hronologiju“, *BAAL: Bulletin d'archéologie et d'architecture libanaise* 54–5 (2021–2).
39. Trojanski rat ne daje jedine primere elemenata iz bronzanog doba u kasnijem mitu: za sastojke koji doprinose kasnijim pričama o grčkoj Tebi i njenim susedima, mitovima u antici gotovo jednako poznatim kao što su oni o Trojanskom ratu, videti Emily Vermeule, „Mali Aigistos i Bonzano doba“, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 33 (1987).
40. Barbara Graziosi, *Homer*, Oxford: Oxford University Press, 2016, 5–14.
41. Videti *Odiseju* 1.153–5, 1.336–60, 22.331–7 za barda Femija iz palate na ostrvu Itaka, i npr. 8.47–108 za slepog barda Demodoka koji peva kralju Feacijanaca.
42. Ian Morris, „Upotreba i zloupotreba Homera“, u Douglas Cairns, ur., *Oxford Readings in Homer's Iliad*, Oxford: Oxford University Press, 2001, 58–64, za moderna predanja, napominje povremene kontraprimere.
43. Klasična dela koja pokazuju usmenu kompoziciju homerovskih epova u poređenju s metodima usmenih pesnika dvadesetog veka sa Balkana jesu Albert Bates Lord, *The Singer of Tales*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1960, i Adam Parry, ed., *The Making of Homeric Verse: The Collected Papers of Milman Parry*, Oxford: Clarendon Press, 1971.
44. Za odličan kratki sažetak dokaza usmene kompoziciji homerskih poema, videti Graziosi, *Homer*, 15–27.
45. Johannes Haubold, „Grčki ep: bliskoistočni žanr?“, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 48 (2002), 4, o ranom terminu „pesma“ za te poeme.
46. Homer, *Ilijada* 10.260–5.
47. Sherratt, „Čitanje tekstova“, 810–11, ističe primer Hektorovog štita (*Ilijada* 6.117) – koji je u *Ilijadi* 7.250 nasuprot tome opisan kao potpuno okrugao.
48. Angus M. Bowie, *Iliad, Book III*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 42–3.
49. Morris, „Upotreba i zloupotreba Homera“, 62–3.
50. Sherratt, „Čitanje tekstova“, 810, 819.

51. Morris, *Archaeology as Cultural History*, 238–9; Ann C. Gunter, „Orientalizam i orijentalizacija na Sredozemlju u gvozdenom dobu“, u Brian A. Brown i Marian H. Feldman, ur., *Critical Approaches to Ancient Near Eastern Art*, Boston: De Gruyter, 2014, 85; Manolova, „Levant“, 1203. Kiparska luka Amatus izgleda da je bila redovno svratište na tom putu.
52. John K. Papadopoulos, „Fantomski Eubojski“, *Journal of Mediterranean Archaeology* 10, no. 2 (1997), 200; Manolova, „Levant“, 1205.
53. Grobnica u Lefkandiju 79 (oko 875–850 p. n. e.), sa Papadopoulos, „Fantomski Eubojski“, 192; Christopher Monroe, „Marginalizovanje civilizacije: feničansko redefinisavanje moći oko 1300–800. p. n. e.“, u Kristian Kristiansen, Thomas Lindkvist i Janken Myrdal, ur., *Trade and Civilization: Economic Networks and Cultural Ties*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 208, i Manolova, „Levant“, 1206.

8

NISAM JA TVOJ SLUGA

1. *Venamunovo putovanje*: Alan H. Gardiner, *Late-Egyptian Stories*, Brussels: Édition de la Fondation Égyptologique Reine Élisabeth, 1932, 61–76, prev. Miriam Lichtheim, *Ancient Egyptian Literature: A Book of Readings*, Berkeley: University of California Press, 2006, vol. 2, 224–30. Datum: Benjamin Sass, „Venamun i njegov Levant – 1075. p. n. e. ili 925. p. n. e.?“, *Ägypten und Levante* 12 (2002). Nedavno prepričavanje u formi strip-albuma: Rolf Potts, *The Misadventures of Wenamun: History's Original Literary Traveler*, Lawrence: Sensitive House, 2015. Zahvalna sam Elizabeth Froom za diskusiju o tekstu.
2. Wenamun II.14.
3. Wenamun II.80.
4. Trevor Bryce, *The World of the Neo-Hittite Kingdoms: A Political and Military History*, Oxford: Oxford University Press, 2012, nar. pogl. 3 i 10. Posebno obratite pažnju na to da su države-gradovi kao Karkemiš opstale i dobrim delom gvozdenog doba.
5. Aren M. Maeir, „Filisteja preobražava nove dokaze iz Tel eš-Šafija/Gathaon u preobražajnu putanju filistejske kulture“, u Ann

- E. Killebrew i Gunnar Lehmann, ur., *The Philistines and Other 'Sea Peoples' in Text and Archaeology*, Atlanta: Society of Biblical Literature, 2013, 204–5; Aren M. Maeir, Louise A. Hitchcock i Liora Kolska Horwitz, „O formiranju i preobražaju filistejskog identiteta“, *Oxford Journal of Archaeology* 32, no. 1 (2013); Guy D. Middleton, „Pripovedanje: mikensko poreklo Filistejaca“, *Oxford Journal of Archaeology* 34, no. 1 (2015). Savremeni egipatski tekstovi asociraju „morske narode“ s ovim regionom, iznad svega Pelesete, kasnije u hebrejskoj bibliji pominjane kao „Filistinci“; za suprotstavljena mišljenja o razmerama migracije do južnog Levanta na kraju Bronzanog doba videti Assaf Yasur-Landau, *The Philistines and Aegean Migration at the End of the Late Bronze Age*, New York: Cambridge University Press, 2010, i A. Bernard Knapp, *Migration Myths and the End of the Bronze Age in the Eastern Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021. ADNK studije iz Libana pokazuju priliv pojedinaca sa jugoistočno evropskim/anadolskim poreklom u tom dobu (Marc Haber et al., „Genetička istorija Bliskog istoka iz aDNK vremenskog uzorkovanja na osam tačaka u proteklih 4.000 godina“, *American Journal of Human Genetics* 107, no. 1 (2020)); za ograničenije studije iz antičkog Aškelona videti Michal Feldman et al., „Antička DNK baca svetlost na genetsko poreklo Filistina-ca iz ranog Gvozdenog doba“, *ScienceAdvances* 5, no. 7 (2019), nalazeći da posle dva veka doseljena grupa više nije primetna.
6. Marc Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*, 3rd edn, Chichester: Wiley Blackwell, 2016, 217. Za rane klanove među Izraelćanima isto tako: Mait Kōiv, „Monarhija na Levantu i u arhaičnoj Grčkoj u gvozdenom dobu: vladari Korinta u komparativnom kontekstu“, *Studia Antiqua et Archaeologica* 28, no. 1 (2022), 184.ž
 7. Josephine Crawley Quinn, *In Search of the Phoenicians*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 48–52. Reč se takođe nalazi kao pridev u tekstovima na Linearnom B iz Bronzanog doba, ali se tamo ne primenjuje na ljude.
 8. Za jezik i spektar dijalekata videti W. Randall Garr, *Dialect Geography of Syria-Palestine, 1000–586 B.C.*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1985, 216–35; Maria Giulia Amadasi

- Guzzo i Gary A. Rendsburg, „Feničanski/punski i hebrejski“, u Geoffrey Khan, ur., *Encyclopedia of Hebrew Language and Linguistics*, Leiden: Brill, 2013; Quinn, *In Search of the Phoenicians*, 68–73.
9. Često se tvrdi da su Feničani sebe nazivali „Kananima“ na sopstvenom jeziku ali za to ne postoje dobri dokazi: Josephine Crawley Quinn et al., „Avgustinovi Kananici“, *Papers of the British School at Rome* 82 (2014); Quinn, *In Search of the Phoenicians*, 30–6.
 10. Quinn, *In Search of the Phoenicians*, 38.
 11. Tir i Sidon, prve komšije, i redovan izuzetak od ovog pravila.
 12. Claude Doumet-Serhal, *Sidon: 15 years of Excavations*, Beirut: Lebanese British Friends of the National Museum, 2013, 108; Claude Doumet-Serhal, „Sidon“, *Biblical Archaeology Review* 43, no. 4 (2017).
 13. Ayelet Gilboa i Dvory Namdar, „O počecima južnoazijske trgovine načinom s područjem Sredozemlja: pregled“, *Radiocarbon* 57, no. 2 (2015); Ayelet Gilboa, „Južnolevantski koreni feničanskog merkantilnog fenomena“, *Bulletin of the American Society of Overseas Research* 387 (2022).
 14. Videti za ovaj pasus Edward Lipiński, *Itineraria Phoenicia*, Leuven: Peeters, 2004, 109.
 15. Najraniji dokazi za abecedno pismo u Biblosu su iz jedanaestog veka: Christopher Rollston, „Pojava abecednog pisma“, u Rebecca Hasselbach-Andee, ur., *A Companion to Ancient Near Eastern Languages*, Chichester: Wiley Blackwell, 2020, 76.
 16. Seth L. Sanders, *The Invention of Hebrew*, Urbana: University of Illinois Press, 2009, 57, o neuspelim klinastim abecedama.
 17. Maria Eugenia Aubet, „Fenikija za vreme perioda gvozdenog doba II“, u Margreet L. Steiner i Ann E. Killebrew, ur., *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000–332 P. N. E.*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 709–13.
 18. Tzveta Manolova, „Levant“, u Irene S. Lemos i Antonis Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Chichester: Wiley Blackwell, 2019, 1205.
 19. Ovi dokazi su sakupljeni u Josephus, *Jewish Antiquities* 8.144–9; *Against Apion* 1.106–20. Moje sopstveno pisanje Hiromovog

- imena odraz je relevantnog suglasničkog kananskog pomeranja, uz zahvalnost Vladimiru Oliveru za diskusiju o njegovoj hronologiji.
20. Susan Sherratt i Andrew Sherratt, „Rast ekonomije Sredozemlja u ranom prvom milenijum p. n. e.“, *World Archaeology* 24, no. 3 (1993), 362.
 21. Postoje dokazi za kombinovanu strukturu palate-hrama u sedmom veku filistinskog Ekrona: Kōiv, „Monarhija na Levantu i u arhaičnoj Grčkoj u Gvozdenom dobu“, 186.
 22. Hirom i David: 2 Samuel 5:11; 1 Letopisi 14:1. Hirom i Solomon: 1 Kraljevi 5, 9–10; 2 Letopisi 8:17–18, 9:10, 21. Ove priče se ponovo pripovedaju u Josephus, *Jewish Antiquities* 8.141–3; *Against Apion* 1.108–11. Prepiska između Hiroma i Solomona koja je po Josifu sačuvana u tirskim arhivama sumnjiva je: Josephus, *Jewish Antiquities* 8.55–6, sa Sebastian Grätz, „Književni i ideološki karakter pisama u Ezri 4–7“, u Paola Ceccarelli et al., ur., *Letters and Communities: Studies in the Socio-political Dimensions of Ancient Epistolography*, Oxford: Oxford University Press, 2018, 242–3.
 23. Združena flota na Crvenom moru: 1 Kraljevi 9:26–8, 10:11–12.
 24. Kōiv, „Monarhija na Levantu i u arhaičnoj Grčkoj u Gvozdenom dobu“, 184, o steli Ten Dan.
 25. Francesca Stavrakopoulou, *King Manasseh and Child Sacrifice: Biblical Distortions of Historical Realities*, Berlin: De Gruyter, 2004, 74–87, ne opredeljujući se za dve potpune države u ovom dobu.
 26. Daniel Pioske, „Gat Filistinski: elastičnost upamćene prošlosti“, u Daniel Pioske, ur., *Memory in a Time of Prose: Studies in Epistemology, Hebrew Scribalism, and the Biblical Past*, Oxford: Oxford University Press, 2018, 110.
 27. Bogatstva: 1 O carevima 3:13. Žene: 1 O carevima 11:1–3.
 28. Zanimljivo, flota i posada su predstavljeni u poznijoj verziji ove priče iz Knjige letopisa kao da ih je Solomonu poslao Hirom: 2 Letopisi 8:17–18.
 29. 1 O carevima 10:1–13; 2 Letopisi 9.
 30. Pregled dokaza u Robert Hoyland, „Kraljevi, kraljevstva i hronologija“, u St John Simpson, ur., *Queen of Sheba*, London: British Museum Press, 2002, 69.

31. Faisal Almathen et al., „Antička i moderna DNK otkrivaju dinamiku pripitomljavanja i širenja dromedara preko kontinenta“, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113, no. 24 (2016). Divlja populacija je izumrla krajem prvog veka p. n. e.
32. Eivind Heldaas Seland, „Kamile, nomadstvo s kamilama i praktičnost palmirske karavanske trgovine“, *ARAM* 27 (2015), 46. Kuriri na kamilama u modernim vremenima mogu da prevale bez tereta 145 kilometara za dvadeset četiri sata (48).

9

IZMEĐU STUBOVA

1. Fernando González de Canales, Leonardo Serrano i Jorge Llompart, „Pred-kolonijalno feničansko tržište Uelve oko 900–770. p. n. e.“, *BABESCH* 81 (2006), 13.
2. Fernando González de Canales, Leonardo Serrano i Jorge Llompart, *El emporio fenicio precolonial de Huelva (ca. 900–770 a.c.)*, Madrid: Biblioteca Nueva, 2004; González de Canales, Serrano i Llompart, „Pred-kolonijalno feničansko tržište Uelve“; Alfredo Mederos Martín, „La cronología de Huelva fenicia“, u Ana Margarida Arruda, ur., *Fenícios e Púnicos, por terra e mar. Actas do VI Congresso internacional de estudos fenícios e púnicos*, Lisbon: Centro de Arqueologia da Universidade de Lisboa, 2013. Još raniji datum u poznom desetom veku sugerisan je analizom ugljenika-14 iz goveđih kostiju pronađenih sa grnčarijom, kao i nalazima iz skorijih iskopina ispod podzemnih voda na mestu udaljenom oko pedeset metara: Fernando González de Canales et al., „Arheološki nalazi u najdubljem antropogenom sloju na adresi ulica Konsepsion broj 3 u gradu Uelvi, u Španiji“, *Ancient West and East* 16 (2017). Kako stoji s dokazima, smotreno datiranje tirkog kontakta s Huelvom i dalje bi pre moglo da spada u deveti nego u deseti vek, ali to se može ispostaviti previše konzervativnim.
3. González de Canales, Serrano i Llompart, „Pred-kolonijalno feničansko tržište Uelve“, 19–24; Christopher Monroe, „Marginalizovanje civilizacije: feničansko redefinisane moći oko 1300–800. p. n. e.“, u Kristian Kristiansen, Thomas Lindkvist i Janken Myrdal, ur., *Trade and Civilization: Economic Networks and Cultural Ties*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 203.

4. Homer, *Odiseja* 15.415; Scholia o *Ilijadi* 23.744, prev. Federico Mazza, „Feničani kako ih je video antički svet“, u Sabatino Moscati, ur., *The Phoenicians*, Milan: Bompiani, 1988, 640.
5. Callimachus fr. 191.55; Aratus, *Phaenomena* 37–44; Ovid, *Tristia* 4.3.1–2; Diogenes Laertius 1.23.
6. Klasično iznošenje ovog stava još se može naći u John Boardman, *The Greeks Overseas: Their Early Colonies and Trade*, 4th edn, London: Thames & Hudson, 1999, 38; cf. John K. Papadopoulos, „Fantomski Eubojci“, *Journal of Mediterranean Archaeology* 10, no. 2 (1997), za rani skepticizam.
7. Sebastián Celestino Pérez i Carolina López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, Oxford: Oxford University Press, 2016, 111–19, s napomenom da Tarsis nije semitsko ime, tako da se verovatno radi o lokalnom terminu.
8. Lađe tarsiske plove za Ofir: 1. O carevima 22:48. Odredište „Lađa tarsiskih“ pomenutih u 1. O carevima 10:22, koje plove svake tri godine i vraćaju se sa zlatom, srebrom, slonovačom, majmunima i paunima, može biti Ofir, a može biti i sam Tarsis, što je tumačnneje odabrano u 2. Letopisima 9:2.
9. Za ovu zamisao o ranoj feničanskoj navigaciji videti na primer Sabatino Moscati, *I fenici e Cartagine*, Turin: Unione Tipografico-Editrice Torinese, 1972, 114.
10. José Luis López Castro, „Toponomija i feničanski putevi navigacije na daleki zapad početkom kolonizacije“, *Oriens Antiquus* N.S. 1 (2019); Susan Sherratt, „S Bliskog istoka na Daleki zapad“, u Irene S. Lemos and Antonis Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Chichester: Wiley Blackwell, 2019, 200–1.
11. David Gal, Hadas Saaroni i Deborah Cvikel, „Mapiranje potencijalne plovidbene mobilnosti na Sredozemlju u antici“, *Journal of Archaeological Method and Theory* (2022). Putovanje natrag s preovlađujućim vetrovima bilo bi daleko brže.
12. Christine M. Thompson, „Zapečaćeno srebro u Cisjordanu Gvozdenog doba i 'otkrivanje' novca“, *Oxford Journal of Archaeology* 22, no. 1 (2003), 78–87.
13. Sardinija: Tzilla Eshel et al., „Izotopi olova u srebru otkrivaju najraniju feničansku potragu za metalima na zapadnom Sredozemlju“, *PNAS* 116, no. 13 (2019). Iberia: Jonathan R. Wood, Carol

- Bell i Ignacio Montero-Ruiz, „Poreklo sečenog srebra iz Tel Dora i širenje Feničana na zapad početkom Gvozdenog doba: kiparska veza“, *Journal of Eastern Mediterranean Archaeology and Heritage Studies* 8, no. 1 (2020), 11–12.
14. Tzilla Eshel et al., „Degradacija srebra tokom prelaza iz poznog Bronzanog u Gvozdeno doba na južnom Levantu: analitičke i kulturološke implikacije“, *Journal of Archaeological Science* 125 (2021).
 15. Iberijsko srebro: Eshel et al., „Izotopi olova u srebru“.
 16. Pseudo-Aristotel, *On Wonders* 135.
 17. Diodor Sikul 5.35, priča smeštena u Pirineje.
 18. Stereotipi o Feničanima: Josephine Crawley Quinn, „Feničani i Kartaginjani u grčko-rimskoj književnosti“, u Carolina López-Ruiz and Brian R. Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2019.
 19. Društvena organizacija i mreže trgovine metalima duž atlantske obale: Kristian Kristiansen, *Europe Before History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 144–57. Za britansko-irski stil bronzanog mača pronađenog u reci Lukos river u Maroku, videti Youssef Bokbot, „Poreklo urbanizacije i strukturirane političke moći u Maroku: domorodački fenomen ili strana kolonizacija?“, u Martin J. Sterry i David J. Mattingly, ur., *Urbanisation and State Formation in the Ancient Sahara and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020, 481–2.
 20. Kazani: Kristiansen, *Europe Before History*, 145. „Šaranov jezik“ mačevi: Jon C. Henderson, *The Atlantic Iron Age: Settlement and Identity in the First Millennium bc*, London: Routledge, 2007, 69.
 21. Barry Molloy, „Simboli evropskog bronzanog doba u praistorijskoj Grčkoj? Ponovno razmatranje bronzanih štitova i kopalja iz Delfija u njihovom širem kontekstu“, *Hesperia* 87, br. 2 (2018).
 22. Eleftheria Pappa, „Zapadno Sredozemlje“, u Lemos i Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 1329–32.
 23. Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 158–9. Datiranje: Monroe, „Marginalizovanje civilizacije“, 203.
 24. González de Canales, Serrano i Llompart, „Pred-kolonijalno feničansko tržište Uelve“, 22–4.

-
25. Ann Neville, *Mountains of Silver and Rivers of Gold: The Phoenicians in Iberia*, Oxford: Oxbow, 2007, 146; Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 187.
 26. González de Canales, Serrano i Llompart, „Pred-kolonijalno feničansko tržište Uelve“, 19–20.
 27. López Castro, „Toponomija i feničanski putevi navigacije“. Kao u Uelvi, tačna hronologija pronađene grnčarije se osporava, a kalibrisano ugljenično datiranje iz desetog veka prijavljeno je iz Utike, La Rebanadile na sredozemnoj obali Španije i Karambola na Atlantiku: José Luis López Castro et al., „La colonización fenicia inicial en el Mediterráneo Central: nuevas excavaciones arqueológicas en Utica (Túnez)“, *Trabajos de prehistoria* 73, no. 1 (2016). Monroe, „Marginalizovanje civilizacije“, 203, s napomenom 7, sumira aktuelni stav.
 28. López Castro et al., „La colonización fenicia inicial en el Mediterráneo Central“; López Castro, „Toponomija i feničanski putevi navigacije“. Kasniji grčko-rimski izvori dosledno identifikuju Tir kao osnivača Utike: Pseudo-Aristotel, *O čudima* 134; Velej Paterkul 1.2.3; Justin 18.4.2; Plinije, *Poznavanje prirode* 5.76, i Stefan Vizantinski, Ἰτῦκη. Međutim, nema nikakvih dokaza o stranom naselju tako rano, i više od polovine grnčarije koja je pronađena na tom nalazištu proizvedeno je lokalno: kao Uelva i sardinijske luke, Utika je verovatno bila domorodačko naselje koje je privlačilo trgovce u prolasku (Imed Ben Jerbania, „La céramique sarde trouvée à Utique: quelle signification?“, *Rivista di Studi Fenici* 45 (2017)).
 29. Kanal između dva ostrva bio je pregrađen u rimskom periodu, i mada danas ništa više nije preostalo od hrama, arapski izvori beleže ruševine na tom mestu u srednjovekovnom periodu: William Edwin Mierse, „Arhitektura izgubljenog hrama Herkula Gaditana i njene levantske asocijacije“, *American Journal of Archaeology* 108, no. 4 (2004), 545.
 30. Silije Italik 3.14–60; Filostrat, *Apolonije* 5.5; Porphry, *de Abstinentia* 1.25, Pomponije Mela 3.46.
 31. Velej Paterkul 1.2.3.
 32. Strabon 3.5.5. Nema pozitivne potvrde tvrdnje da je Gadir bio značajno tirsko naselje, iako su kasnije pronađeni izveštaji u tirkim

- arhivama o temeljima zvanične države sredinom devetog veka u Botrisu severno od Biblosa i neidentifikovanom lokalitetu Auza na afričkoj obali: Menander, *BNJ* 783 F 3 = Josephus, *Jewish Antiquities* 8.324.
33. Ime: Plinije, *Poznavanje prirode* 4.120; Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 146–7.
 34. José Maria Gener Basallote et al., „Arquitectura y urbanismo de la Gadir fenicia: el yacimiento del 'Teatro Cómico' de Cádiz“, u Massimo Botto, ur., *Los Fenicios en la Bahía de Cádiz. Nuevas investigaciones*, Pisa: Fabrizio Serra Editores, 2014; Ana Maria Niveau-de-Villedary y Mariña, „Povratak u Gadir: predlog za rekonstrukciju arhaičnih feničanskih temelja“, *Vicino Oriente* 22 (2018).
 35. Egipatski kraljevski kubit je iznosio 52.5 centimetara.
 36. Claudio Ottoni et al., „Paleogenetika raširenosti mačaka u antičkom svetu“, *Nature Ecology & Evolution* 1, no. 7 (2017).
 37. Gener Basallote et al., „Arquitectura y urbanismo de la Gadir fenicia“, 42–3; Susan Sherratt, „Globalizacija Sredozemlja u bronzanom i gvozdenom dobu“, u Tamar Hodos, ur., *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, London: Routledge, 2017, 612.
 38. Iberia: Neville, *Mountains of Silver and Rivers of Gold*, 17–21; Eleftheria Pappa, *Early Iron Age Exchange in the West: Phoenicians in the Mediterranean and the Atlantic*, Leuven: Peeters, 2013, 51–65; José Luis López Castro, „Ibrijsko poluostrvo“, u López-Ruiz i Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, 589–91. O mogućem levantskom naselju u Maroku: Pappa, *Early Iron Age Exchange in the West*, 87–90; Alfredo Mederos Martín, „Severna Afrika: od Atlantika do Alžira“, u López-Ruiz i Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, 628–34. Liks kao tirsko naselje: Plinije, *Poznavanje prirode* 19.63; videti. Pseudo-Skilaks 112, u opisu susednih feničanskih i lokalnih naselja; Emanuele Papi, „Punska Mauritaniya?“, u Josephine Crawley Quinn i Nicholas C. Vella, ur., *The Punic Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014; Bokbot, „Poreklo urbanizacije i strukturirane političke moći u Maroku“, nar. 480–1.

-
39. López Castro, „Iberijsko poluostrvo“, 590–1, sa Carlos González Wagner, „Tartesos i orijentalizujuće elite“, u María Cruz Berrocal, Leonardo García Sanjuán i Antonio Gilman, ur., *The Prehistory of Iberia: Debating Early Social Stratification and the State*, New York: Routledge, 2013, 348, za poljoprivredni pejzaž.
 40. Pappa, „Zapadno Sredozemlje“, 1339.
 41. Neville, *Mountains of Silver and Rivers of Gold*, 140–7.
 42. Slučaj za ropsko rudarenje u Tarsisu: Francisco J. Moreno Arrastio, „Tartessos, estelas, modelos pesimistas“, u Pilar Fernández Uriel, Carlos Gonzalez Wagner i Fernando López Pardo, ur., *Intercambio y comercio preclásico en el Mediterráneo*, Madrid: Centro de Estudios Fenicios y Púnicos, 2000, 62–6; videti takođe Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 154, 189–90.
 43. Za klasičnu tvrdnju, gde se jedina prava robovlasnička društva nalaze u antičkoj Grčkoj i Rimu i modernim Amerikama: M. I. Finley, „Robovlasništvo“, u *International Encyclopedia of the Social Sciences*, New York: Macmillian, 1968, sa M. I. Finley, *Ancient Slavery and Modern Ideology*, London: Chatto & Windus, 1980, naročito 67–92. Nedavni izazovi ovom urednom modelu uključuju Noel Lenski i Catherine M. Cameron, *What Is a Slave Society? The Practice of Slavery in Global Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, i David M. Lewis, *Greek Slave Systems in Their Eastern Mediterranean Context, c. 800–146 bc*, Oxford: Oxford University Press, 2018.
 44. EAH, „Robovlasništvo, antički Bliski istok“; „Robovlasništvo, Grčka“.
 45. OCD, „Robovlasništvo, Grčka“.
 46. Videti Christopher Monroe, *Scales of Fate: Trade, Tradition, and Transformation in the Eastern Mediterranean, ca. 1350–1175 p. n. e.*, Münster: Ugarit-Verlag, 2009, 294, za preovlađujuće domaće robovlasništvo u Mesopotamiji dok su veliki građevinski projekti upotrebljavali besplatnu radnu snagu, i Peter R. Bedford, „Neo-asirsko carstvo“, u Ijan Moris i Walter Scheidel, ur., *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 2009, 37, o nedostatku dokaza za institucionalizovano robovlasništvo u Asiriji sa

- (obazrivijim) Lewis, *Greek Slave Systems in Their Eastern Mediterranean Context*, 223–4.
47. Homer: *Odiseja* 14.290–320, 15.415–84. Biblija: Amos 1:9; Joil 4:6; Jezekilj 27:12–13. Ovaj dokaz se razmatra kao deo šire argumentacije za tirski model grčkog robovlasništva u Martin Bernal, „Feničanska politika i egipatska pravda u antičkoj Grčkoj“, u David Chioni Moore, ur., *Black Athena Writes Back*, Durham: Duke University Press, 1993, 350–2.
 48. Priča: Timajos iz Tauromenijuma BNJ 556 F 82. Istoričar Apijan iz Aleksandrije u rimsko doba opisuje ovo kao priču koju su pripovedali Kartaginjani i (verovatno tek kasnije) Rimljani: *Libyka* 1. Drugačiju, grčku priču pripoveda Filist iz Sirakuze (četvrti vek p. n. e.): BNJ 556 F 47.
 49. Menander BNJ 783 F1 = Josephus *Against Apion*, 1.116–127, citat na 125.
 50. Datiranje ugljenikom: Roald Docter et al., „Radiougljenično datiranje životinjskih kostiju u najranijim slojevima Kartagine“, u Gilda Bartoloni i Filippo Delpino, ur., *Oriente e occidente: metodi e discipline a confronto: riflessioni sulla cronologia dell'età del ferro italiana*, Pisa: Istituti Editoriali e Poligrafici Internazionali, 2005; Roald Docter et al., „Nova radiougljenična datiranja iz Kartagine: premošćavanje jaza između istorije i arheologije?“, u Claudia Sagona, ur., *Beyond the Homeland: Markers in Phoenician Chronology*, Leuven: Peeters, 2008, 382–4, s oprezom zalaganje u F. J. Nuñez, „Najniži slojevi u Bir Masudi i temeljima Kartagine: levantsko gledište“, *Carthage Studies* 8 (2014). Grnčarija iz ranog osmog veka: Boutheina Maraoui Telmini, „Tavanska srednja geometrijska ploča u stilu eubojskog polukružnog priveska“, *Carthage Studies* 8 (2014); Boutheina Maraoui Telmini, „Rani arheološki dokazi“, u Alfonsina Russo et al., ur., *Carthago: An Immortal Myth*, Milan: Electa, 2019. Kao i drugde, moguće je da najranije naselje u Kartagini zapravo nije bilo na levant-skim temeljima: Pappa, *Early Iron Age Exchange in the West*, esp. 157–61; Adriano Orsingher, „Povratak do Chapelle Cintas i Tofet Kartagine između predaka i novih identiteta“, *BABESCH* 93 (2018); Michele Guirguis, „Centralna severna Afrika i veze sa Sardinijom (kraj 9–8. veka p. n. e.): multietnički i multikulturni

- facijesi najranijih zapadnih feničanskih zajednica“, u Savino di Lernia i Marina Gallinaro, ur., *Archaeology in Africa: Potentials and Perspectives on Laboratory & Fieldwork Research*, Florence: All’Insegna del Giglio, 2019.
51. Regulisano naselje, mreža i rani grad: Pappa, *Early Iron Age Exchange in the West*, esp. 143; Ivan Fumadó Ortega, „¿Quién parte y reparte? Análisis de la disposición urbana en la Cartago fenicia“, *Archivo Español de Arqueología* 86 (2013); Ivan Fumadó Ortega, „Urbane kuće“, u Russo et al., eds, *Carthago*; Boutheina Maraoui Telmini et al., „Definisanje punske Kartagine“, u Quinn and Vella, ur., *The Punic Mediterranean*; Roald Docter, „Urbanizam“, u Russo et al., ur., *Carthago*. Planovi mreže u Cypriot Enkomi i Kition: Christopher Mee, „Mikenska Grčka, Egej i šire“, u Cynthia W. Shelmerdine, ur., *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008, 376; Artemis Georgiou i Maria Iacovou, ‘Cyprus’, in Lemos and Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, 1142.
52. Pappa, *Early Iron Age Exchange in the West*, 158.
53. Roald Docter, „Topografija arhaične Kartagine: preliminarni rezultati nedavnih iskopavanja i nekih istraživanja“, *Talanta* 34–5 (2002–3), 121–2; Brett Kaufman et al., „Metalurgija gvožđa iz metalurške stanice Bir Masuda u feničanskoj i punskoj Kartagini i početak severnoafričkog Gvozdenog doba“, *Journal of Archaeological Science* 71 (2016).
54. Hélène Bénichou-Safar, *Le tophet de Salammbô à Carthage: essai de reconstitution*, Rome: École Française de Rome, 2004, 342; Josephine Crawley Quinn, *In Search of the Phoenicians*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 91–112.
55. Bénichou-Safar, *Le tophet de Salammbô à Carthage*, 1–2.
56. Kleitarchos, *Scholia to Plato’s Republic* 337A; Paolo Xella, „Sacrifici di bambini nel mondo fenicio e punico nelle testimonianze in lingua greca e latina I“, *Studi epigrafici e linguistici* 26 (2009), 63–88, za zbirku.
57. Za detaljniju diskusiju videti Paolo Xella et al., „Feničanske kosti sporenja“, *Antiquity* 87 (2013).

58. JoAnn Scurlock, „Tehnike žrtvovanja životinja u antičkom Izraelu i antičkoj Mesopotamiji: novi zaključci na osnovu poređenja, 2. deo“, *Andrews University Seminary Studies* 44, no. 4 (2006), 17.
59. Videti, pored Kleitarha, Pseudo-Platona, *Minos* 315 (oko četvrtog veka p. n. e.), sa širim zaključkom da se običaji razlikuju od naroda do naroda, kao i Enije, *Annals* 7 (c. 200 p. n. e.).
60. Judith Evans Grubbs, „Izlaganje nejači i decoubistvo“, u Judith Evans Grubbs i Tim Parkin, ur., *The Oxford Handbook of Childhood and Education in the Classical World*, Oxford: Oxford University Press, 2013.
61. Josephine Crawley Quinn, „Kulture tofeta: identifikacija i identitet u feničanskoj dijaspori“, u Erich Gruen, ur., *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*, Los Angeles: Getty Publications, 2011.
62. Francesca Stavrakopoulou, *King Manasseh and Child Sacrifice: Biblical Distortions of Historical Realities*, Berlin: De Gruyter, 2004, 141–299; Heath D. Dewrell, *Child Sacrifice in Ancient Israel*, University Park: Penn State University Press, 2017, 4–69. Tofet: npr. Jeremija 32:35. Prolazak kroz vatru: npr. Levitikus 18:21.
63. O carevima 23:10.
64. Kurcije Ruf 4.3.23.
65. Quinn, *In Search of the Phoenicians*, 98–101.
66. Mozia: Lorenzo Nigro i Federica Spagnoli, *Landing on Motya*, Rim: Università di Roma La Sapienza, 2017, chs 1–2. Sulcis: Valentina Melchiorri, ‘Le tofet de Sulci (S. Antioco, Sardaigne): état des études et perspectives de la recherche’, *Ugarit-Forschungen* 41 (2009); Josephine Crawley Quinn, „Tofeti u ‘Punskom svetu’“, u Paolo Xella, ur., *The ‘Tophet’ in the Phoenician Mediterranean*, Verona: Essedue, 2014, za dalju diskusiju
67. Babette Bechtold, „Opservacije o repertoaru na amforama iz srednje punske Kartagine“, *Carthage Studies* 2 (2008), 75; Peter van Dommelen, Carlos Gómez Bellard i Roald Docter, *Rural Landscapes of the Punic World*, London: Equinox, 2008, 232–3.
68. Louise A. Hitchcock i Aren M. Maeir, „Gusarski živor za mene: pomorska kultura Morskih naroda“, *Palestine Exploration Quarterly* 148, no. 4 (2016), za diskusiju i mapu istorijskih uskih grla.
69. A. Bernard Knapp, *Seafaring and Seafarers in the Bronze Age Eastern Mediterranean*, Leiden: Sidestone Press, 2018, 35.

70. *Odiseja* 13.264–92, 14.310–15, 15.444–527.

71. Hitchcock i Maeir, „Gusarski život za mene“, nar. 247–54.

10

SMIŠLJANJE GRČKE

1. Platon: *Zakoni* 2.656; Fedrus 274c5–d2; Flebus 18b6–d2; videti takođe Izokrat, *Busiris* 28, gde Pitagora donosi „čitavu filozofiju“ iz Egipta u Grčku, Aristotel, *Metafizika* 1.1, 981b23–5 i *O nebesima*, 2.12, 292a7–9, i Lea Cantor, „Tales – „prvi filozof“? Problematično poglavlje u istoriografiji filozofije“, *British Journal for the History of Philosophy* 30, no. 5 (2022). Herodot: 2.4, 43–64, 145–6.
2. Apolodor 2.1.4.
3. Feničansko naseljavanje Egeja uopšte: Tukidid 1.8. Konkretna ostrva: Herodot 1.105.3; Pausanija 1.14.7; Ergijas sa Rodosa *BNJ* 513 F 1; Nikos Stampolidis, „Egej“, u Carolina López-Ruiz i Brian R. Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2019, 494. Za priče o Evropi i njenoj braći i sestrama videti Sarah P. Morris, *Daidalos and the Origins of Greek Art*, Princeton: Princeton University Press, 1992, 101–49. Prva eksplicitna asocijacija Agenora i njegove dece s Fenikijom pojavljuje se u šestom ili petom veku p. n. e., dosta kasnije nego što se sami likovi pojavljuju u grčkoj literaturi: Lynette G. Mitchell, *Panhellenism and the Barbarian in Archaic and Classical Greece*, Swansea: Classical Press of Wales, 2007, 182–4.
4. Rudnici Tasosa: Herodot 6.47. Svetilište: Herodot 2.44, sa Pausanijom 5.25.12. (U nekim verzijama priče Tasos je Kadmosov nećak ili prijatelj, a ne brat.) Kadmos i Theba: Herodot 2.145, 5.58. Za njegove potomke, videti Herodota 5.59–60.
5. Pausanija 7.4.1; Apolodor 2.7.1; Apolonije sa Rodosa 2.865–7. Krilati leopard se pojavljuje na mozaicima iz rimskog doba.
6. Postoji intrigantna sugestija kontakta s levantskom kulturom na ostrvu Tasos u zabrani žrtvovanja (pa samim tim i konzumiranja) svinja: *IG XII* 8.358 s Morris, *Daidalos and the Origins of Greek Art*, 145–6, i Irad Malkin, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, New York: Oxford University Press, 2011, 132–3.

7. Natpisi: Giorgos Bourogiannis, „Primeri semitskog pisma iz konteksta geometrije i arhaičnog grčkog: nesuvisli put do pismenosti?“, u Giuseppe Garbati i Tatiana Pedrazzi, ur., *Transformations and Crisis in the Mediterranean: „Identity“ and Interculturality in the Levant and Phoenician West During the 12th–8th Centuries P. N. E.*, Pisa: Fabrizio Serra, 2015. Dalji dokazi za Levantine na Egeju: Morris, *Daidalos and the Origins of Greek Art*, 130–8; John K. Papadopoulos, „Fantomski Eubojski“, *Journal of Mediterranean Archaeology* 10, no. 2 (1997), 193; John K. Papadopoulos, „Fantomski Eubojski: deceniju kasnije“, u David W. Rupp i Jonathan E. Tomlinson, ur., *Euboea and Athens: Proceedings of a Colloquium in Memory of Malcolm B. Wallace*, Athens: Canadian Institute in Greece, 2011, 115–20; Carolina López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2021, 173–225.
8. Eubojski uvoz na Levant: Tzveta Manolova, „Levant“, u I. S. Lemos i Antonis Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Chichester: Wiley Blackwell, 2019, 1206.
9. Italija: Catherine Morgan, „Eubojski i Korinćani u oblasti Korintskog zaliva?“, u Bruno d’Agostino i Michel Bats, ur., *Euboica: l’Eubea e la presenza euboica in Calcidica e in occidente*, Napulj: Centre Jean Bérard, 1998; Francesco D’Andria, „Il Salento nella prima età del ferro (IX–VII sec. a.c.): insediamenti e contesti“, u *Alle origini della Magna grecia mobilità migrazioni fondazioni: atti del cinquantesimo Convegno di studi sulla Magna grecia, Taranto 1–4 ottobre 2010*, Taranto: Istituto per la Storia e l’Archeologia della Magna Grecia, 2012. Frigija: John K. Papadopoulos, „Rana istorija grčke abecede: novi dokazi iz Eretrije i Metone“, *Antiquity* 90, no. 353 (2016), 1251. Al Mina: Joanna Luke, *Ports of Trade, Al Mina, and Geometric Greek Pottery in the Levant*, Oxford: Archaeopress, 2003.
10. Lieve Donnellan, „’Grčka kolonizacija’ i sredozemne mreže: obrasci mobilnosti i interakcije u Pitekusi“, *Journal of Greek Archaeology* 1 (2016); Lieve Donnellan, „Mrežni pogled na ’eubojsku’ kolonizaciju“, u Lieve Donnellan, Valentina Nizzo i Gert-Jan Burgers, ur., *Conceptualising Early Colonisation*, Brussels: Institut

- Historique Belge de Rim, 2016. Mixed population: Jonathan M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago: University of Chicago Press, 2002, 94 (o dokazima iz imena); Olivia Kelley, „Mimo mešanih brakova: uloga domorodačke italijanske populacije u Pitekusi“, *Oxford Journal of Archaeology* 31, no. 3 (2012); Jeremy Mark Hayne, „Italijansko poluostrvo“, u Carolina López-Ruiz i Brian R. Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2019, 510.
11. Ovde mogu samo kratko skicirati fragmente ogromne teme o kojoj su mnogo raspravljali drugi proučavaoci: među klasičnim delima o pozajmljivanju iz zapadne Azije u grčkoj kulturi obuhvataju Walter Burkert, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992; Walter Burkert, *Babylon, Memphis, Persepolis: Eastern Contexts of Greek Culture*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2004; M. L. West, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Poetry and Myth*, Oxford: Clarendon Press, 1997; i sada Carolina López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*.
 12. Herodot 5.58; za Kadmos videti takođe Herodot 2.49 (donošenje dionizijskih rituala u Grčku) i 145 (deda Dionizija; u 5.60 on je čukundeda Edipu).
 13. Michael Gagarin i Paula Jean Perlman, *The Laws of Ancient Crete c.650–400 p. n. e.*, Oxford: Oxford University Press, 2016, Eltynia 1, l.2 (c. 600–525); M. Adak i Peter Thonemann, *Teos and Abdera: Two Cities in Peace and War*, Oxford: Oxford University Press, 2022, no. 2, ll. 37–8 i no. 3, ll. D19–21 (oba Tea, oko 470); IG XII.2, 96, l.II.10 i 97, l.2, iz Mitilene. Neki Grci su mislili da su slova došla iz Egipta, ili su razvijena samostalno među stanovništvom: Barry B Powell, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 5–6.
 14. Prev. Gagarin i Perlman, *The Laws of Ancient Crete*, Datala 1 (oko 500.), sa verovatno još jednim primerom u Eleuterni 11, 5 (6–5. vek).
 15. Karkemiš A15b §§19–20: John David Hawkins, *Corpus of Hieroglyphic Luwian Inscriptions*, vol. 1: *Inscriptions of the Iron Age*, Berlin: De Gruyter, 2012, no. II.24, trans. pp. 130–1.

16. Madadh Richey, „Abeceda i njena ostavština“, u López-Ruiz i Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, 243.
17. Maria Giulia Amadasi Guzzo, „Jezik“, u López-Ruiz i Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, 203.
18. Papadopoulos, „Rana istorija grčke abecede“; Richey, „Abeceda i njena zaostavština“, 243; Christopher Rollston, „Pojavljivanje abecednih pisama“, u Rebecca Hasselbach-Andee, ur., *A Companion to Ancient Near Eastern Languages*, Chichester: Wiley Blackwell, 2020, 77.
19. Najranija grčka abeceda imala je pet samoglasnika – a, e, i, o, koji su ponovo upotrebili feničanska slova, i u, kao rani dodatak. Duže forme slova a i o dodate su na kraju sedmog veka: Richey, „Abeceda i njena zaostavština“, 245. Mala grčka slova pojavljuju se tek u kasnijem, istočnom Rimskom carstvu.
20. Richey, „Abeceda i njena zaostavština“, 249. Transmisija možda još nije bila direktna: najraniji poznati pravi abecedni natpisi nisu na grčkom već na frigijskom, a potiču negde oko 800. p. n. e., i recikliraju ista tirska slova za iste samoglasnike kao i grčko pismo. Obe ove abecede oslanjaju se jedna na drugu, ili su ih izmislili ljudi koji su zajedno radili: Papadopoulos, „Rana istorija grčke abecede“; Giorgos Bourogiannis, „Transmisija abecede na Egej“, u Łukasz Niesiołowski-Spanò i Marek Węcowski, ur., *Change, Continuity and Connectivity: North-eastern Mediterranean at the Turn of the Bronze Age and in the Early Iron Age*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2018, 251–2. Videti Willemijn J. I. Waal, „O ’feničanskim slovima’: slučaj rane transmisije grčke abecede s arheološkog, epigrafskog i lingvističkog stanovišta“, *Aegean Studies* 1 (2018), tako da se transmisija smešta još u jedanaesti vek, što je teško pomiriti s dokazima iz oblika slova.
21. Anne Kenzelmann Pfyffer, Thierry Theurillat i Samuel Verdan, „Graffiti d’époque géométrique provenant du sanctuaire d’Apollon Daphnéphoros à Erétri“, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 151 (2005); Papadopoulos, „Rana istorija grčke abecede“, ujedno opisuje više od dvadeset grčkih natpisa iz poslednje tri decenije osmog veka nedavno pronađenih u podzemnoj prostoriji

- u Metonu, nekoliko kilometara zapadno od današnjeg Soluna. Oni se nalaze na peharima za piće i ćupovima za transport iz Eretrije, Atike, istočnoegejskih ostrva, Tira i Sarepte.
22. Al Mina: Janko, „Od Gabija i Gordiona do Eretrije i Metona“, 13. Pithekoussai: Bourogiannis, „Primeri semitskog pisma iz geometrijskog i arhaičnog grčkog konteksta“; Carolina López-Ruiz, „Grčka književnost i izgubljena zaostavština Kanana“, u Joan Aruz i Michael Seymour, ur., *Assyria to Iberia: Art and Culture in the Iron Age*, New York: Metropolitan Museum of Art, 2016, 317. Ono što izgleda kao najranije abecedno pismo na Sredozemlju urezano je na posudi smeštenoj u grobnici u Gabiju na italijanskom kopnu oko 775 p. n. e., ali to može naprosto biti „ispisana besmislica“ nekoga ko se igrao tirskim slovima (Papadopoulos, „Rana istorija grčke abecede“, 1250; videti Richard Janko, „Od Gabija i Gordiona do Eretrije i Metona: uspon grčke abecede“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies* 58, no. 1 (2015), 15–16).
 23. Ian Morris, *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece*, Oxford: Blackwell, 2000, 264.
 24. López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 232–3.
 25. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, 30–1.
 26. Janko, „Od Gabija i Gordiona do Eretrije i Metona“, 3.
 27. Robin Osborne, *Greece in the Making, 1200–479 b.c.*, 2nd edn, London: Routledge, 2009, 62; López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 187.
 28. Bourogiannis, „Transmisija abecede na Egej“, 245–6. Sledi još nekoliko pisama drugačijim rukopisom, ali njihovo značenje nije jasno.
 29. Ibid., 246–7. Najnovije proučavanje ostataka ukazuje na to da su najmanje tri osobe bile sahranjene u grobu: Melania Gigante et al., „Ko je sahranjen s Nestorovim peharom? Makroskopska i mikroskopska analiza kremiranih ostataka iz Grobnice 168 (druga polovina 8. veka p. n. e., Pitekusa, ostrvo Iskija, Italija)“, *PLOS ONE* 16, no. 10 (2021).
 30. *Ilijada* 11.632–7, sa Powell, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, 165–6. Ovo ne znači da su pisani primerci same *Ilijade*

- kružili Napuljskim zalivom u to vreme, ali ukazuje na to da su tamo neke priče bile poznate. Za natpis na peharu za vino iz sličnog perioda pronađenom u Metonu videti Janko, „Od Gabija i Gordiona do Eretrije i Metona“, 3; Papadopoulos, „Rana istorija grčke abecede“, 1243–4.
31. Powell, *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, 170–80.
 32. IG XII.3, 536–540; diskusija u Barry B. Powell, „Zašto je izmišljena grčka abeceda? Epigrafski dokazi“, *Classical Antiquity* 8, no. 2 (1989), 342–5.
 33. Ovo stanovište dugujem Setu Sendersu.
 34. West, *The East Face of Helicon*, 14.
 35. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, 37. Semitski koreni za *makellon* manje su sigurni od drugih primera koje Burkert daje.
 36. West, *The East Face of Helicon*, 23–4.
 37. Tzveta Manolova i Joachim Bretschneider, „Opis bez presedana siro-kananske galije s veslima na zapušaču čupa iz Tela Tveini“, u Joachim Bretschneider i Greta Jans, ur., *About Tell Tweini (Syria): Artefacts, Ecofacts and Landscape*, Leuven: Peeters, 2019. Prikazi sličnih lađa već se nalate u kontekstima iz desetog veka na Kritu i Halikarnasu.
 38. Hall, *Hellenicity*, 95; Richard N. Fletcher, „Otvaranje Sredozemlja: Asirija, Levant i transformacija trgovine ranog gvozdenog doba“, *Antiquity* 86, no. 331 (2012), 215; i Papadopoulos, „Rana istorija grčke abecede“, 1251, o novim doklazima za levantsko pismo i keramiku sa severnog Egeja.
 39. Ian Morris, „Revolucija iz osmog veka“, u Kurt Raaflaub i Hans van Wees, ur., *A Companion to Archaic Greece*, Chichester: Wiley Blackwell, 2009, 67–9.
 40. West, *The East Face of Helicon*, 31–2. Grčki autori ponekad pripisuju zapadnoazijske korene lokalnim muzičkim inovacijama, makar to i ne bilo tačno: Yulia Ustinova, „Imaginarni Frigijci: kognitivna konsonanca i pretpostavljeno frigijsko poreklo grčkih ekstatičkih kultova i muzike“, *Journal of Hellenic Studies* 141 (2021).
 41. Melkart-kao-Herakle: Herodot 2.44; Diodor Sikul 20.14.1; Silije Italik 3.32–44; Josephine Crawley Quinn, *In Search of the Phoenicians*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 120–7; najraniji sigurni dokazi su iz petog veka. Afrodita „Uranija“: Herodot

- 1.105 (Levantinski Aškelon, preko Kipra); Pausanija 1.14.7 (Asirija), sa Stephanie Budin, „Ponovno razmatranje sinkretizma Afrodite-Aštarte“, *Numen* 51, no. 2 (2004), s napomenom da tradicionalno asociranje Aštarte s Afroditom nije ekskluzivno. Videti takođe Morris, *Daidalos and the Origins of Greek Art*, 79–100, o Kotaru, Hefaestu i Daidalu.
42. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, 153 n. 3.
43. Michael Scott, *Delphi: A History of the Center of the Ancient World*, Princeton: Princeton University Press, 2014.
44. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, 79–82.
45. Ibid., 20; López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 209.
46. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, 20; Morris, *Archaeology as Cultural History*, 236, 273–5; Charlotte R. Potts, *Religious Architecture in Latium and Etruria, c. 900–500 BC*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 106; López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 207–8.
47. Hélène Sader, „Arheologija feničanskih gradova“, u López-Ruiz i Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, 132–3.
48. West, *The East Face of Helicon*, 37.
49. Morris, *Archaeology as Cultural History*, 274.
50. Carolina López-Ruiz, *When the Gods Were Born: Greek Cosmogonies and the Near East*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2010, 35–6; Potts, *Religious Architecture in Latium and Etruria*, 115.
51. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, 4; Morris, *Daidalos and the Origins of Greek Art*, 133; Scott, *Delphi*, 46.
52. Herodot 1.14, s Papadopulosom, „Rana istorija grčke abecede“, 1251.
53. Morris, *Archaeology as Cultural History*, 276.
54. Burkert, *The Orientalizing Revolution*, 19–21; López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 218–22, sa 178–203 za nedavno istraživanje fenomena „orijentalizacije“ u grčkoj umetnosti.
55. Sarah P. Morris i John K. Papadopoulos, „Feničani i korintska industrija grnčarstva“, u Renate Rolle, Karin Schmidt i Roald

- Docter, ur., *Archäologische Studien in Kontaktzonen der antiken Welt*, Hamburg: Vandenhoeck & Ruprecht, 1998, 253.
56. López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 199–201. Morris i Papadopoulos, „Feničani i korintska industrija grnčarstva“, 253, iznose privlačan argument za mešanje rezident-nih levantskih preduzetnika i u proizvodnju i distribuciju.
 57. Strabon 8.6.20.
 58. Posvete: Jonathan M. Hall, *A History of the Archaic Greek World, ca. 1200– 479 P. N. E.*, 2nd edn, Chichester: Wiley Blackwell, 2014, 297. Month: López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 199–201, 141.
 59. Tukidid 6.2.6, 6.3.3; Robin Osborne, „Rana grčka kolonizacija? Priroda grčkog naseljavanja na zapadu“, u Nick Fisher i Hans van Wees, ur., *Archaic Greece: New Approaches and New Evidence*, Swansea: Classical Press of Wales, 1998; Jonathan M. Hall, „Rano grčko naseljavanje na zapadu: granice kolonijalizma“, u Kathryn Bosher, ed., *Theater Outside Athens: Drama in Greek Sicily and South Italy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
 60. Morris, *Archaeology as Cultural History*, 257.
 61. O sličnostima između egejske i levantske migracije: Malkin, *A Small Greek World*, 149, 153.
 62. Apsolutno datiranje urbanog rasporeda na lokalitetima kao što su Megara Iblea, Naksos i Sirakuza samo po sebi nije jasno (videti na primer Hall, *A History of the Archaic Greek World*, 112–14), ali ortogonalni aranžmani zatečeni u tim gradovima moraju imati kasniji datum od onih u levantskim naseljima na zapadnom Sredozemlju.
 63. Pojavljivanje Grčkih gradova: Hall, *A History of the Archaic Greek World*, 68–95; Osborne, *Greece in the Making*, 66–130.
 64. Hall, *A History of the Archaic Greek World*, 73–4, o arheološkim dokazima, s Alkejem fr. 426.
 65. María Eugenia Aubet, „Fenikija za vreme perioda gvozdenog doba II“, u Margreet L. Steiner i Ann E. Killebrew, ur., *The Oxford Handbook of the Archaeology of the Levant c. 8000–332 BCE.*, Oxford: Oxford University Press, 2014; Sader, „Arheologija feničanskih gradova“.
 66. Oswyn Murray, „Šta je grčko u vezi s polisom?“, u Pernille Flensted-Jensen et al., ur., *Polis and Politics: Studies in Ancient Greek*

- History*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 2000, o modernom smišljanju grčkog grada-države, sa Kostas Vlassopoulos, *Unthinking the Greek Polis: Ancient Greek History Beyond Eurocentrism*, Cambridge: Cambridge University Press, 2007. Sugestija da je grčki grad-država bio inspirisan Levantom potiče od dela Jacoba Burckhardta *Griechische Kulturgeschichte*, Berlin: Spemann, 1898, I.61–2. Skorije, videti Anthony M. Snodgrass, *Archaic Greek: The Age of Experiment*, London: Dent, 1980, 32; Robert Drews, „Feničani, Kartagina i spartanska Eunomija“, *American Journal of Philology* 100, no. 1 (1979); Martin Bernal, „Feničanska politika i egipatska pravda u antičkoj Grčkoj“, u David Chioni Moore, ur., *Black Athena Writes Back*, Durham: Duke University Press, 1993; i, povlačenje specifičnih paralela između levantskih monarhija i grčkih tiranija, Mait Kõiv, „Monarhija na Levantu gvozdene doba i arhaična Grčka: vladari Korinta u komparativnom kontekstu“, *Studia Antiqua et Archaeologica* 28, no. 1 (2022). Protivno, u izvesnoj meri: Kurt Raaflaub, „Zwischen Ost und West: Phönizische Einflüsse auf die griechische Polisbildung?“, u Robert Rollinger i Christof Ulf, ur., *Griechische Archaik: Interne Entwicklungen – Externe Impulse*, Berlin: Akademie Verlag, 2004, naglašavajući osobenu ulogu aristokratskih trgovaca u gradovima Levanta. Za iskustvo same migracije u vreme jačanja grčkog grada-države, Irad Malkin, „Spolja i iznutra: kolonizacija i formiranje matičnog grada“, u Bruno d’Agostino i David Ridgway, ur., *Apoikia. Scritti in onore di Giorgio Buchner*, Naples: Istituto Universitario Orientale, 1994.
67. Stanovništvo Atine: Morris, „Revolucija iz osmog veka“, 66.
 68. Graham Shipley, „’Drugi Lakedamonjani’: zavisni periječki *poleis* Lakonije i Mesenije“, u Mogens Herman Hansen, ur., *The Polis as an Urban Centre and as a Political Community*, Copenhagen: Royal Danish Academy of Science and Letters, 1997, with John K. Davies, „’Poreklo grčkog *polisa*’: gde treba da tražimo?“, u Lynette G. Mitchell and Peter J. Rhodes, ur., *The Development of the Polis in Archaic Greece*, London: Routledge, 1997.
 69. Catherine Morgan, *Early Greek States Beyond the Polis*, London: Routledge, 2003; Emily Mackil, *Creating a Common Polity: Religion, Economy, and Politics in the Making of the Greek Koinon*,

- Berkeley: University of California Press, 2013; Hans Beck i Peter Funke, *Federalism in Greek Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015.
70. Deborah L. Nichols i Thomas H. Charlton, *The Archaeology of City-states: Cross-cultural Approaches*, Washington, DC: Smithsonian Institution Press, 1998; Mogens Herman Hansen, *A Comparative Study of Thirty City-state Cultures: An Investigation Conducted by the Copenhagen Polis Centre*, Copenhagen: Kongelige Dansk Videnskabernes Selskab, 2000. U Mesopotamiji potiču još od četvrtog milenijuma p. n. e., često u mnogo većim razmerama i sa silama i funkcijama mnogo bližim modernoj državi nego antičkim grčkim gradovima: Marc Van de Mieroop, *The Ancient Mesopotamian City*, Oxford: Clarendon Press, 1997; Vlassopoulos, *Unthinking the Greek Polis*, 110–15, takođe razmatra dokaze o narodnim skupštinama u tadašnjoj Mesopotamiji.
 71. Aristotel, *Politika* 1276b: *koinonia politon politeias*.
 72. Grčki kraljevi: Snodgrass, *Archaic Greece*, 90.
 73. Grčke sahrane: Osborne, *Greece in the Making*, 76–82. Komunalne institucije: Morris, *Archaeology as Cultural History*, 287–8.
 74. Ksenofon, *Constitutions of the Spartans* 5; Plutarh, *Life of Lykourgos* 10, 12; Ellen G. Millender, „Povratak spartanskoj pismenosti“, *Classical Antiquity* 20, no. 1 (2001). *Homoioi* je činila jedva petina slobodne muške populacije, a ceo sistem je zavisio od porobljavanja dobrog dela stanovništva Lakonije i susedne Mesenije kao „helota“ (Snodgrass, *Archaic Greece*, 88).
 75. Tyrtaeus fr. 4, sa Plutarhom, *Life of Lykourgos* 6. I ograničena veća i veće skupštine zapadnoazijske tradicije pojavljuju se otprilike u to vreme i u Homerovim epovima.
 76. Osborne, *Greece in the Making*, 174–5, za primere. „Velika Retra“ koja u sedmom veku daje „snagu“ spartanskim građanima mogla bi da predstavlja izuzetak od njegovog pravila, ako uzmemo u obzir to da je njena „dopuna“ davala starešinama pravo veta kao kasniji amandman, za razloge da se pomisli kako su ta dva u stvari iz istog vremena videti Hall, *A History of the Archaic Greek World*, 205–11.
 77. Eva von Dassow, „Javno i državno na antičkom Bliskom istoku“, u Gernot Wilhelm, ur., *Organization, Representation, and Symbols*

- of Power in the Ancient Near East*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2012, 184. Emar je neko vreme bio bez kralja (Guy Bunnens, „Emar na Eufratu u 13. veku p. n. e.“, *Ancient Near Eastern Studies* 27 (1989), 29–31), dok njihovi hetitski gospodari nisu popravili tu situaciju: Regine Pruzsinszky, „Emar, grad smešten kraj srednjeg Eufrata, i tranzicija sa hurijske na hetitsku vlast“, u Marlies Heinz i Marian H. Feldman, ur., *Representations of Political Power in Times of Change and Dissolving Order*, Winona Lake: Eisenbrauns, 2007.
78. Opozicija: EA [El Amarna] 138. Nezavisnost: EA 59, 100, 139–40. EA 136–40 pokazuje da je odluke u Biblosu donosio „grad“ posle revolta protiv kralja.
79. EA 100 je zajedničko delo „grada“ i „starešina“ Irkvate. Videti takode EA 59, gde sinovi Tunipa vladaju svojim gradom i u međusobnoj su svađi oko političkih stvari, i EA 254, gde se jedan posetilac obraća građanskom forumu u odsustvu kralja. Pregled uloge starešina i građana u izvorima iz kasnog drugog milenijuma: H. Reviv, „O urbanim predstavničkim institucijama i samoupravljanju u Siriji-Palestini u drugom milenijumu p. n. e.“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 12, no. 3 (1969).
80. Svi Tirci: SAA II, no. 5, I.3; ovaj tekst je pouzdano restauriran. Starešine: Jezekilj 27:9. Veća i skupštine: Arijan 2.15.6–7; Kurcije 4.1.16.
81. Polibije 6.51; videti takode Aristotel, *Politika* 1272b–3b za poređenje između Kartagine, Krita i Sparte. Grčki prevod feničanskog *shofet* („sudija“, kao u biblijskim pripovestima o ranom Izraelu) kao *basileus* naveo je neke poznavaoce da sugerišu kako je rana Kartagina bila monarhija, ali *basileus* na grčkom može biti i magistrat (kao u klasičnoj Atini) i ta reč se koristi za Kartaginu u periodima kada gradom nisu mogli da vladaju kraljevi (npr. Polibije 3.33.3); videti dalje Drews, „Feničani, Kartagina i spartanska Eunomija“, 54.
82. Osborne, *Greece in the Making*, 49–51; Naoíse Mac Sweeney, „Razdvajanje činjenica od fikcije u jonskoj migraciji“, *Hesperia* 86, no. 3 (2017); Naoíse Mac Sweeney, „Regionalni identiteti u grčkom svetu: mit i *koinon* u Joniji“, *Historia* 70, no. 3 (2021), 279–81. Ne bi bilo ničeg iznenađujućeg u tome da grkofoni narodi

istražuju i naseljavaju nove obale, niti da narod koji govori luvijjski pridoda grčki jezik ili vremenom čak i grčki identitet svom repertoaru. Prisustvo velike grkofone zajednice u zapadnoj Anadoliji okončano je tek 1923. kad je došlo do razmene stanovništva.

83. Alexander Dale, „Alkaj o karijeri Mirsilovoj: Grci, Lidijci i Luvijci na sučeljavanju istočnog Egeja sa zapadnom Anadolijom“, *Journal of Hellenic Studies* 131 (2011).

11

ASIRSKO SREDOZEMLJE

1. RIMA [Kraljevski natpisi iz Mesopotamije, asirski period] 2 A.0.101.1, III.85–8, prev. Grayson, malo prilagođeno. Pravi identitet morskih stvorenja nije jasan: pretpostavke obuhvataju nilske konje i narvale.
2. RIMA 2 A.0.101.30, 102–54.
3. Šalmaneser III: RIMA 3: A.0.102.2.26–7 za statu; A.0.102.6.III 24–33 za vojsku, sa A.0.102.10.III 14–25 i IV 10–11 za danak iz Tira 841. p. n. e. (videti A.0.102.16.134–5). Adad-Nirari III: RIMA 2 A.0.104.7.8–11; A.0.104.8.11.
4. O Neo-asirskom carstvu, videti Marc Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 bc*, 3rd edn, Chichester: Wiley Blackwell, 2016, 246–88; Peter R. Bedford, „Neo-asirsko carstvo“, u Ian Morris i Walter Scheidel, ur., *The Dynamics of Ancient Empires: State Power from Assyria to Byzantium*, Oxford: Oxford University Press, 2009; Karen Radner, „Neo-asirsko carstvo“, u Michael Gehler and Robert Rollinger, ur., *Imperien und Reiche in der Weltgeschichte: Epochenübergreifende und globalhistorische Vergleiche*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2014.
5. Radner, „Neo-asirsko carstvo“, 105, 107; Karen Radner, *Ancient Assyria: A Very Short Introduction*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 33.
6. Karen Radner, „Imperijalna komunikaciona mreža: državna prepiska Neo-asirsko carstvo“, u Karen Radner, ur., *State Correspondence in the Ancient World: From New Kingdom Egypt to the Roman Empire*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 71–7.
7. Bustenay Oded, *Mass Deportations and Deportees in the Neo-Assyrian Empire*, Wiesbaden: Reichert, 1979, 19–22; Radner, *Ancient*

- Assyria*, 108–10; Karen Radner, „’Izgubljena plemena Izraela’“ u kontekstu programa preseljavanja u Asirskom carstvu“, u Shuichi Hasegawa, Christoph Levin i Karen Radner, ur., *The Last Days of the Kingdom of Israel*, Berlin: De Gruyter, 2019, 101–5.
8. Karen Radner, „Provinz. C. Assyrien“, u Michael P. Streck, ur., *Reallexikon der Assyriologie und Vorderasiatischen Archäologie*, Berlin: De Gruyter, 2006, 62
 9. Senašeribova osveta Tiru: RINAP [Kraljevski natpisi iz neo-asirskog perioda] 3.22.ii, 37–60.
 10. Grad svetkovina: Isaija 23:7–8, prev. New International Version.
 11. Radner, „Provinz. C. Assyrien“, 63.
 12. RINAP 4, Esarhaddon 60, obv. 9–11 (p. 135); za diskusiju i tekst videti Sebastián Celestino Pérez i Carolina López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, Oxford: Oxford University Press, 2016, 115–16.
 13. „HetitI“: Giovanni B. Lanfranchi, „Ideološki i politički uticaj asirskog imperijalnog širenja na grčki svet u 8. i 7. veku“, u Sanna Aro i Robert M. Whiting, ur., *The Heirs of Assyria*, Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project, 2000, 28 n. 86.
 14. Robert D. Ballard et al., „Brodске olupine iz gvozdеног doba u dubokoj vodi Aškelona, Izrael“, *American Journal of Archaeology* 106, no. 2 (2002).
 15. Ann C. Gunter, *Greek Art and the Orient*, Cambridge: Cambridge University Press, 2009; Ann C. Gunter, „Orijentalizam i orijentalizacija na Sredozemlju u gvozdеном dobu“, u Brian A. Brown i Marian H. Feldman, ur., *Critical Approaches to Ancient Near Eastern Art*, Boston: De Gruyter, 2014; Marian H. Feldman, *Communities of Style: Portable Luxury Arts, Identity, and Collective Memory in the Iron Age Levant*, Chicago: University of Chicago Press, 2014, nar. 139–74.
 16. Nicholas C. Vella, „Smišljanje Feničana: o definiciji, dekontekstualizaciji i izlaganju objekta“, u Josephine Crawley Quinn i Nicholas C. Vella, ur., *The Punic Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014; Marian H. Feldman, „Levantska umetnost u ’periodu orijentalizacije’“, u Carolina López-Ruiz i Brian R. Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2019.

17. Homer, *Ilijada* 23.740–7.
18. Gunter, „Orijentalizam i orijentalizacija“, sa Carolina López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2021, za širu sliku.
19. Ann Neville, *Mountains of Silver and Rivers of Gold: The Phoenicians in Iberia*, Oxford: Oxbow, 2007, 146.
20. Corinna Riva, „Kultura urbanizacije na Sredozemlju oko 800–600. p. n. e., u Robin Osborne i Barry Cunliffe, ur., *Mediterranean Urbanization 800–600 bc*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 223–5; Carlos González Wagner, „Tartessos i orijentalizovane elite“, u María Cruz Berrocal, Leonardo García Sanjuán i Antonio Gilman, ur., *The Prehistory of Iberia: Debating Early Social Stratification and the State*, New York: Routledge, 2013, 348–50.
21. Ibid., 341.
22. Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 268–70, 281–3.
23. Riva, „Kultura urbanizacije na Sredozemlju“, 211; Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 199–200.
24. Riva, „Kultura urbanizacije na Sredozemlju“, 225.
25. Sean Myles et al., „Genetska struktura i istorija pripitomljavanja grožđa“, *PNAS* 108, no. 9 (2011); Cyprian Broodbank, *The Making of the Middle Sea: A History of the Mediterranean from the Beginning to the Emergence of the Classical World*, London: Thames & Hudson, 2013, 222.
26. Ramon Buxó, „Botaničke i arheološke dimenzije kolonijalnih susreta“, u Michael Dietler i Carolina López-Ruiz, ur., *Colonial Encounters in Ancient Iberia: Phoenician, Greek, and Indigenous Relations*, Chicago: University of Chicago Press, 2009, 157–60; Massimo Botto, „Feničani i širenje vina na centralnom zapadnom Sredozemlju“, u Sebastián Celestino Pérez i Juan Blánquez Pérez, ur., *Patrimonio cultural dela vid y el vino*, Madrid: UAM, 2013; Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 193.
27. Ibid., 159–70; Marta Díaz-Guardamino et al., „Ponovno promišljanje iberijskih 'ratničkih' stela: multidisciplinarno istraživanje Mirasivijene i njenih veza sa Setefijom (Lorad el Río, Sevilja, Španija)“, *Archaeological and Anthropological Sciences* 11, no. 11

- (2019); Marta Díaz-Guardamino et al., „Stele iz pozne praistorije, istrajna mesta i povezani svetovi: multidisciplinarni pregled dokaza u Almargenu (Zemlje Antekere, Španija)“ *Cambridge Archaeological Journal* 30, no. 1 (2020).
28. Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 289–300; Coline Ruiz Darasse, „Pisma u mreži? Slučaj paleohispanskih pisama“, u Philip J. Boyes i Philippa M. Steele, ur., *Understanding Relations Between Scripts II: Early Alphabets*, Oxford: Oxbow, 2019.
29. Strabon 3.1.6.
30. Roald Docter, „Archaische Transportamphoren“, u H. G. Niemeyer et al., ur., *Karthago. Die Ergebnisse der Hamburger Grabung unter dem Decumanus Maximus*, Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, 2007.
31. Fernando González de Canales et al., „Arheološki nalazi u najdubljem antropogenom sloju na adresi Ulica Konsepsion br. 3 u gradu Uelvi, u Španiji“, *Ancient West and East* 16 (2017), 35.
32. Peter van Dommelen, „Dvosmislene stvari: kolonijalizam i lokalni identiteti na punskoj Sardiniji“, u Claire L. Lyons i John K. Papadopoulos, ur., *The Archaeology of Colonialism: Issues and Debates*, Los Angeles: Getty Publications, 2002.
33. Emma Blake, „Sardinija u poznom bronzanom dobu: bezglava kohezija“, u A. Bernard Knapp i Peter van Dommelen, ur., *The Cambridge Prehistory of the Bronze and Iron Age Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 96–8.
34. Francesca Fulminante i Simon Stoddart, „Urođenička politička dinamika i identitet s komparativnog stanovišta: Etrurija i *Latium vetus*“, u Maria Emanuela Alberti i Serena Sabatini, ur., *Exchange Networks and Local Transformations*, Oxford: Oxbow, 2013.
35. *Rasna*: Dionis iz Halikarnasa 1.30.3; Denise Demetriou, *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean: The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 10. *Penestai*: Dionysius of Halicarnassus 9.5.4.
36. Helmut Rix, „Etrurski“, u Roger D. Woodard, ur., *The Ancient Languages of Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
37. Herodot 1.94.

38. Silvia Ghirotto et al., „Poreklo i evolucija etrurske mtDNK“, *PLOS ONE* 8, no. 2 (2013); Cosimo Posth et al., „Poreklo i zaostavština Etruraca kroz 2000 godina arheogenomskog vremenskog preseka“, *Science Advances* 7, no. 39 (2021).
39. Dominique Briquel, *L'origine lydienne des Étrusques: histoire de la doctrine dans l'antiquité*, Rim: École Française de Rim, 1991, 3–89.
40. Corinna Riva, „Period orijentalizacije u Etruriji: sofisticirane zajednice“, u Corinna Riva i Nicholas C. Vella, ur., *Debating Orientalization: Multidisciplinary Approaches to Change in the Ancient Mediterranean*, London: Equinox, 2006, 120.
41. Jeremy Mark Hayne, „Italijansko poluostrvo“, u López-Ruiz i Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*. Trgovački put: Kristian Kristiansen, *Europe Before History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 161.
42. Filippo Delpino, „Viticoltura, produzione e consumo del vino nell' Etruria protostorica“, u Andrea Ciacci, Paola Rendini i Andrea Zifferero, ur., *Archeologia della vite e del vino in Toscana e nel Lazio*, Florence: All'Insegna del Giglio, 2012.
43. Philip Perkins, „Proizvodnja i komercijalizacija etrurskog vina u dolini Albenja“, u Ciacci, Rendini i Zifferero, ur., *Archeologia della vite e del vino in Toscana e nel Lazio*.
44. Massimo Botto, „Širenje bliskoistočnih kultura“, u Alessandro Naso, ur., *Etruscology*, Berlin: De Gruyter, 2017, 606–7; Hayne, „Italijansko poluostrvo“, 513.
45. Pozajmice: Anthony S. Tuck, „Etruska gozba sa sedenjem: Viljanovski ritual i etrurska ikonografija“, *American Journal of Archaeology* 98, no. 4 (1994); Ann C. Gunter, „Etrurci, grčka umetnost i Bliski istok“, u Sinclair Bell i Alexandra A. Carpino, ur., *A Companion to the Etruscans*, Chichester: Wiley Blackwell, 2016, 344–5 (o neohetitskim pozajmicama), sa F. R. S. Ridgway, „Bliskoistočni uticaji u etrurskoj umetnosti“, u Larissa Bonfante i Vassos Karageorghis, ur., *Italy and Cyprus in Antiquity 1500–450 b.c.*, Nicosia: Costakis i Leto Severis Foundation, 2001. Pottery: Riva, „Kultura urbanizacije na Sredozemlju“, 205; Hayne, „Italijansko poluostrvo“, 514.

-
46. Žrtvovanje ljudi: Nancy T. De Grummond, „Etrursko žrtvovanje ljudi: slučaj Tarkvinije“, u Carrie Ann Murray, ur., *Diversity of Sacrifice: Form and Function of Sacrificial Practices in the Ancient World and Beyond*, New York: State University of New York Press, 2016.
 47. Charlotte R. Potts, *Religious Architecture in Latium and Etruria, c. 900–500 bc*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 107: *a telaio* arhitektura razbacuje klesance i manje kamenje.
 48. Corinna Riva, *The Urbanisation of Etruria: Funerary Practices and Social Change, 700–600 bc*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 39–40, 58–9, 106–7, 125–54.
 49. Grob iz Pontekanjana 928: Owain Morris, „Quid in nomine est? Šta je u imenu: e-kontekstualizacija raskošnih grobnica i socijalne promene u antičkoj Kampaniji“, u Elisa Perego i Rafael Scopacasa, ur., *Burial and Social Change in First-millennium bc Italy*, Oxford: Oxbow, 2016, 152.
 50. Riva, „Kultura urbanizacije na Sredozemlju“, 225.
 51. *Kanaanäische und Aramäische Inschriften 1*; Zahvaljujem Vladimiru Olivieru za diskusiju o prevodu.
 52. Riva, „Period orijentalizacije u Etruriji“, 123–4.
 53. Ibid., 123.
 54. Vincenzo Bellelli i Paolo Xella, eds, *Le lamine di Pyrgi*, Verona: Essedue, 2016.
 55. Ola Wikander, „Religijsko-socijalna poruka sa zlatnih tablica iz Pirgija“, *Opuscula 1* (2008), 82.
 56. Perkins, „Proizvodnja i komercijalizacija etrurskog vina u dolini Albenja“.
 57. Michael Dietler, „Potrošnja, posredovanje i kulturološko preplitanje: teorijske implikacije sredozemnog kolonijalnog susreta“, u James G. Cusick, ur., *Studies in Culture Contact: Interaction, Culture Change, and Archaeology*, Carbondale: Southern Illinois University Press, 1998, 305.
 58. Daphne Nash Briggs, „Metali, so i roblje: ekonomske veze između Galije i Italije od osmog do kasnog šestog veka p. n. e.“, *Oxford Journal of Archaeology* 22, no. 3 (2003).
 59. Karim Arafat i Catherine Morgan, „Atina, Etrurija i Heuneburg: uzajamne zablude u proučavanju grčko-varvarskih odnosa“, u

- Ian Morris, ur., *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 121–3.
60. Elena Isayev, „Praćenje materijalnih završetaka izmeštanja“, u Jan Driessen, ur., *An Archaeology of Forced Migration: Crisis-induced Mobility and the Collapse of the 13th c. p. n. e. Eastern Mediterranean*, Louvain-La-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2018, 85.
 61. Daniele F. Maras, „Međuetnička mobilnost i integracija u pred-rimskoj Etruriji: doprinos onomastici“, u James Clackson et al., ur., *Migration, Mobility and Language Contact In and Around the Ancient Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020.
 62. Dionis iz Halikarnasa 3.46; Strabon 5.2.2; Tac. *Ann.* 11.14; Polibije 6.11a.7; Isayev, „Praćenje materijalnih završetaka izmeštanja“, 84–5.
 63. Rix, „Etruskanski“, 144. Etruskansko pismo je na kraju postalo slogovno.
 64. Tom Rasmussen, „Urbanizacija u Etruriji“, u Osborne i Cunliffe, ur., *Mediterranean Urbanization*, 79–81; Riva, „Kultura urbanizacije na Sredozemlju“, 211; Riva, „Period orijentalizacije u Etruriji“, 113.
 65. Riva, „Period orijentalizacije u Etruriji“, 123.
 66. Marek Węcowski, *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 166: postoji slika opruženog učesnika gozbe na poklopcu pogrebne urne iz Tolea koja se može datirati na pozni sedmi vek (Grobnica br. 23), ali pošto je taj pojedinac nag, to možda i nije odraz standardne prakse.
 67. Mesopotamsko poreklo: Annette Rathje, „Maniri i običaji u centralnoj Italiji u periodu orijentalizacije: uticaj s Bliskog istoka“, u Tobias Fischer-Hansen, ur., *East and West: Cultural Relations in the Ancient World*, Copenhagen: Museum Tusculanum Press, 1988; Annette Rathje, „Usvajanje homerovske gozbe u centralnoj Italiji u periodu orijentalizacije“, u Oswyn Murray, ur., *Symptica: A Symposium on the Symposion*, Oxford: Clarendon Press, 1990; Julian Edgeworth Reade, „Terevenke u antičkoj Mesopotamiji: arheološki dokazi“, u Oswyn Murray i Manuela Tecusan, ur., *In vino veritas*, Rim: British School at Rome, 1995.

68. Albert Nijboer, „Banket, *Marzeah*, *Symposion* i *Symposium* za vreme gvozdenog doba: disparitet i mimikrija“, u Franco De Angelis, ur., *Regionalism and Globalism in Antiquity*, Leuven: Peeters, 2013; Węcowski, *The Rise of the Greek Aristocratic Banquet*, 159–66. Amos 6:4–6 se gnuša levantskog običaja u osmom veku. Početkom sedmog veka, na kiparskim slikama i muškarci i žene leže, kao i u Italiji: Elizabeth P. Baughan, *Couched in Death: Klinai and Identity in Anatolia and Beyond*, Madison: University of Wisconsin Press, 2013, 203–4. Ležanje je prvi put nedvosmisleno prikazano u grkofonom kontekstu na korintskim kraterima iz kasnog sedmog veka, dok neke slike iz centralne Italije i dalje prikazuju stolice kao i ležajeve.

12

ONAJ KOJI JE VIDEO AMBIS

1. Kratki pregled dokaza raspoloživih za datiranje: Barbara Graziosi, *Homer*, Oxford: Oxford University Press, 2016, 26–7.
2. Videti u mnogo više detalja (i među drugim primerima) M. L. West, *The East Face of Helicon: West Asiatic Elements in Early Poetry and Myth*, Oxford: Clarendon Press, 1997, 334–401; Bruno Currie, *Homer's Allusive Art*, Oxford: Oxford University Press, 2016, i iznad svega Sarah P. Morris, „Homer i Bliski istok“, u Ian Morris i Barry Powell, ur., *A New Companion to Homer*, Leiden: Brill, 1997, o koji se veoma oslanjam u ovom poglavlju.
3. Videti najskorije Michael J. Clarke, *Achilles Beside Gilgamesh: Mortality and Wisdom in Early Epic Poetry*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019.
4. Majke: Homer, *Ilijada* 1.413–18; *Gilgameš* SBV [Standardna vavilonska verzija] III.1.22–54. Ožalošćenost: Homer, *Ilijada* 18.318–23; *Gilgameš* SBV VIII.61–2.
5. *Gilgameš* SBV X.59–60; Homer, *Ilijada* 19.23–7. Paralela se razmatra u Carolina López-Ruiz, Fumi Karahashi i Marcus Ziemann, „Oni koji su videli ambis: Ahil, Gilgameš i Podzemni svet“, *KASKAL [A Journal of History, Environments, and Cultures of the Ancient Near East]* 15 (2019 [2020]), 95, s ovim prevodom od Andrew George, *The Babylonian Gilgamesh Epic*, Oxford: Oxford University Press, 2003, 278.

6. Morris, „Homer i Bliski istok“, 620; West, *The East Face of Helicon*, 402–7.
7. Homer, *Odiseja* 4.350–575.
8. M. L. West, „Uspom grčke epike“, *Journal of Hellenic Studies* 108 (1988), 170; Sarah P. Morris, *Daidalos and the Origins of Grčko Art*, Princeton: Princeton University Press, 1992, 79, 116.
9. Calvert Watkins, „Zlatna činija: misli o novoj Safo i njenom azijskom poreklu“, *Classical Antiquity* 26, no. 2 (2007), 306–11.
10. Mary R. Bachvarova, *FroIttite to Homer: The Anatolian Background of Ancient Greek Epic*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016, 21, o ovom fragmentu, i videti ibid., *passim*, za moguće veze između anadolske i rane grčke književnosti.
11. West, *The East Face of Helicon*, 276–80; Carolina López-Ruiz, *When the Gods Were Born: Greek Cosmogonies and the Near East*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2010, 87–94.
12. Ian Rutherford, „Pozajmice, dijalog i odbijanje: intertekstualna sučeljavanja u poznom bronzanom dobu“, u Adrian Kelly i Christopher Metcalf, ur., *Gods and Mortals in Early Grčko and Near Eastern mythology*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 206–11; o razlikama, videti Adrian Kelly, „Rodno i polno u mitu o sukcesiji kod Hesioda i na antičkom Bliskom istoku“, u istoj knjizi.
13. Selena Wisnom, *The Library of Ancient Wisdom*, London: Penguin, tek treba da bude objavljeno.
14. López-Ruiz, *When the Gods Were Born*, 35–7, s Evripidom fr. 484.
15. Bachvarova, *From Hittite to Homer*, 234–6.
16. Poezija: Alexander Dale, „Alkaj o karijeri Mirsilovoj: Grci, Lidijci i Luvijci na sučeljavanju istočnog Egeja sa zapadnom Anadolijom“, *Journal of Hellenic Studies* 131 (2011), 23.
17. Videti Bachvarova, *From Hittite to Homer*, 301–30, o potencijalnoj ulozi Kipra, i Philippa Steele, *Syllabic Writing on Cyprus and Its Context*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, za kiparsko slogovno pismo. Zahvalna sam Adrijanu Keliju za raspravu o ovome.
18. López-Ruiz, *When the Gods Were Born*, 94–109.
19. Venamun II.69.
20. Johannes Haubold, *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 24.

-
21. Postoji živa naučna debata o punim razmerama i značenju ovih pozajmice: za primere videti Adrian Kelly, „Homerovo vavilonsko zatočeništvo: Diosov slučaj“, *Rheinisches Museum* 151 (2008); Christopher Metcalf, *The Gods Rich in Praise: Early Greek and Mesopotamian Religious Poetry*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 130–227; Currie, *Homer's Allusive Art*, 147–222; i dokumenti sakupljeni u Adrian Kelly i Christopher Metcalf, *Gods and Mortals in Early Greek and Near Eastern Mythology*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
 22. Kombinacija dijalekata: Graziosi, *Homer*, 18.
 23. Uključivanje kultnih mitova i narodnih priča: M. L. West, *The Hesiodic Catalogue of Women: Its Nature, Structure, and Origins*, Oxford: Oxford University Press, 1985, 164–71; West, „Uspon grčke epike“, 172.
 24. Tukidid 1.3.
 25. Homer, *Ilijada* 6.213–36.
 26. Hesiod, *Teogonija* 1011–16, sa Irad Malkin, *The Returns of Odysseus: Colonization and Ethnicity*, Berkeley: University of California Press, 1998, 180–91, za autentičnost tih stihova.
 27. Nancy Thomson De Grummond, *Etruscan Myth, Sacred History, and Legend*, Philadelphia: University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology, 2006, nar. 22–7 o Tagesu.
 28. Ingrid Krauskopf, „Mit u Etruriji“, u Sinclair Bell i Alexandra A. Carpino, ur., *A Companion to the Etruscans*, Chichester: Wiley Blackwell, 2016, 392.
 29. Larissa Bonfante, „Kakva je uloga za Etrurce?“, u Robert B. Koehl, ur., *Amilla: The Quest for Excellence*, Philadelphia: INSTAP Academic Press, 2013, 425.
 30. Theopompus *BNJ* 115 F 354 sa Irad Malkin, „Kolonijalna ničija zemlja: grčke, etrurske i lokalne elite u Napuljskom zalivu“, u Claire L. Lyons i John K. Papadopoulos, ur., *The Archaeology of Colonialism: Issues & Debates*, Los Angeles: Getty Publications, 2002, 170, za grčke verzije ove priče.
 31. Josephine Crawley Quinn, *In Search of the Phoenicians*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 126.
 32. Justin 44.4.
 33. Lokalna priča: Sebastián Celestino Pérez i Carolina López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, Oxford: Oxford University

- Press, 2016, 108; Andrew C. Johnston, *The Sons of Remus: Identity in Roman Gaul and Spain*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2017, 138–41.
34. Carolina López-Ruiz, „Gargoris i Habis: tarteski mit o antičkoj Iberiji i tragovima feničanskog konzumerizma“, *Phoenix* 71, no. 3/4 (2017), sa raspravom o najverovatnijim putevima transmisije na 271.
 35. Celestino Pérez i López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, 109–10.
 36. Za skeptičnu ponovnu procenu čuvene „trinaestogodišnje opsade“ Tira u ovom dobu, videti Helen Dixon, „Ponovno razmatranje 'trinaestogodišnje' opsade Tira Nabuhadonosora II u feničanskoj istoriografiji“, *Journal of Ancient History* 10, no. 2 (2022).
 37. Jezekilj 27:33–6, prev. Nova međunarodna verzija.

13

REKA GORČINE

1. BM 92687/1882,0714.509. Za puni tekst i komentar videti Wayne Horowitz, „Vavilonska mapa sveta“, *Iraq* 50 (1988). Tekst koji je pratio crtež veli da je reč o kopiji ranijeg dokumenta. S obzirom na mesta obuhvaćena mapom, original nije mogao biti nacrtan pre devetog veka. Tekst na poleđini tablice možda se ne odnosi direktno na mapu: Johannes Haubold, *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 107.
2. Imperijalni Vavilon: Irving L. Finkel, Michael J. Seymour i John Curtis, *Babylon: Myth and Reality*, London: British Museum, 2008; Marc Van de Mieroop, *A History of the Ancient Near East, ca. 3000–323 BC*, 3rd edn, Chichester: Wiley Blackwell, 2016, 294–307; Paul-Alain Beaulieu, *A History of Babylon, 2200 BC/AD 75*, Chichester: Wiley, 2018, 219–45; Karen Radner, *A Short History of Babylon*, London: Bloomsbury Academic, 2020, 111–38.
3. Finkel, Seymour, i Curtis, *Babylon*, 46–65.
4. Nabopolassar 6.ii.49–iii.13, prev. Frauke Weiershäuser i Jamie Novotny, *RINBE [Royal Inscriptions of the Neo-Babylonian Empire]* 1 (tek treba da bude objavljeno); dostupno i na internet adresi <http://oracc.museum.upenn.edu/ribo/babylon7/corpus/>.

-
5. John Steele, „Rana istorija astronomskih dnevnika“, u Johannes Haubold, John M. Steele i Kathryn Stevens, ur., *Keeping Watch in Babylon*, Leiden: Brill, 2019.
 6. Pomračenja: John M. Steele i Francis R. Stephenson, „Vremena pomračenja meseca koja su predvideli Vavilonci“, *Journal for the History of Astronomy* 28, no. 2 (1997). *Bibbu*: John M. Steele, *A Brief Introduction to Astronomy in the Middle East*, London: Saqi, 2008, 21.
 7. Yawnaya: Jonathan M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago: University of Chicago Press, 2002, 70. Taj termin su mogli koristiti i zapadni Anadolci koji nisu govorili grčki.
 8. Plaćenici: Strabon 13.2.3.
 9. Strabon 1.1.11; Agatemer 1.1; Diogen Laertije 2.1–2.
 10. Herodot 4.36. I on sam primećuje da su Sredozemno more, Atlantski i Indijski okean – za razliku od Kaspijskog mora – „svi jedno“ (1.203).
 11. Pseudo-Plutarh, *Stromateis* 2.
 12. Herodot 1.14. Za Lidiju, videti Annick Payne i Jorit Wintjes, *Lords of Asia Minor: An Introduction to the Lydians*, Wiesbaden: Harrassowitz, 2016.
 13. Archilochus fr. 19 West. O lidijskom poreklu termina, Gregory Nagy, *Homer the Preclassic*, Berkeley: University of California Press, 2012, 363.
 14. Ian Morris, *Archaeology as Cultural History: Words and Things in Iron Age Greece*, Oxford: Blackwell, 2000, 178–85.
 15. Ples lidijskih devojaka: Autokrat F1 Kock = Aelian *On the Nature of Animals* 12.9 i Aristofan, *Oblaci* 599–600. Novčići u Efesu: Michael Kerschner i Koray Konuk, „Elektrum novčići i njihov arheološki kontekst: slučaj Artemizija efeskog“ u Peter van Alfen i Ute Wartenberg, ur., *White Gold: Studies in Early Electrum Coinage*, New York: American Numismatic Society, 2020.
 16. Susan Sherratt, „Sa Bliskog istoka na Daleki zapad“, u Irene S. Lemos i Antonis Kotsonas, ur., *A Companion to the Archaeology of Early Greece and the Mediterranean*, Chichester: Wiley Blackwell, 2019, 188.
 17. Polikrat Samoski: Herodot 3.39; Strabon 14.1.16.
 18. Andrew Wilson, „Hidraulični inženjering i snabdevanje vodom“, u John Peter Oleson, ur., *The Oxford Handbook of Engineering*

- and Technology in the Classical World*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 290–4.
19. Sarah P. Morris, „Pogled iz istočne Grčke: Milet, Samos i Efes“, u Corinna Riva i Nicholas C. Vella, ur., *Debating Orientalization: Multidisciplinary Approaches to Change in the Ancient Mediterranean*, London: Equinox, 2006, 72.
 20. Herodot 2.181–2, 3.47; videti 2.159 za ranije posvete u Didimi, od Neka II.
 21. Jonski plaćenici pod Psamtikom II u Egiptu u devedesetim godinama šestog veka: ML 7.
 22. Herodot 2.178.
 23. Denise Demetriou, „Iza regiona *polisa*: religijske prakse u kosmopolitskom *emporionu* Naukratisa“, *BABESCH* 92 (2017), 49–51.
 24. Herodot 2.134–5, sa Denise Demetriou, *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean: The Archaic and Classical Greek Multiethnic Emporia*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 105.
 25. Herodot 2.178; Irad Malkin, *A Small Greek World: Networks in the Ancient Mediterranean*, New York: Oxford University Press, 2011, 91; Demetriou, *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean*, 144–5; Josephine Crawley Quinn, *In Search of the Phoenicians*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 43. Primitičete rezervisanost što se tiče lokacije Heleniona iskazane u Hugh Bowden, „Grčko naseljavanje i svetišta u Naukratisu: Herodot i arheologija“, u Mogens Herman Hansen i Kurt Raaflaub, ur., *More Studies in the Ancient Greek Polis*, Stuttgart: Franz Steiner, 1996, 24.
 26. Hall, *Hellenicity*, 25–9.
 27. Josephine Crawley Quinn, „Herme, kuroi i politička anatomija Atine“, *Greece and Rome* 54, no. 1 (2007), 97; Robin Osborne, *Greece in the Making, 1200–479 B.C.*, 2nd edn, London: Routledge, 2009, 197; videti Carolina López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2021, 214–16, za argument da su ti elementi dizajna mogli stići preko Levanta.
 28. Herodot 1.10.3.
 29. Larissa Bonfante, „Golotinja kao kostim u klasičnoj umetnosti“, *American Journal of Archaeology* 93, no. 4 (1989), za hronologiju golotinje u grčkoj umetnosti.

-
30. Tukidid 1.6.5–6.
 31. López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, 213–14.
 32. Susan Sherratt i Andrew Sherratt, „Rast sredozemne ekonomije u prvom milenijumu p. n. e.“, *World Archaeology* 24, no. 3 (1993), 374; Malkin, *A Small Greek World*, 158–60.
 33. Kartagina: Boutheina Maraoui Telmini et al., „Definisanje punske Kartagine“, u Josephine Crawley Quinn i Nicholas C. Vella, ur., *The Punic Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 131–3; Quinn, *In Search of the Phoenicians*, 83. Grobni bogovi: Hélène Bénichou-Safar, *Les tombes puniques de Carthage: topographie, structures, inscriptions et rites funéraires*, Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1982, nar. 267–8; Eleftheria Pappa, *Early Iron Age Exchange in the West: Phoenicians in the Mediterranean and the Atlantic*, Leuven: Peeters, 2013, 147.
 34. Joan Sanmartí et al., „Popunjavanje praznina u protoistoriji istočnog Magreba: arheološki projekt Altiburos (El Kef, Tunisia)“, *Journal of African Archaeology* 10, no. 1 (2012). Za više toga o intenziviranju trgovine između Kartagine i kopnenih gradova Afrike u sedmom i naročito šestom veku, kada čak i neka masalska grnčarija stiže do lokaliteta u Tuniskom Telu, videti Stefan Ardeleanu, „Westlicher Maghreb“, u Anne-Maria Wittke, ur., *Frühgeschichte der Mittelmeerkulturen. Historisch-archäologisches Handbuch*, Stuttgart: Springer, 2015, sekcija D1.
 35. Ahmed Ferjaoui, „Les femmes à Carthage à travers les documents épigraphiques“, *Reppal* 11 (1999); Josephine Crawley Quinn, „Kulture tofeta: identifikacija i identitet feničanske dijaspore“, u Erich Gruen, ur., *Cultural Identity in the Ancient Mediterranean*, Los Angeles: Getty Publications, 2011, 398.
 36. Babette Bechtold, „Opservacije repertoara amfora iz srednje punske Kartagine“, *Carthage Studies* 2 (2008), s napomenom da pošto nije moguće razlikovati amfore proizvedene u naseljima na Sardiniji i Siciliji gde se govorilo feničanskim od onih izrađenih u regionu oko same Kartagine u severnoj Africi, veze trgovine na kratkim udaljenostima (ili oporezivanja) oko Sicilijanskog moreuza ne mogu se lako pratiti u arheologiji.

37. Benjamí Costa, „Ibica“, u Carolina López-Ruiz i Brian R. Doak, ur., *The Oxford Handbook of the Phoenician and Punic Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2019, 572, 574–5.
38. Elimijci u 580: Pausanija 10.11.3. Makai u 515: Herodot 5.42. Segestanci u 510: Herodot 5.46. Bitka za Alaliju: Herodot 1.164–7.
39. Tukidid 1.13.6 sa Nino Luraghi, „Autor i publika u Tukididovoj 'Arheologiji': neka razmišljanja“, *Harvard Studies in Classical Philology* 100 (2000), 236–7.
40. Justin 43.4.6–12; Athenaeus, *Dinner Party Guests* 13.576a–b = Aristotel fr. 560 Rose. Videti takođe Herodot 1.163 za tvrdnju da su Fokajci bili prvi Grci koji su obavljali duga putovanja i stigli do Iberije, pa čak i do „Tartesosa“.
41. Daphne Nash Briggs, „Metali, so i robovi: ekonomske veze između Galije i Italije od osmog do poznog šestog veka p. n. e.“, *Oxford Journal of Archaeology* 22, no. 3 (2003), 247.
42. Tamar Hodos, *The Archaeology of the Mediterranean Iron Age: A Globalising World, c. 1100–600 BCE*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020, 82.
43. Šesti vek: Michael Dietler, „Gvozdeno doba u sredozemnoj Francuskoj: kolonijalni susreti, isprepletanost i transformacije“, *Journal of World Prehistory* 11, no. 3 (1997), 294–5.
44. Nash Briggs, „Metali, so i robovi“, 247; Alex Mullen, *Southern Gaul and the Mediterranean: Multilingualism and Multiple Identities in the Iron Age and Roman Periods*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 30.
45. Dietler, „Gvozdeno doba u sredozemnoj Francuskoj“, 294–5; Barry W. Cunliffe, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Grčko*, London: Allen Lane, 2001, 12.
46. Za Emporijum videti Strabon 3.4.8 sa Demetriou, *Negotiating Identity in the Ancient Mediterranean*, 30–63; Denise Demetriou, „Tumačenje kulturološkog kontakta: kako grčki natpisi iz Emporijuma dovode u pitanje rimske tekstove i helenizaciju“, u Éric Gailledrat, Michael Dietler i Rosa Plana-Mallart, ur., *The emporion in the Ancient Western Mediterranean: Trade and Colonial Encounters from the Archaic to the Hellenistic Period*, Montpellier: Presses Universitaires de la Méditerranée, 2018; David Garcia i Rubert i Francisco Gracia Alonso, „Feničanska

- trgovina na severoistoku Iberijskog poluostrva: istoriografski problem“, *Oxford Journal of Archaeology* 30, no. 1 (2011); Peter van Dommelen, „Klasične veze i sredozemna praksa: istraživanje konektivnosti i lokalnih interakcija“, u Tamar Hodos, ur, *The Routledge Handbook of Archaeology and Globalization*, London: Routledge, 2017, 624–7.
47. Sebastián Celestino Pérez i Carolina López-Ruiz, *Tartessos and the Phoenicians in Iberia*, Oxford: Oxford University Press, 2016, 202–6.
48. Guy Bradley, *Early Rome to 290 BC : The Beginnings of the City and the Rise of the Republic*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020, 139; ovo je najskoriji pregled istorije ranog Rima.
49. Veličina ranog Rima: Francesca Fulminante i Simon Stoddart, „Urođenička politička dinamika i identitet s komparativnog stanovništva: Etrurija i *Latium vetus*“, u Maria Emanuela Alberti i Serena Sabatini, ur., *Exchange Networks and Local Transformations*, Oxford: Oxbow, 2013, 121; Bradley, *Early Rome to 290 BC*, 145.
50. John North Hopkins, *The Genesis of Rimsko Architecture*, New Haven: Yale University Press, 2016, 27–34.
51. Rix, „Etruskanski“, 145; Daniele Maras, „Brojevi i računanje: cela civilizacija osnovana na deljenju“, u Jean MacIntosh Turfa, ur., *The Etruscan World*, London: Routledge, 2013, 487–8.
52. Nancy T. De Grummond, „Haruspicija i proricanje: izvori i procedure“, u Turfa, ed., *The Etruscan World*, 543.
53. Ara Maxima: Plutarh, *Roman Questions* 60, 90; Propercije 4.9.67–70; Plinije Stariji, *Poznavanje prirode* 10.79; Solin 1.10–11. Tirska veza: Raymond Westbrook, „III. Priroda i poreklo Dvanaest tablica“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Rimskostische Abtheilung* 105, no. 1 (1988), 98; Richard Miles, *Carthage Must Be Destroyed: The Rise and Fall of an Ancient Mediterranean Civilization*, London: Allen Lane, 2010, 109. O kartaginjsanskim trgovcima u Rimu u kasnijim periodima videti Robert E. A. Palmer, *Rome and Carthage at Peace*, Stuttgart: Franz Steiner, 1997, 31–52.
54. Oath: Charlotte R. Potts, *Religious Architecture in Latium and Etruria, c. 900– 500 BC*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 115. Slavljn kao bog: ibid., 112. Levantski model: Krauskopf, „Mit u Etruriji“, 394–5.

55. Komplex Sant'Omobono: Daniel P. Diffendale et al., „Sant'Omobono: pitanja privremenog statusa“, *Journal of Roman Archaeology* 29, no. 1 (2016). Egejski modeli: Hopkins, *The Genesis of Roman Architecture*, 53–63.
56. Drugi par je mnogo fragmentarniji, pa ga je stoga teže identifikovati, ali može predstavljati Dionisa i Arijadnu: A. Mura Somella, „Arianna ritrovata! Un nuovo gruppo acroteriale dall'Area Sacra del Foro Boario“, u Patricia Lulof i Christopher Smith, ur., *The Age of Tarquinius Superbus: Central Italy in the Late Sixth Century BC*, Leuven: Peeters, 2017, sa Diffendale et al., „Sant'Omobono“, 16.
57. Hopkins, *The Genesis of Roman Architecture*, 74–9.
58. Penelope Davies, „Istraživanje međunarodne arene: Tarkvinijeve aspiracije za hram Jupitera Optimusa Maksimusa“, u Carol C. Mattusch et al., ur., *Common Ground: Archaeology, Art, Science and Humanities*, Oxford: Oxbow, 2006.
59. Plinije, *Poznavanje prirode* 35.157.
60. Gabriele Cifani, *The Origins of the Roman Economy: From the Iron Age to the Early Republic in Mediterranean Perspective*, Cambridge: Cambridge University Press, 2021, 84. Raspravlja se o tome da li je prvi zid potpuno okruživao grad ili služio kao sporadična fortifikacija: Seth G. Bernard, „Nastavak debate o najranijim kružnim zidovima Rima“, *Papers of the British School at Rome* 80 (2012); Margaret Andrews i Seth Bernard, „Urbani razvoj kod rimske Porte Eskviline i crkve Sv. Vita u dugom periodu“, *Journal of Roman Archaeology* 30 (2017), 248–50.
61. Gabriele Cifani, „Fortifikacije arhaičnog Rima: društveni i politički značaj“, u Rune Frederiksen et al., ur., *Focus on Fortifications*, Oxford: Oxbow, 2012, 86.

14

KRALJ NAD KRALJEVIMA

- 1 Nabuhadonosor II 2. VI.19, prev. Frauke Weiershäuser i Jamie Novotny, *RINBE [Royal Inscriptions of the Neo-Babylonian Empire]* 1 (tek treba da bude objavljeno); dostupno takođe na internet adresi <http://oracc.museum.upenn.edu/ribo/babylon7/corpus/>.

-
- 2 Kada Kir opisuje svoj ulazak u Vavilon na Kirovom cilindru (TUAT 1/4.407–10, prev. Amélie Kuhrt, *The Persian Empire*, London: Routledge, 2007, 70–4), on spaja aspekte tog događaja s mirnim padom grada pred njegovom vojskom 12. oktobra, i verovatno i s drugim epizodama; sledila sam njegov primer. Događaji se pominju kraće u gotovo savremenim Vavilonskim hronikama prikupljenim u Mardukovom hramu: Nabonidova hronika 14–19 (Albert Kirk Grayson, *Assyrian and Babylonian Chronicles*, Locust Valley: J. J. Augustin, 1975, no. 7; prev. Kuhrt, *The Persian Empire*, 50–3).
 - 3 Za Persiju i njeno carstvo, videti Pierre Briant, *From Cyrus to Alexander: A History of the Persian Empire*, prev. Peter T. Daniels, Winona Lake: Eisenbrauns, 2002, John Curtis and Nigel Tallis, ur., *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, London: British Museum Press, 2005; Maria Brosius, *The Persians: An Introduction*, London: Routledge, 2006; Matt Waters, *Ancient Persia: A Concise History of the Achaemenid Empire, 550–330 BCE*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014; Bruno Jacobs i Robert Rollinger, *A Companion to the Achaemenid Persian Empire*, Hoboken: Wiley Blackwell, 2021. Sama sam mnogo toga saznala o Persijancima iz serije predavanja koju je 2018. održao moj kolega Peter Thonemann.
 - 4 Nabonidova hronika II.1–4. On je tehnički bio Kir II, ali znamo veoma malo toga o Kiru I.
 - 5 Herodot 1.6, 50–4, 92, 141, 161–9.
 - 6 Nabonidova hronika III.12–16.
 - 7 Kirov cilindar 18.
 - 8 Komparativne veličine istorijskih carstava: Peter Turchin, Jonathan M. Adams i Thomas D. Hall, „Istočno-zapadna orijentacija istorijskih carstava i modernih država“, *Journal of World-Systems Research* 12, no. 2 (2006).
 - 9 Herodot 3.97.
 - 10 Ktezije fr. 9.3.
 - 11 Herodot 1.205–6, 211–14.
 - 12 Za iscrpnu diskusiju o mitologiji i arheologiji videti Adrienne Mayor, *The Amazons: Lives and Legends of Warrior Women Across the Ancient World*, Princeton: Princeton University Press, 2014.

- 13 V. I. Guliaev, „Amazonke u Skitiji: novi nalazi na Srednjem Donu, južna Rusija“, *World Archaeology* 35, no. 1 (2003).
- 14 Kuhrt, *The Persian Empire*, 137.
- 15 5. stub koji govori o kasnijim poredama protiv Elama i Skićana sa šiljatim šlemovima ispisan je samo na staropersijskom.
- 16 CMA, cf. CMb and CMc. Ahemenidski kraljevski natpisi katalogizovani su u skladu sa standardnim sistemom pri čemu se prvo slovo odnosi na kralja (ovde je to Kir), drugo na mesto (ovde Murgab, region Pasargadeje) i treće na konkretan tekst.
- 17 Herodot 3.88.2–3.
- 18 Videti npr. DSe §2 sa Briant, *From Cyrus to Alexander*, 180.
- 19 DB §70, sa Kuhrt, *The Persian Empire*, 157.
- 20 Thomas R. Trautmann, *Aryans and British India*, Berkeley: University of California Press, 1997, esp. 172–8.
- 21 Léon Poliakov, *The Aryan Myth: A History of Racist and Nationalist Ideas in Europe*, New York: New American Library, 1977, 183–214, 261–72; Trautmann, *Aryans and British India*, 184–7; Felix Wiedemann, „Arijevc: tipovi ideologija i istoriografskih narativa u devetnaestom i početkom dvadesetog veka u Helen Roche i Kyriakos N. Demetriou, ur., *Brill's Companion to the Classics, Fascist Italy and Nazi Germany*, Leiden: Brill, 2018.
- 22 Za raniji, fragmentarni asirski etnografski katalog, videti Sargon-sku geografiju iz osmog ili sedmog veka, 51–2, 57–9, sa Wayne Horowitz, *Mesopotamian Cosmic Geography*, Winona Lake: Eisenbrauns, 1998, 90–2; vizuelni „katalozi“ stranih naroda mogu se naći i u egipatskoj umetnosti iz bronzanog doba.
- 23 Herodot 3.89.
- 24 Herodot 4.93; Plutarh, *Aleksandar* 36.4.
- 25 Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century B.C.: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 97–113.
- 26 Alexandra Villing, „Persija i Grčka“, u John Curtis and Nigel Tallis, ur., *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, London: British Museum Press, 2005, 237.
- 27 DSf §12; Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century B.C.*, 102.
- 28 John Curtis, *The Persian Empire*, 785.
- 29 Herodot 1.152–3. Pausanija 1.20.4.
- 30 Herodot 5.73.

- 31 Atički izvoz: Susan Sherratt i Andrew Sherratt, „Rast sredozemne ekonomije s početka prvog milenijuma B.C.“, *World Archaeology* 24, no. 3 (1993), 374. Doseljene zanatlije: Walter Burkert, *The Orientalizing Revolution: Near Eastern Influence on Greek Culture in the Early Archaic Age*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992, 23 (Amasis, Lydos, Brygos).

15

PERSIJSKA VERZIJA

- 1 Plutarh, *Moralia* 225d.
- 2 <https://pharos.vassarspaces.net/2021/01/14/capitol-terrorists-take-inspiration-from-ancient-world/>; drugi poklonici ustanka nosili su plakate podstičući aktuelnog predsednika da „pređe preko Rubikona“, kao što je to uradio Julije Cezar kad je poveo vojsku protiv sopstvene vlade.
- 3 Jonathan M. Hall, *Ethnic Identity in Greek Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 13; videti takođe Helen Roche, „*Spartanische Pimpfe*: značaj Sparte u obrazovnoj ideologiji škola Adolfa Hitlera“, u Stephen Hodkinson and Ian MacGregor Morris, ur., *Sparta in Modern Thought*, Swansea: Classical Press of Wales, 2012.
- 4 Herodot 5.49–50. Herodot daje glavnu antičku pripovest o konfliktima između Persije i grčkih država, napisanu pedesetak godina posle poslednjih bitaka. Premda pristrasna u tumačenju i nepouzdana što se brojki tiče, njegova pripovest o osnovnim činjenicama i događajima ima dobre izvore, i verovatno je u najvećem delu tačna.
- 5 Herodot 6.18–21.
- 6 Herodot 6.48–9, 7.133–6.
- 7 Posledice po ugled Atine: Lisa Kallet, „Peti vek: politički i vojni narativ“, u Robin Osborne, ur., *Classical Greece, 500–323 bc*, Oxford: Oxford University Press, 2000, 172.
- 8 DNa §§28–29.
- 9 Herodot 7.132 za spisak.
- 10 Russell Meiggs i David Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford: Clarendon Press, 1969, 27, za zvaničan spisak

- 11 Herodot 7.138.
- 12 Herodot. 8.142.
- 13 Sastav persijske flote: Herodot 7.89–99.
- 14 Herodot 7.206–28, nar. 220. Za poređenje mitova koji i dalje postoje u vezi s ovom bitkom i stvarnosti – kao što je recimo viđeno u filmu *300* (2006.) – videti <https://www.badancient.com/claims/did-300-spartans-halt-persian-advance-thermopylae/>.
- 15 Herodot 8.40–1.
- 16 Herodot 8.140.
- 17 Herodot 9.3, 13.
- 18 Pausanija 1.8.5; Arrian, *Anabasis* 7.19.2.
- 19 Pesme za bančenje: Atenej, *Gosti na večeri* 695. Obroci: *IG* i3 131. Statue (i još mnogo toga): Vincent Azoulay, *The Tyrant-slayers of Ancient Athens: A Tale of Two Statues*, Oxford: Oxford University Press, 2017.
- 20 Tukidid 6.54–7.
- 21 Pregled: Robin Osborne, „Imaginarni snošaj: ilustrovanja istorija grčke pederastije“, u Danielle Allen, Paul Christesen i Paul Millett, ur., *How To Do Things with History: New Approaches to Ancient Greece*, Oxford: Oxford University Press, 2018.
- 22 Herodot 1.135.
- 23 Veće na Hiosu: Meiggs i Lewis, *Greek Historical Inscriptions* 8; nešto slično je pomenuto – mnogo kasnije – za tadašnju Atinu (*Constitution of Athens* 8.4; Plutarh, *Solon* 19.1). Narodna vlast u Kireni, Samosu i Atini: Herodots 4.161, 3.142, 5.69.
- 24 Herodot 6.43.
- 25 Herodot 3.80; on ovde taj koncept naziva *isonomia* (jednakost u pravu); na 6.43 u vezi s istim tim razgovorom, on to naziva *demokratia*.
- 26 Videti *Constitution of Athens* 48.
- 27 Sara Forsdyke, *Exile, Ostracism, and Democracy: The Politics of Expulsion in Ancient Greece*, Princeton: Princeton University Press, 2005, 144–204, 285–8, za ostrahizam izvan Atine, uključujući Sirakuzu.
- 28 Plutarh, *Aristid* 7.2–6; Filohor *BNJ* 328 F 30.
- 29 Državljanstvo: *Constitution of Athens* 26. Roblje s Levanta: David Lewis, „Bliskoistočno roblje u klasičnoj Atici i trgovina robljem s persijskim teritorijama“, *Classical Quarterly* 61, no 1 (2011).

-
- 30 Za seksualne usluge koje se od roblja očekuju videti, među mnogim primerima, Xenophon, *Oeconomicus* 10.12; Lysias 1.12.
 - 31 Maria Brosius, *Women in Ancient Persia, 559–331 b.c.*, Oxford: Clarendon Press, 1996; Maria Brosius, *The Persians: An Introduction*, London: Routledge, 2006, 41–3; Matt Waters, *King of the World*, Oxford: Oxford University Press, 2022, 48–54.
 - 32 Artemizija: Herodot 7.99, 8.87.
 - 33 Brosius, *The Persians*, 53.
 - 34 Klasično delo o ženama u antičkoj Grčkoj je Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, Whores, Wives, and Slaves: Women in Classical Antiquity*, London: Pimlico, 1994; videti takođe David M. Schaps, *Economic Rights of Women in Ancient Greece*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1979.
 - 35 Lloyd Llewellyn-Jones, *Aphrodite's Tortoise: The Veiled Woman of Ancient Greece*, Swansea: Classical Press of Wales, 2003.
 - 36 Tukidid 2.45.
 - 37 Tukidid 1.96. O konceptu grčke slobode, videti Robin Seager i Christopher Tuplin, „Sloboda Grka od Azije: o poreklu koncepta i nastanku slogana“, *Journal of Hellenic Studies* 100 (1980).
 - 38 Herodot 6.42.
 - 39 Benjamin Dean Meritt, Malcolm Francis McGregor i H. T. Wade-Gery, *The Athenian Tribute Lists*, Princeton: American School of Classical Studies at Athens, 1939. Strogo govoreći, tu je navedena 1/60 svakog danku koji se plaćao samoj Atini.
 - 40 IG I3 14, 23–9, prev. Robin Osborne i Peter J. Rhodes, *Greek Historical Inscriptions 478–404 BC*, Oxford: Oxford University Press, 2017, no. 121.
 - 41 Lisa Kallet-Marx, „Da li je danak finansirao Partenon?“, *Classical Antiquity* 8, no. 2 (1989).
 - 42 Margaret Cool Root, „Friz Partenona i reljefi Apadana u Persepolisu: ponovna procena programskog odnosa“, *American Journal of Archaeology* 89, no. 1 (1985), 114–15.
 - 43 Ibid.
 - 44 Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 110–11; John O. Hyland, *Persian Interventions: The*

- Achaemenid Empire, Athens, and Sparta, 450–386 P. N. E.*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2018.
- 45 Hyland, *Persian Interventions*, 42–75.

16

KONTINENTALNO PROMIŠLJANJE

- 1 Daniela Dueck i Kai Brodersen, *Geography in Classical Antiquity*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 35–6. Hekatej je navodno takođe ispravio ili ažurirao Anaksimandrovu mapu (Agaterem 1.1 = BNJ 1 T 12a).
- 2 Eric H. Cline, „Ahil u Anadoliji: mit, istorija i pobuna Asuve“, u Gordon D. Young, Mark W. Chavalas i Richard E. Averbeck, ur., *Crossing Boundaries and Linking Horizons: Studies in Honor of Michael Astour on His 80th Birthday*, Bethesda: CDL Press, 1996, 192; Naoíse Mac Sweeney, „Razdvajanje činjenica od fikcije u jonskoj migraciji“, *Hesperia* 86, no. 3 (2017), 383–4, sa Homerom, *Ilijada* 2.461, Hesiod, *Catalogue of Women* 182 Most, i Arhiloh 227 West. O problemu identifikacije Asuve videti Ian Rutherford, „Diplomatski brak kao pogon religijske promene: slučaj Asuve i Ahijave“, u Michele Bianconi, ur., *Linguistic and Cultural Interactions Between Greece and Anatolia: In Search of the Golden Fleece*, Leiden: Brill, 2021, 168–70.
- 3 Homerska himna pitijskom Apolonu 251; Herodot 6.43.
- 4 Herodot 4.42–3.
- 5 Herodot 4.44.
- 6 Transaharski put: Herodot 4.181–5. Obalska trgovina: Herodot 4.196, osporavane pouzdanosti.
- 7 Herodot 4.45.
- 8 Herodot 3.115.
- 9 Herodot 4.36; videti 4.42, 45 za njegove stavove o komparativnoj veličini Azije i Evrope.
- 10 Herodot 4.45.
- 11 Videti dalje Martin W. Lewis i Kären Wigen, *The Myth of Continents: A Critique of Metageography*, Berkeley: University of California Press, 1997.
- 12 Diodor Sikul 11.62.3; videti Palatinsku antologiju; Elije Aristid 2.215.

-
- 13 Ova strategija bi predstavljala promenu u persijskoj retorici posle 479., i gubitak evropskih teritorija: za raniju ideologiju univerzalnog carstva videti Johannes Haubold, *Greece and Mesopotamia: Dialogues in Literature*, Cambridge: Cambridge University Press, 101–14, i Herodot 1.209, 7.5, 8, 50, 54.
 - 14 Herodot 1.1–4.
 - 15 Herodot 1.4.4, 1.5.1; videti 1.107.8, 9.116.3 i 9.122 za slične tvrdnje o persijskom polaganju prava na Aziju.
 - 16 Phiroze Vasunia, „Između istoka i zapada: mobilnost i etnografija u Herodotovoj proemi“, *History and Anthropology* 23, no. 2 (2012), 184.
 - 17 Johannes Haubold, „Kserkssov Homer“, u Emma Bridges, Edith Hall i Peter J. Rhodes, ur., *Cultural Responses to the Persian Wars: Antiquity to the Third Millennium*, Oxford: Oxford University Press, 2007, esp. 49–52.
 - 18 Herodot 7.43, sa Haubold, „Kserkssov Homer“, 54–6, za ovde izneto tumačenje.
 - 19 Herodot 7.150–1; zahvalna sam Alisteru Blanšardu za to što mi je skrenuo pažnju na ovaj pasus.
 - 20 Jonathan M. Hall, *Hellenicity: Between Ethnicity and Culture*, Chicago: University of Chicago Press, 2002.
 - 21 Spekulacije o poreklu termina *barbaros*: Strabon 14.2.28.
 - 22 Eshil, *Persijanci* 181–99; videti takođe npr. 745–6, i 403 o „sinovima Grčke“ kao sili oslobađanja.
 - 23 Tukidid 6.2.6; Herodot 5.57.
 - 24 Tukidid 1.96.2. Za panhelenizam posle Persijskog rata: Sofie Remijsen, „Samo Grci na Olimpijadi? Razmatranje pravila protiv ne-Grka na „panhelenskim“ igrama“, *Classica et Mediaevalia* 67 (2019), 15–16.
 - 25 Hermip fr. 63.
 - 26 Trgovina s Levantom: Peter van Alfen, „Egejsko-levantska trgovina, 600–300. p. n. e.: roba, potrošači i problem autarhije“, u David M. Lewis, Edward M. Harris i Mark Woolmer, ur., *The Ancient Greek Economy: Markets, Households and City-states*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015. Trgovina s Persijom: Amélie Kuhrt, *‘Grci’ and ‘Greece’ in Mesopotamian and Persian Perspectives*, Oxford: Leopard’s Head Press, 2002, 13; Margaret C. Miller,

- Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 65–74.
- 27 Edith Hall, *Inventing the Barbarian: Greek Self-definition Through Tragedy*, Oxford: Clarendon Press, 1989; Margaret C. Miller, „Persijanci: orijentalni drugi“, *Source* 15, no. 1 (1995); Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC*.
- 28 Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC*, 141–3, 156–65, 218–42. Alexandra Villing, „Persija i Grčka“, u John Curtis i Nigel Tallis, ur., *Forgotten Empire: The World of Ancient Persia*, London: British Museum Press, 2005.
- 29 Plutarh, *Perille* 13.9–11. Pausanija, 1.20.4.
- 30 Ralph Anderson, „Novi bogovi“, u Esther Eidenow i Julia Kindt, ur., *The Oxford Handbook of Ancient Greek Religion*, Oxford: Oxford University Press, 2015.
- 31 Denise Demetriou, *Phoenicians Among Others*, Oxford: Oxford University Press, 2023, ch. 1. Decree: IG II2 141 (c. 365–360 p. n. e.).
- 32 Diogen Laertije, 7.3, 11.
- 33 Carolina López-Ruiz, *Phoenicians and the Making of the Mediterranean*, Cambridge, Mass: Harvard University Press, 2021, 240.
- 34 Herodot 9.122.3–4.
- 35 Cf. Haubold, *Greece and Mesopotamia*, 78–98, o mesopotamijskim korenima grčke zamisli o istorijskom nasleđivanju carstava.
- 36 Rosalind Thomas, *Herodotus in Context: Ethnography, Science and the Art of Persuasion*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 86–98, za punu diskusiju, tvrdnja da je ovo proizvod zapadnog anadolskog, a ne grčkog intelektualnog miljea.
- 37 *Airs, Waters, Places* 12.
- 38 *Ibid.*, 16, 23. Pravilo okruženja nije apsolutno: sloboda od tiranije, čak i u Aziji, još je jedan veliki podsticaj za hrabrost (16).
- 39 *Ibid.*, 12.
- 40 Aristotel, *Politika* 1327b, prev. Stephen Everson, *The Politics and the Constitution of Athens*, Cambridge: Cambridge University Press, 1996, 175, veoma malo adaptirano.
- 41 Teopomp *BNJ* 115 F 204.
- 42 Aristotel, *Meteorologija* 2.5, 362a32.
- 43 Podanik Persije pre i za vreme Persijskih ratova: Herodot 5.18; DNa 3. Filip je gradio na porodičnoj tvrdnji da ima grčke korene

- još od Olimpijade 500. p. n. e. Kad su drugi takmičari tamo pri-
govorili zbog učešća makedonskog kralja Aleksandra I zbog toga
što ovaj nije bio Grk, on je uspešno izmislio argivskog pretka:
Herodot 5.22, 8.137–9.
- 44 Plutarh, *Aleksandar* 10.
- 45 Isokrat, *Filipu* 132; videti *Helen* 67.
- 46 Isokrat, *Panegirik* 17, 187, *Filipu* 9, *Helen* 51, i (za nadmoć Evrope
nad Azijom) *Panatenije* 47, sa Jacqueline de Romilly, „Isokrat i
Evropa“, *Greece & Rome* 39, no. 1 (1992).
- 47 Demosten, *Filipike* 3.31, malo adaptirano iz živopisnog prevoda J.
H. Vincea u izdanju Loeb Classical Library (London: Heinemann,
1930).
- 48 Diodor Sikul 16.89.2; Polibije 3.6.13. Obojica jasno tvrde da je
ovo bio izgovor za Filipove lične imperijalne ambicije.

17

O SLONOVIMA I KRALJEVIMA

- 1 Plutarh, *Aleksandar* 15.4–5.
- 2 Diodor Sikul 17.39.1.
- 3 Arijan, *Anabaza* 2.14.4, 9.
- 4 Plutarh, *Aleksandar* 34.1.
- 5 Arijan, *Anabaza* 3.8.6, 3.11.6, sa Michael B. Charles, „Aleksandar,
slonovi i Gaugamela“, *Mouseion* 52, no. 1 (2008).
- 6 Fragment je sačuvan kod Elijana, *O prirodi životinja* 4.21. 7 Ari-
jan, *Anabaza* 3.16.4, 7.17.2; Strabon 16.1.15.
- 8 H. H. Scullard, *The Elephant in the Greek and Roman World*,
London: Thames & Hudson, 1974, 65.
- 9 Diodor Sikul 17.70.2.
- 10 Arijan, *Anabaza* 3.21.
- 11 Klečanje: Arijan, *Anabaza* 4.10–12; Kurcije 8.5.6; Plutarh, *Alek-
sandar* 54. Za svoje poimanje ovih događaja dužnik sam Aneurinu
Elis-Evansu.
- 12 Andrew W. Collins, „Kraljevska nošnja i obeležja Aleksandra
Velikog“, *American Journal of Philology* 133, no. 3 (2012).
- 13 Arijan, *Anabaza* 4.4.1; Kurcije 7.6.25–7; Justin 12.5.12; *EAH*,
„Alexandria Eschate“.

- 14 Kurcije 8.13.5–6 (85); Diodor Sikul 17.87.2 (130); Arijan 5.15.4 (200).
- 15 Arijan, *Anabaza* 5.15–17; Diodor Sikul 17.87–8; Kurcije 8.14.24–31.
- 16 Diodor Sikul 17.89.2.
- 17 Plutarh, *Aleksandar* 62.2.
- 18 Diodor Sikul 17.93–4.
- 19 Scullard, *The Elephant in the Greek and Roman World*, 73–4.
- 20 Arijan, *Anabaza* 7.4.
- 21 Plutarh, Život Aleksandra Velikog 329c.
- 22 Ibid., 329a–b. Antički kosmopolitanizam: A. A. Long, „Koncept kosmopolitanizma u grčkoj i rimskoj misli“, *Daedalus* 137, no. 3 (2008).
- 23 Videti Anthony Pagden, „Stoicizam, kosmopolitanizam i ostavština evropskog imperijalizma“, *Constellations* 7, no. 1 (2000), 4–5, s napomenom i da su Zenon i drugi Stoici navodno verovali kako su samo dobri i mudri kandidati za državljanstvo sveta.
- 24 Plutarh, *Aleksandar* 14.
- 25 Diogen Laertije 6.63.
- 26 Cf. W. W. Tarn, *Alexander the Great and the Unity of Mankind*, London: H. Milford, 1933, sa E. Badian, „Aleksandar Veliki i jedinstvo čovečanstva“, *Historia* 7, no. 4 (1958).
- 27 Videti Jeremy Waldron, „Šta je kosmopolitsko?“, *Journal of Political Philosophy* 8, no. 2 (2000), za nadahnutu odbranu kulturnološkog kosmopolitanizma.
- 28 Diodor Sikul 19.14.8.
- 29 Najskorije, videti Rachel Mairs, *The Graeco-Bactrian and Indo-Greek world*, London: Routledge, 2021, i <https://www.carc.ox.ac.uk/GandharaConnections/>.
- 30 Danilo 11:3–5, prev. Nova međunarodna verzija.
- 31 P. M. Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, Oxford: Clarendon Press, 1972; Judith McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Egypt, c. 300 BC to ad 700*, New Haven: Yale University Press, 2007.
- 32 Strabon 17.1.7.
- 33 DZc; Herodot 2.158; Carol A. Redmount, „Vadi Tumilat i 'Kanal faraona“, *Journal of Near Eastern Studies* 54, no. 2 (1995).

-
- 34 Posidip 115 ur. Austin i Bastianini; Strabon 17.1.6; McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Egypt*, 41–5.
- 35 Strabon 17.1.8, sa Fraser, *Ptolemaic Alexandria*, 1:312–19.
- 36 Roger S. Bagnall, „Aleksandrija: biblioteka snova“, *Proceedings of the American Philosophical Society* 146, no. 4 (2002), 356 n. 36. Ovaj članak korisno sumira to koliko malo zaista znamo o Aleksandrijskoj biblioteci.
- 37 Arhimed, *O broju zrna peska* 4–5.
- 38 EAH, Nauka, Mesopotamijska.
- 39 Kleostrat: Plinije, *Natural History* 2.31. Prva sačuvana grčka rasprava: Hipsikle, *De ascensionibus* (fl. c. 190 p. n. e.), sa Clemency Montelle, „Anaphoricus Hipsikla Aleksandrijskog“, u John M. Steele, ur., *The Circulation of Astronomical Knowledge in the Ancient World*, Leiden: Brill, 2016, za naknadnu integraciju ranije vavilonske aritmetičke astronomije s egejskom geometrijskom tradicijom.
- 40 Walter Burkert, „Praistorija presokratske filozofije u kontekstu orijentalizacije“, u Patricia Curd i Daniel W. Graham, ur., *The Oxford Handbook of Presocratic Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 65.
- 41 Yossef Rapoport i Emilie Savage-Smith, *Lost Maps of the Caliphs: Drawing the World in Eleventh-century Cairo*, Oxford: Bodleian Library, 2018, 75.
- 42 Klaus Geus, *Eratosthenes von Kyrene: studien zur hellenistischen Kultur- und Wissenschaftsgeschichte*, Munich: C. H. Beck, 2002.
- 43 Atenej, *Gosti na večeri* 5.198e–f.
- 44 Tessa Rajak, *Translation and Survival: The Greek Bible of the Ancient Jewish Diaspora*, Oxford: Oxford University Press, 2009.
- 45 Denis C. Feeney, *Beyond Greek: The Beginnings of Latin Literature*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2016, 24.
- 46 Jean-Yves Empereur i Stéphane Compoin, *Alexandria Rediscovered*, London: British Museum Press, 1998; Franck Goddio i Manfred Clauss, *Egypt's Sunken Treasures*, Munich: Prestel, 2006; Jürgen Bischoff, Christoph Gerigk i Lynda Matschke, *Diving to the Pharaohs: Franck Goddio's Discoveries in Egypt*, Göttingen: Steidl, 2016.
- 47 McKenzie, *The Architecture of Alexandria and Egypt*, 43–4.

- 48 Samoopisivanje: Pausanija 6.3.1, 10.7.8. Krunisanje Ptolemeja V: *Orientis Graeci Inscriptiones Selectae* 90, l. 28 (*the Rosetta Stone*).
- 49 Grčko stanovništvo: Dorothy J. Thompson, „Višejezičko okruženje persijskog i ptolemejskog Egipta: egipatska, aramejska i grčka dokumentacija“, u Roger S. Bagnall, ur., *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 401. Dnevnik zvanične poštanske stanice: Sel. Pap. II 397, oko 255. p. n. e..
- 50 Diodor Sikul 19.85.4. Kupus: Atenej, *Gosti na večeri* 9.369f.
- 51 Jane Rowlandson, „Grad i selo u ptolemejskom Egiptu“, u Andrew Erskine, ur., *A Companion to the Hellenistic World*, Oxford: Blackwell, 2003, 254–9.
- 52 Denis C. Feeney, *Caesar's Calendar: Ancient Time and the Beginnings of History*, Berkeley: University of California Press, 2007, 139; Paul J. Kosmin, *Time and Its Adversaries in the Seleucid Empire*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2018.
- 53 EAH, „Antiohija“.
- 54 Jeremy A. Black et al., *The Literature of Ancient Sumer*, Oxford: Oxford University Press, 2004, li; Maria Brosius, *The Persians: An Introduction*, London: Routledge, 2006, 81.
- 55 Strabon 15.2.9; Apijan, *Sirijski ratovi* 55; Justin 15.4.20–1; Plutarh, *Aleksandar* 62.4; Plinije, *Poznavanje prirode* 6.23.4. Za ovaj sporazum videti Paul J. Kosmin, *The Land of the Elephant Kings: Space, Territory, and Ideology in the Seleucid Empire*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2014, 32–7.
- 56 *Periplus* 3; Stanley M. Burstein, „Slonovača i ptolemejsko istraživanje Crvenog mora: nedostajući faktor“, *Topoi* 6, no. 2 (1996) (s tvrdnjom da su tragali za slonovačom kao i za živim životinjama); Matthew Cobb, „Opadanje ptolemejskog lova na slonove: analiza faktora koji doprinose“, *Greece & Rome* 63, no. 2 (2016).
- 57 Polibije 5.84.5–6, sa Michael B. Charles, „Slonovi u Rafiji i novo tumačenje Polibija 5.84–5“, *Classical Quarterly* 57, no. 1 (2007), za mogućnost da su neki od slonova bili indijski, uhvaćeni decenijama pre toga kod Seleukida.
- 58 Cobb, „Opadanje ptolemejskog lova na slonove“, 198 n. 31; cf. Adam L. Brandt, „Slonovi iz Gaš-Barke, Eritreja: nuklearni i mitohondrijski genetski obrasci“, *Journal of Heredity* 105, no. 1 (2013). Buduća aDNK proučavanja mogu razjasniti ovo pitanje.
- 59 Scullard, *The Elephant in the Greek and Roman World*, 100.

18

OBLACI NA ZAPADU

- 1 Christopher Brooke, „Kartagina iz osamnaestog veka“, u Béla Kapossy, Isaac Nakhimovsky i Richard Whatmore, ur., *Commerce and Peace in the Enlightenment*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017; Josephine Crawley Quinn, „Prevođenje carstva iz Kartagine u Rim“, *Classical Philology* 112 (2017).
- 2 Adam Ferguson, *An Essay on the History of Civil Society*, Edinburgh: A. Kincaid and J. Bell, 1767, 291.
- 3 Milton: „Spreman i lak način da se uspostavi novi Komonvelt“ (1660), preštampano u Robert W. Ayers, ur., *Complete Prose Works of John Milton*, vol. 7, New Haven: Yale University Press, 1980, 422–3; Shaftesbury: *Grey's Debates of the House of Commons* II p. 2: 5 February 1673.
- 4 J. A. van der Welle, *Dryden and Holland*, Groningen: J. B. Wolters, 1962, 23. 5 Polibije 6.51.1–2.
- 6 Polibije 6.25.11.
- 7 Polibije 3.22–3.
- 8 Etrurski sporazumi: Aristotel, *Politika* 3.1280a.
- 9 Quinn, „Prevođenje carstva iz Kartagine u Rim“, 324.
- 10 Videti Sandrine Crouzet, „Les status civiques dans l'Afrique punique: de l'historiographie moderne à l'historiographie antique“, *Mélanges de l'École Française de Rim – Antiquité* 115 (2003), o problemima inherentnim za dugu naučnu igru pokušaja da se mapiraju rimske institucije preko kartaginskih o kojima znamo mnogo manje pojedinosti.
- 11 Sudije: Reuven Yaron, „Semitski uticaj na rani Rim“, u Allan Watson, ur., *Daube Noster: Essays in Legal History for David Daube*, Edinburgh: Scottish Academic Press, 1974, 351–4. Ta reč je na feničanskom (i hebrejskom) korišćena kao sinonim za „vladara“.
- 12 *Rimski statuti* 2.555–721.
- 13 Dvanaest tablica I.14, trans. *Rimski statuti*.
- 14 Codex Eshnunna 45, citirano i diskutovano u Raymond Westbrook, „III. Priroda i poreklo Dvanaest tablica“, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte: Romanistische Abteilung* 105, no. 1 (1988), 45.
- 15 Za ovaj argument i iscrpnu diskusiju o Dvanaest tablica videti OCD, „Dvanaest tablica“.

- 16 Polibije 3.24.
- 17 D. B. Harden, „Topografija punske Kartaginie“, *Greece & Rome* 9, no. 25 (1939), 6–7, sa Epitomom Livija 51; videti. Strabon 17.3.14, koji daje nerealni broj od 360 stadija, preko pedeset pet kilometara. Harden sugerije da je Sirakuza bila najbliži rival sa zidovima obima od možda sedamnaest milja (dvadeset sedam kilometara).
- 18 Josephine Crawley Quinn, *In Search of the Phoenicians*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 82–3. Uvoz: Babette Bechtold, „Opservacije o repertoaru amfore iz srednje punske Kartagine“, *Carthage Studies* 2 (2008), s upozorenjem na oprez u prikazu Marka Lawalla u *Journal of Roman Archaeology* 23 (2010), 445–8. Exports: korisni crteži u Babette Bechtold, „Trgovački putevi kartaginskih amfora“, u Alfonsina Russo et al., ur., *Carthago: The Immortal Myth*, Milano: Electa, 2019. Trgovačke enklave ili „fonduci“: Elizabeth B. Fentress, „Stranci u gradu: elitna komunikacija na helenističkom centralnom Sredozemlju“, u Jonathan R. W. Prag i Josephine Crawley Quinn, ur., *The Hellenistic West: Rethinking the Ancient Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 157–8. Atina i Korint: Ksenofon, *Oeconomicus* 8.11–19; Margaret C. Miller, *Athens and Persia in the Fifth Century BC: A Study in Cultural Receptivity*, Cambridge: Cambridge University Press, 1997, 64.
- 19 Luke: Pseudo-Skilaks 111.9. Davljenje: Strabon 17.1.19, sa Pseudo-Aristotelom, *On Wonders* 136 o kartaginskoj kontroli trgovine tunom u Kadizu.
- 20 Joseph H. Marcus and et al., „Genetska istorija iz srednjeg neolita do danas na sredozemnom ostrvu Sardiniji“, *Nature Communications* 11 (2020); videti takođe Fernandes Daniel Fernandes et al., „Širenje stepe i iranskog porekla na ostrvima zapadnog Sredozemlja“, *Nature Ecology & Evolution* 4 (2020).
- 21 Elizabeth A. Matisoo-Smith et al., „Evropski mitohondrijski haplotip identifikovan u antičkim feničanskim ostacima iz Kartagine, u severnoj Africi“, *PLOS ONE* 11, no. 5 (2016); Hannah M. Moots et al., „Genetska istorija kontinuiteta i mobilnosti na centralnom Sredozemlju u gvozdenom dobu“, *Nature Ecology & Evolution* 7 (2023).

-
- 22 Emma Dench, *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 164. Za pregled rimske i socijalne povezanosti s ostatkom Sredozemlja u ovom dobu, videti Dan-el Padilla Peralta and Seth Bernard, „Konektivnosti srednje republike“, *Journal of Roman Studies* 112 (2022).
 - 23 Plutarh, *Pir* 21.9.
 - 24 Slonovi u trijumfu: Florus 1.13.28.
 - 25 Diodor Sikul 22.7.5, sa Richard Miles, *Carthage Must Be Destroyed: The Rise and Fall of an Ancient Mediterranean Civilization*, London: Allen Lane, 2010, 415 n. 30, i Plutarh, *Pir* 24.1.
 - 26 Polibije 1.10.5, 8. Kartaginski imperijalizam: Quinn, „Prevođenje carstva iz Kartagine u Rim“; Quinn, *In Search of the Phoenicians*, 87–8.
 - 27 Polibije 1.20, 47, 59, 62.
 - 28 509: Polibije 3.22.4; ista formulacija se koristi u spoorazumu iz sredine četvrtog veka između Rima i Kartagine (3.24.3), 241: Polibije 1.62.8.
 - 29 Polibije 1.88.8–12.
 - 30 Quinn, „Prevođenje carstva iz Kartagine u Rim“, nar. 325–7.
 - 31 Polibije 3.14–15.
 - 32 Polibije 3.39–56.
 - 33 Plaćenici: Livije 24.49.7–8, 25.33 (213–212 p. n. e.).
 - 34 Josephine Crawley Quinn, „Severna Afrika“, u Andrew Erskine, ur., *A Companion to Ancient History*, Oxford: Wiley Blackwell, 2009; Josephine Crawley Quinn, „Monumentalna sila: 'Numidijska kraljevska arhitektura' u kontekstu“, u Prag i Quinn, ur., *The Hellenistic West*.
 - 35 Za bitku i njene posledice, Polibije 15.12–18.
 - 36 Polibije 5.104.10.
 - 37 Videti najskorije Seth Bernard et al., „Istorija klime i okruženja rimske ekspanzije u Italiji“, *Journal of Interdisciplinary History* 54, no. 1 (2023), s naglaskom na lokalnoj varijabilnosti pojave u Italiji, i ljudskoj reakciji na promenu klime. Mora se pomenuti da su fluktuacije klime koje se mogu primetiti u periodu pokrivenom ovom knjigom beznačajne u poređenju sa brzinom i širinom globalnog zagrevanja koje doživljavamo u aktuelnoj

- veštački izazvanoj ekološkoj krizi, pošto se temperature dižu više od deset puta brže nego istorijska norma u zamahu naviše od ledenog doba: videti na primer <https://royalsociety.org/topics-policy/projects/climate-change-evidence-causes/question-6/>.
- 38 Za ono što sledi, videti Kyle Harper i Michael McCormick, „Rekonstruisanje rimske klime“, u Walter Scheidel, ur., *The Science of Roman History*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- 39 Horacije, *Pisma* 2.1.156–7.
- 40 Ciceron, *Brut* 72. Videti dalje Denis C. Feeney, *Beyond Greek: The Beginnings of Latin Literature*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2016, 122–38.
- 41 Feeney, *Beyond Greek*, 152–78.
- 42 Svetonije, *Terencije* 1.
- 43 Hramovi: Charlotte R. Potts, *Religious Architecture in Latium and Etruria, c. 900–500 BC*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 2.
- 44 Ciceron, *O prirodi bogova* 3.60.
- 45 Polibije 6.23.6.
- 46 Livije 45.32.10.
- 47 Plutarh, *Emilije Paul* 29.4.
- 48 Strabon 14.5.2, takođe naglašava vezu između gusarenja i trgovine robljem. Videti Dan-el Padilla Peralta, „Epistemicid: rimski slučaj“, *Classica* 33, no. 2 (2020) o „brisanju epistemičnog diverziteta“ širom rastućeg carstva, ali naročito u zapadnim pokrajinama (153), i Sailakshmi Ramgopal, „Konektivnost i diskonektivnost u rimskom carstvu“, *Journal of Roman Studies* 112 (2022), 221–8, o diskonektivnosti koju je nametala rimska imperijalna konektivnost.
- 49 Liv Mariah Yarrow, *Historiography at the End of the Republic: Provincial Perspectives on Roman Rule*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 37–44; Amy Richlin, „Prometna rutina“, u Matthew P. Loar, Carolyn MacDonald i Dan-el Padilla Peralta, ur., *Rome, Empire of Plunder*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 170.
- 50 Alexander Jones, *A Portable Cosmos: Revealing the Antikythera Mechanism, Scientific Wonder of the Ancient World*, New York: Oxford University Press, 2017.

- 51 Livije 36.4.
- 52 Roald Docter, „Urbanizam“, u Russo et al., eds, *Carthago*, 88; Ivan Fumadó Ortega, „Gradske kuće“, u Russo et al., ur., *Carthago*, 89; Polibije 18.35.
- 53 Apijan, *Afrički ratovi* 76. 54 Ibid. 127.
- 55 Ibid. 130; Ciceron, *Rasprave u Tuskulu* 3.53.
- 56 Polibije 38.22; Apijan, *Afrički ratovi* 129.
- 57 So: R. T. Ridley, „Uzeti sa zrnцем soli: uništenje Kartagine“, *Classical Philology* 81, no. 2 (1986), sa <https://www.badancient.com/claims/carthage-salted/>.
- 58 Apijan, *Afrički ratovi* 135, sa Ciceron, *O Veru* 3.12; za kartaginsku praksu naplate poreza u gradovima i danka na zemlji videti Polibije 1.71–2.
- 59 Plinije, *Poznavanje prirode* 18.22.
- 60 *Gazette nationale de France* 1798: Corps législatif, Conseil des cinq cents, Séance de 24 vëntose, sa H. D. Schmidt, „Ideja i slogan perfidnog Albiona“, *Journal of the History of Ideas* 14, no. 1 (1953).

19

BORBA ZA SLOBODU

- 1 Opera: Julian Rushton, „Mitridate, re di Ponto (Mitridat, Kralj Ponta)“, u S. Sadie i L. Macy, ur., *The Grove Book of Operas*, 2nd edn, Oxford: Oxford University Press, 2006. Play: Peter France, „Mitridat“, u *The New Oxford Companion to Literature in French* (1995). King: Adrienne Mayor, *The Poison King: The Life and Legend of Mithradates, Rome's Deadliest Enemy*, Princeton: Princeton University Press, 2009, 378.
- 2 Christopher A. Stray, „Kultura i disciplina: klasika i društvo u viktorskoj Engleskoj“, *International Journal of the Classical Tradition* 3, no. 1 (1996), 78–9 za ovaj kurikulum.
- 3 Ime: Mayor, *The Poison King*, 27.
- 4 Duane W. Roller, *Empire of the Black Sea: The Rise and Fall of the Mithridatic World*, New York: Oxford University Press, 2020, 79–80, 84.
- 5 B. C. McGing, *The Foreign Policy of Mithridates VI Eupator, King of Pontus*, Leiden: Brill, 1986, 43–4.

- 6 Plinije, *Poznavanje prirode* 7.24.
- 7 Sallust, *Histories* 2.73 Maurenbrecher; Justin 38.7.1; Tacit, *Anali* 12.18; Apijan, *Mithridatic Wars* 112. Tvrdnja o ahemenidskom poreklu mogla bi da bude tačna: A. B. Bosworth i P. V. Wheatley, „Poreklo kuće Ponta“, *Journal of Hellenic Studies* 118 (1998).
- 8 Strabon 11.9; Justin 41.4; Paul J. Kosmin, *Time and Its Adversaries in the Seleucid Empire*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2018, 98–9, o eri Arsacida.
- 9 Maria Brosius, *The Persians: An Introduction*, London: Routledge, 2006, 80, za distribuciju parćanskih novčića.
- 10 Justin 41.3.
- 11 Katafrakti:nprg. Plutarh, *Krasov život* 24.1, 25.4. Parćanski hitac: npr. Vergilije, *Georgics* 3.31.
- 12 Barry W. Cunliffe, *By Steppe, Desert, and Ocean: The Birth of Eurasia*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 98.
- 13 Sima Qian, *Shiji* 123 (oko 90. p. n. e., najranija verzija), prev. Burton Watson, *Records of the Grand Historian of China*, New York: Columbia University Press, 1961, vol. 2, 264–89.
- 14 Sima Qian, *Shiji* 123, prev. Watson, *Records of the Grand Historian of China*, vol. 2, 268.
- 15 Apijan, *Mithridatovi ratovi* 10.
- 16 Epitom Livija 70; Plutarh, *Sula* 5.4–5.
- 17 Memnon BNJ 434 F 1.38.8; Salustije, *Istorije* 4.69.1–23; Apijan, *Mitridatovi ratovi* 87; Dio 36.1–3; Plutarh, *Lukul* 30.1.
- 18 Apijan, *Mitridatovi ratovi* 10.
- 19 Ciceron, *Pro lege Manila* 19.
- 20 Ciceron, *Pro Flacco* 60.
- 21 Apijan, *Mitridatovi ratovi* 22–3; Plutarh, *Sula* 24.4; Orosije 6.2.2–3; Eutropije 5.5.2.
- 22 Broj žrtava: Valerije Maksim 9.2.3; Memnon 22.9; videti Plutarh, *Sula* 24 (150.000). Kreditna kriza: Ciceron, *Pro lege Manilia* 19, sa Philip Kay, *Rome's Economic Revolution*, Oxford: Oxford University Press, 2014, 243–57.
- 23 Mayor, *The Poison King*, 21.
- 24 Apijan, *Mitridatovi ratovi* 107–12.
- 25 Plutarh, *Pompej* 39; Apijan, *Mitridatovi ratovi* 106.

-
- 26 Plutarh, *Pompej* 36.2, 39.3; Apijan, *Mitridatovi ratovi* 106; Dio 37.5–7.
 - 27 Plutarh, *Kras* 2.
 - 28 Zlato: Dio 40.27.3. Prop: Plutarh, *Kras* 32–3.
 - 29 Strabon 4.1.5; Valerije Maksim 2.6.7–8.
 - 30 Christina Horst Roseman, *Pytheas of Massalia: On the Ocean: Text, Translation and Commentary*, Chicago: Ares, 1994, and Lionel Scott, *Pytheas of Massalia: Texts, Translation, and Commentary*, London: Routledge, 2022, za tekstove i prevode fragmenata; Barry W. Cunliffe, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*, London: Allen Lane, 2001, za dalji komentar. Nema jasnih dokaza za očuvanje makar ranijeg „Massaliote Periplus“ u Avijenovom delu, a izveštaji o kartaginskim istraživanjima Atlantika, premda sasvim uverljivi, mogu u njihovim verzijama koje imamo biti sasvim lako i grčke izmišljotine.
 - 31 Plinije, *Poznavanje prirode* 37.35–7; Cunliffe, *The Extraordinary Voyage of Pytheas the Greek*, 99–100; David J. Breeze i Alan Wilkins, „Pitej, Tacit i Tula“, *Britannia* 49 (2018).
 - 32 Polibije 34.5.3.
 - 33 Karim Arafat i Catherine Morgan, „Atina, Etrurija i Heuneburg: uzajamne zablude u proučavanju grčko–varvarskih odnosa“, u Ian Morris, ur., *Classical Greece: Ancient Histories and Modern Archaeologies*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 128; Alex Mullen, *Southern Gaul and the Mediterranean: Multilingualism and Multiple Identities in the Iron Age and Roman Periods*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 98–110, 147–78; cf. Justin 43.4.1–2.
 - 34 Strabon 4.1.5.
 - 35 Barry W. Cunliffe, *Europe Between the Oceans: 9000 BC–AD 1000*, New Haven: Yale University Press, 2008, 372–4.
 - 36 Elizabeth B. Fentress, „Domitii Ahenobarbi i plemensko porobljavanje u Galiji“, u Mirco Modolo et al., ur., *Una lezione di archeologia globale: studi in onore di Daniele Manacorda*, Bari: Edipuglia, 2019.
 - 37 Diodor Sikul 5.26.3.
 - 38 Fentress, „The Domitii Ahenobarbi i plemensko porobljavanje u Galiji“, 152.

- 39 Cezar, *Galski rat* 1.29.
- 40 Ibid. 2.28.
- 41 Ibid. 2.33.
- 42 Ibid. 4.14–15; Plutarch, *Katon Mlađi* 51.1–2.
- 43 Apijan, *Galski rat* 1.6.
- 44 Nico Roymans i Manuel Fernández-Götz, „Cezar u Galiji: nova stanovišta o arheologiji masovnog nasilja“, *Theoretical Roman Archaeology Journal* (2015), 74–7; Nico Roymans, „Osvajanje, masovno nasilje i etnički stereotipi: istraga o Cezarovim postupcima u germanskoj krajini“, *Journal of Roman Archaeology* 32 (2019).
- 45 Svetonije, *Cezar* 54.2.
- 46 Cezar, *Građanski rat* 1.2 za frazu.
- 47 Plutarh, *Cezar* 49.1–2.
- 48 Svetonije, *Cezar* 35.2, 37.2.
- 49 [Cezar], *Španski rat* 32.
- 50 Ciceron, *Filipike* 2.110.

20

RIM, OTVORENI GRAD

- 1 Avgust, *Res Gestae* 6.2; Dio 51.19.6; Svetonije, *Avgust* 56 za primer veta.
- 2 Avgust, *Res Gestae* 34; Svetonije, *Avgust* 7.
- 3 T. J. Cornell, „Eneja i blizanci: razvoj legende o osnivanju Rima“, *Proceedings of the Cambridge Philological Society* 21 (1975), 7–11.
- 4 Livije 1.3–6.
- 5 Emma Dench, *Romulus' Asylum: Roman Identities from the Age of Alexander to the Age of Hadrian*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 15–20.
- 6 Livije 1.8.6; videti Livije 5.53.9; Velej Paterkul 1.8.5; Plutarh, *Romulus* 9.3.
- 7 Livije 1.9–13.
- 8 Cornell, „Eneja i blizanci“, 16–22, o ovoj i drugim ranim grčkim pričama o Rimu.
- 9 Ibid., 15, sa Katon, *Porekla*, videti 8–13; ranije verzije se nalaze kod Enija i Naevija.

-
- 10 Elena Isayev, „Praćenje materijalnog završetka izmeštanja“, u Jan Driessen, ur., *An Archaeology of Forced Migration: Crisis-induced Mobility and the Collapse of the 13th c. P. N. E. Eastern Mediterranean*, Louvain-La-Neuve: Presses Universitaires de Louvain, 2018, 84.
 - 11 Patrick J. Geary, *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton: Princeton University Press, 2002, 63–79.
 - 12 Romul: Livije 1.8.3.
 - 13 Maske: Dio 56.34, sa Harriet I. Flower, *Ancestor Masks and Aristocratic Power in Roman Culture*, Oxford: Clarendon Press, 1996, 245–6.
 - 14 Ovidije, *Fasti* 5.550–68; Velej Paterkul 2.39.2; Svetonije, *Avgust* 29.2; Dio 55.10.2–5.
 - 15 Avgust, *Res Gestae* 29. Posle Harana, Antonije je izgubio još više rimskih barjaka u pokušaju da obuzda persijsko širenje na zapad za vreme rimskih građanskih ratova: Dio 48.24–7.
 - 16 Dio 54.8.1.
 - 17 Charles Brian Rose, „Parčani u Avgustovom Rimu“, *American Journal of Archaeology* 109, no. 1 (2005), 23.
 - 18 Justin 41.1.1.
 - 19 Dio 55.10.6–8.
 - 20 Amanda Claridge, *Rome: An Oxford Archaeological Guide*, 2nd edn, Oxford: Oxford University Press, 2010, odličan je vodič za postojeće ostatke antičkog grada, i ovde je obilato korišćen.
 - 21 Strabon 5.3.8.
 - 22 Vitruvije 2.8.11.
 - 23 Filippo Coarelli i Yvon Thebert, „Architecture funéraire et pouvoir: réflexions sur l'hellénisme numide“, *Mélanges de l'École Française de Rome – Antiquité* 100, no. 2 (1988), 791–3. Ovo je bila zamena originalne grobnice, i podigao ju je Ptolemej IV Filopater (vladao od 221–205.).
 - 24 Dio 51.16.5, sa Svetonijem, *Avgust* 17.2. Avgust je takođe koristio lik Aleksandra na svom pečatu: Plinije, *Poznavanje prirode* 37.10; Svetonije, *Avgust* 50.
 - 25 Plinije, *Poznavanje prirode* 36.69–70 o transportu, i za iscrpno proučavanje Molly Swetnam-Burland, „*Aegyptus Redacta*: egipatski obelisk na avgustovskom Kampusu Marcijusu“, *Art Bulletin* 92, no. 3 (2010).

- 26 Grant Parker, „Monolitska apropijacija? Poređenje s lateranskim obeliskom“, u Matthew P. Loar, Carolyn MacDonald i Dan-el Padilla Peralta, ur., *Roem, Empire of Plunder*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017; Jennifer Trimble, „Aproprijacija Egipta za Ara Pacis Augustae“, u Loar, MacDonald i Peralta, ur., *Rome, Empire of Plunder*, 116. O rimskoj fascinaciji Egiptom i egipatskom umetnošću u privatnom kao i u javnom kontekstu videti Miguel John Versluys, *Aegyptiaca Romana: Nilotic Scenes and the Roman Views of Egypt*, Leiden: Brill, 2002; Molly Swetnam-Burland, *Egypt in Italy: Visions of Egypt in Roman Imperial Culture*, New York: Cambridge University Press, 2015; Caitlín Eilís Barrett, *Domesticating Empire: Egyptian Landscapes in Pompeian Gardens*, Oxford: Oxford University Press, 2019; and Stephanie Pearson, *The Triumph and Trade of Egyptian Objects in Rome: Collecting Art in the Ancient Mediterranean*, Berlin: De Gruyter, 2021, poredeći rimske stavove prema egipatskoj umetnosti s njihovim trajnijim zagrljajem s grčkom umetnošću.
- 27 Trimble, „Aproprijacija Egipta za Ara Pacis Augustae“, 117–19. Rimsko poimanje egipatskih obeliska: Plinije, *Poznavanje prirode* 36.64–9.
- 28 Peter Heslin, „Avgust, Domicijan i takozvani Horologium Augusti“, *Journal of Roman Studies* 97 (2007), sa Plinije, *Poznavanje prirode* 36.72–3. Delovi ovog meridijana ukazuju se s vremena na vreme u iskopinama i podrumima, pružajući prilično rizične poglede u prošlost grada duboko ispod nivoa podzemnih voda.
- 29 Valja reći da su ploče ponovo postavljene krajem prvog veka, i nije sigurno da su stara slova reprodukovana doslovce.
- 30 Hannah Cornwell, *Pax and the Politics of Peace: Republic to Principate*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 155–83.
- 31 Trimble, „Aproprijacija Egipta za Ara Pacis Augustae“, 121–8.
- 32 Ibid., 115–16, 126–8.
- 33 Plinije, *Poznavanje prirode* 3.17, sa Pascal Arnaud, „Texte et carte d’Agrippa“, *Geographica Antiqua* 16–17 (2007–8); Pascal Arnaud, „Marco Vipsanije Agripa i njegov geografski rad“, u Serena Bianchetti et al., ur., *Brill’s Companion to Ancient Geography: The Inhabited World in Greek and Roman Tradition*, Leiden: Brill, 2015; Andrew Merrills, *Roman Geographies of the Nile: From*

- the Late Republic to the Early Empire*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 27–36.
- 34 Avgust, *Res Gestae* 23; Dio 55.10.7; Ovidije, *Umeće ljubavi* 1.171. 35 Dio 55.10.8.
- 36 Mobilnost: Sailakshmi Ramgopal, „Mobilnost“, u Carlos F. Noreña, ur., *A Cultural History of Western Empires in Antiquity*, London: Bloomsbury Academic, 2018, istraživanje veza između fizičke i društvene mobilnosti. Migracija u Rim: Neville Morley, „Migracija i metropola“, u Catharine Edwards i Greg Woolf, ur., *Rome the Cosmopolis*, Cambridge: Cambridge University Press, 2003 (divno obnavljanje naučnog članka); Laurens Ernst Tacoma, *Moving Romans: Migration to Rome in the Principate*, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- 37 Procene rimskog stanovništva: Andrew Wallace-Hadrill, „Imperijski Rim: grad doseljenika?“, *Acta ad Archaeologiam et Artium Historiam Pertinentia* 29 (2017), 55–6, 68. Iako je 1 milion broj obično prihvaćen među poznavateljima, to je samo osnovana pretpostavka, i mogla bi lako da greši i do 50 procenata na jednu ili drugu stranu. Što se tiče porobljene populacije, s naglaskom na teškoću procene: Walter Scheidel, „Mobilnost ljudi u rimskoj Italiji, II: ropska populacija“, *Journal of Roman Studies* 95 (2005).
- 38 Seneka, *Uteha Helviji* 6.2–3.
- 39 ADNK: Margaret L. Antonio et al., „Antički Rim: genetsko rasršćenje Evrope i Sredozemlja“, *Science* 366, no. 6466 (2019).
- 40 Martin Goodman, *Rome and Jerusalem: The Clash of Ancient Civilizations*, London: Allen Lane, 2007, 385–8.
- 41 Arapski grafiti: Kyle Helms, „Safaitski grafiti iz Pompeje“, *Journal of Roman Studies* 111 (2021). Vagnari nekropola: Matthew V. Emery et al., „Antički rimski mitohondrijski genomi i izotopi otkrivaju odnose i geografsko poreklo u lokalnim i pan-sredozemnim razmerama“, *Journal of Archaeological Science: Reports* 20 (2018).
- 42 Migracije na kratkim i srednjim udaljenostima: Greg Woolf, „Oni što idu i oni što ostaju“, u Luuk de Ligt i Laurens Ernst Tacoma, ur., *Migration and Mobility in the Early Roman Empire*, Leiden: Brill, 2016. Sezonske migracije: Paul Erdkamp, „Sezonski rad i migracije selo-grad u rimskoj Italiji“, u de Ligt i Tacoma, ur., *Migration and Mobility in the Early Roman Empire*.

- 43 Migracije pod Rimskim carstvom: De Ligt i Tacoma, ur., *Migration and Mobility in the Early Roman Empire*, i James Clackson, *Migration, Mobility and Language Contact in and Around the Ancient Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2020. Migracija do Britanije: Hella Eckardt, ur., *Roman Diasporas: Archaeological Approaches to Mobility and Diversity in the Roman Empire*, Portsmouth: Journal of Roman Archaeology, 2010; Hella Eckardt, Gundula Müldner i Mary Lewis, „Ljudi u pokretu u rimskoj Britaniji“, *World Archaeology* 46, no. 4 (2014); Hella Eckardt i Gundula Müldner, „Mobilnost, migracije i dijaspore u rimskoj Britaniji“, u Martin Millett, Louise Revell i Alison Moore, ur., *The Oxford Handbook of Roman Britain*, Oxford: Oxford University Press, 2016.
- 44 Tacit, *Anali* 1.11.
- 45 Dio 60.19–23.
- 46 Svetonije, *Klaudije* 17.2.
- 47 Za rimsku Britaniju, videti iznad svega Martin Millett, *The Romanization of Britain: An Essay in Archaeological Interpretation*, Cambridge: Cambridge University Press, 1990, i David J. Mattingly, *An Imperial Possession: Britain in the Roman Empire, 54 BC–AD 409*, London: Allen Lane, 2006.
- 48 Lacey M. Wallace, *The Origin of Roman London*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014. O rimskom Londonu videti sada Richard Hingley, *Londinium: A Biography: Roman London from its Origins to the Fifth Century*, London: Bloomsbury Academic, 2018, a za različitu interpretaciju osnivanja, Dominic Perring, *London in the Roman World*, Oxford: Oxford University Press, 2022.
- 49 Tacit, *Anali* 14.33.
- 50 Roger Tomlin, *Roman London's First Voices: Writing Tablets from the Bloomberg Excavations, 2010–14*, London: Museum of London Archaeology, 2016.
- 51 Tab. Lond. Bloomberg WT 30, prev. Tomlin, *Roman London's First Voices*.
- 52 Luguseluus: Tab. Lond. Bloomberg WT 4; Martialis: Tab. Lond. Bloomberg WT 5; postoje i keltska imena u slovima koja su drugde u Britaniji atestirana kao Mongoncije (Tab. Lond. Bloomberg WT 6).

-
- 53 R. S. O. Tomlin, „Devojka u pitanju: novi tekst iz rimskog Londona“, *Britannia* 34 (2003).
- 54 Trgovci: *RIB [Rimski natpisi Britanije]* 9 & 29, sa R. S. O. Tomlin i M. W. C. Hassall, „II. Natpisi“, *Britannia* 34 (2003), 364–5, za Galiju.
- 55 J. Montgomery et al., „Blistavo, belo i smrtonosno: upotreba olova za praćenje ljudskog izlaganja i geografskog porekla u rimskom periodu u Britaniji“, u Eckardt, ur., *Roman Diasporas*, 217–19.
- 56 Rebecca C. Redfern et al., „Južno od reke: multidisciplinarna analiza porekla, mobilnosti i ishrane stanovništva rimskog Sautvarka, London“, *Journal of Archaeological Science* 74 (2016). Obazrivije, studija same forme lobanja i zuba ukazala je na afričko i azijsko poreklo za najmanje šest osoba; kao što je napomenula Kristina Killgrove, nevolja je u tome što podaci zapoređenje dolaze iz današnjih, a ne antičkih populacija (<https://www.forbes.com/sites/kristinakillgrove/2016/09/23/chinese-skeletons-in-rimsko-britain-not-so-fast/?sh=7887c8965065>).
- 57 Serapisov hram u Jorku: *RIB* 658.
- 58 „Srednje-istočni“ čovek: Rui Martiniano et al., „Genomski signali migracija i kontinuiteta u Britaniji pre Anglo-Saksonaca“ *Nature Communications* 7, no. 1 (2016). Gospa sa grivnom od slonovače: S. Leach et al., „Gospa iz Jorka: migracije, etnicitet i identitet u rimskoj Britaniji“, *Antiquity* 84, no. 323 (2010); kranimetrijska studija njene lobanje ukazuje da je bila delimično afričkog porekla, ali opet, referentni podaci su iz devetnaestog i dvadesetog veka n.e., daleko kasnijeg perioda. Za očiglednije primere migranata sahranjenih u Jorku, videti Gundula Müldner, Carolyn Chenery i Hella Eckardt, „Obezglavljeni Rimljani: multi-izotopne istrage neobčnog groblja iz rimske Britanije“, *Journal of Archaeological Science* 38, no. 2 (2011).
- 59 Michael Kulikowski, „Konstantin i severni varvari“, u Noel Lenski, ur., *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 366. Odbijanje prelaska preko Alpa: Amijan Marcelin 20.4.4.
- 60 Richard Hingley, „Rimljani in Britaniji: kolonizacija imperijalne krajine“, u Christine D. Beaule, ur., *Frontiers of Colonialism*, Gainesville: University Press of Florida, 2017, 97, s napomenom

da je nekim drugim gradovima kasnije takođe pridodata počasna titula „kolonije“.

- 61 Još su bili tamo u četvrtom veku, zapisani u registru rimskih vojnih interesa, *Notitia dignitatum*.
- 62 *RIB* 1065.
- 63 Biber u tvrđavi Vindolande: Andrew Wilson, „Forum o trgovini“, u Walter Scheidel, ur., *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 290. Svila: <https://www.mola.org.uk/blog/thirty-years-archaeological-work-reveal-incredible-detail-two-thous-and-years-spitalfields-life>.

21

VETROVI TRGOVINE

- 1 *RIB* [*Roman Inscriptions of Britain*] 1171.
- 2 Tamara Chin, „Smišljanje puta svile, 1877.“, *Critical Inquiry* 40, no. 1 (2013), razmatranje Ferdinanda fon Rihthofena, *China: Ergebnisse eigener Reisen und daraufgegründeter Studien*, Berlin: Reimer, 1877–1912, i „Über die centralasiatischen Seidenstrassen bis zum 2. Jahrhundert n. Chr“, *Verhandlungen der Gesellschaft für Erdkunde zu Berlin* 4 (1877), 96–122.
- 3 Marinsova pripovest je sačuvana u kritičkoj diskusiji Ptolemeja Aleksandrijskog (1.11–12).
- 4 Za reference i citate videti Chin, „Smišljanje puta svile, 1877“, 217.
- 5 Philippe Beaujard, „Indijski okean u evroazijskom i afričkom sistemu sveta pre šesnaestog veka“, *Journal of World History* 16, no. 4 (2005), 420.
- 6 O mitu o kopnenom Putu svile sve od Rima do Kine, Warwick Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, London: Routledge, 2000, 137–9.
- 7 Strabon 16.1.28.
- 8 Wilfred H. Schoff, *Parthian Stations by Isidore of Charax: An Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India in the First Century, B.C.*, Philadelphia: Commercial Museum, 1914.
- 9 Izidor od Haraksa, *Parćanske postaje* 1.
- 10 Ibid., 19, sa Fergus Millar, „Karavanski gradovi: rimski Bliski istok i kopnena trgovina na velikim udaljenostima“, u Michel Austin,

- Jill Harries i Christopher Smith, ur., *Modus Operandi: Essays in Honor of Geoffrey Rickman*, London: Institute of Classical Studies, 1998, 120–1.
- 11 Barry W. Cunliffe, *By Steppe, Desert, and Ocean: The Birth of Eurasia*, Oxford: Oxford University Press, 2015, 272–5, 287–8.
 - 12 Egejska svila: Tibul 2.3.53–4, 2.4.29–30; Propertije 1.2.2, 2.1.5–6, 4.2.23, 4.5.23, 57; Horacije, *Ode* 4.13.13; *Satire* 1.2.101; Ovidije, *Umeće ljubavi* 2.298. Svila na drveću: Vergilije, *Georgike* 2.121; Seneka, *Fedra* 389; videti Plinije, *Poznavanje prirode* 11.75–8 za bolje zasnovane tvrdnje. Ranije identifikacije svilene odeće u Atini i centralnoj Evropi iz sredine prvog milenijuma p. n. e. pobila je naučna analiza: Christina Margariti, Stavros Protopapas i Vassiliki Orphanou, „Nedavne analize iskopanog tekstila pronađenog u Grobu 35 HTR73, groblje Kerameikos, Atina, Grčka“, *Journal of Archaeological Science* 38, no. 3 (2011).
 - 13 Flor 2.34.
 - 14 Beaujard, „Indijski okean u evroazijskom i afričkom sistemu sveta pre šesnaestog veka“, 240.
 - 15 Strabon 17.1.45, sa Andrew Wilson, „Trgovina na Crvenom moru i država“, u Federico De Romanis i Marco Maiuro, ur., *Across the Ocean: Nine Essays on Indo- Mediterranean Trade*, Leiden: Brill, 2015, 13–18, i Matthew Cobb, „Od Ptolemeja do Avgusta: Integrisanje Sredozemlja u trgovinu preko Indijskog okeana“, u Matthew Cobb, ur., *The Indian Ocean Trade in Antiquity: Political, Cultural and Economic Impacts*, Abingdon: Routledge, 2019, 26–7. Jedna romantična pripovest od „otkriću“ monsunskih vetrova u Egiptu može se naći kod Strabona 2.3.4–5.
 - 16 SB [*Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten*], III 7169.
 - 17 Strabon 2.5.12; Cobb, „Od Ptolemeja do Avgusta“, 25.
 - 18 Beaujard, „Indijski okean u evroazijskom i afričkom sistemu sveta pre šesnaestog veka“, 447.
 - 19 Za preglede antičke trgovine preko Indijskog okeana sa Sredozemljem videti Roberta Tomber, *Indo-Roman Trade: From Pots to Pepper*, London: Duckworth, 2008; Kasper Grønlund Evers, *Worlds Apart Trading Together: The Organisation of Long-distance Trade Between Rome and India in Antiquity*, Oxford: Archaeopress, 2017; i Matthew Cobb, *Rome and the Indian Ocean Trade from Augustus to the Early Third Century CE*, Leiden: Brill, 2018.

- 20 Cunliffe, *By Steppe, Desert, and Ocean*, 291–2. Vremenom, luka u Mios Hormosu se zamuljila pa je Berenike na jugu postala značajnije pristanište: Wilson, „Trgovina na Crvenom moru i država“, 20.
- 21 Grant Parker, „Slike sredozemne Indije: prikazi subkontinenta u antičkoj grčkoj i rimskoj umetnosti“, u Grant R. Parker i Carla Sinopoli, ur., *Ancient India in Its Wider World*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2008, 173–8; Tomber, *Indo-Roman Trade*, 26–8. Iskopavanja u Patanamu, verovatno kod Muzirisa: P. J. Cherian et al., „Hronologija Patanama: multikulturno pristanišno mesto na obali Malabara“, *Current Science* 97, no. 2 (2009); Roberta Tomber, „Rimska grnčarija iz Patanama“, u K. S. Mathew, ur., *Imperial Rome, Indian Ocean Regions and Muziris: New Perspectives on Maritime Trade*, New Delhi: Manohar, 2015.
- 22 Proporcije 2.22.10.
- 23 Parker, „Slike sredozemne Indije“, 151–2, sa Hipokratom, *Ginekologija* 1.81.
- 24 Tacit, *Anali* 2.33 (16 ce).
- 25 Andrew Wilson, „Forum o trgovini“, u Walter Scheidel, ur., *The Cambridge Companion to the Roman Economy*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 290; Zahvalna sam Endruu Vilsonu za dalje diskusije o ovom pitanju.
- 26 Papirus iz Muzirisa: P. Vindob. G. 40822 = SB XVIII 13167, sa Federico De Romanis, *The Indo-Roman Pepper Trade and the Muziris Papyrus*, Oxford: Oxford University Press, 2020, prev. na 14–23. Implikacije po državne prihode: Wilson, „Trgovina na Crvenom moru i država“, 23–4.
- 27 Dio Chrysostom, *Oration* 32.36. 28 Ibid. 32.39–40.
- 29 Cod. Pal. Gr. 398, 40v–54v; moderno izdanje je Lionel Casson, *The Periplus Maris Erythraei: Text with Introduction, Translation, and Commentary*, Princeton: Princeton University Press, 1989, čije prevode pozajmljujem ovde, ali za diskusiju o prirodi i datiranju teksta videti Pascal Arnaud, „Le Periplus Maris Erythraei: une oeuvre de compilation aux préoccupations géographiques“, u Jean-François Salles, Jean-Baptiste Yon i Marie-Françoise Brousac, ur., *Autour du Périples de la mer Érythrée*, *Topoi* Supplement 11, 2012. Kopija ovog rukopisa takođe postoji: British Museum Add. Ms. 19391 ex Vatopedinus 655.

-
- 30 Putovanje 6. Za neznatne arheološke dokaze za rimsku trgovinu s istočnoafričkom obalom u ovom periodu: Mark Horton, Alison Crowther i Nicole Boivin, „Pustinske lađe, okeanske kamiče: pogled s Indijskog okeana na transaharske trgovačke sisteme“, u David J. Mattingly et al., ur., *Trade in the Ancient Sahara and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 135–41.
- 31 Putovanje 7.
- 32 Putovanje 14; videti Casson, *The Periplus Maris Erythraei*, 285–7, za praktična pitanja.
- 33 Casson, *The Periplus Maris Erythraei*, 289.
- 34 Putovanje 52.
- 35 Putovanje 49.
- 36 Putovanje 63–4.
- 37 Richard J. A. Talbert. *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
- 38 Palmira: John F. Matthews, „Zakon Palmire o oporezivanju: dokazi za ekonomsku istoriju u gradu na rimskom istoku“, *Journal of Roman Studies* 74 (1984); Michael Gawlikowski, „Palmira kao centar trgovine“, *Iraq* 56 (1994); Millar, „Karavanski gradovi“, Rubina Raja, *Pearl of the Desert: A History of Palmyra*, New York: Oxford University Press, 2022.
- 39 Eivind Heldaas Seland, „Kamile, kamilski nomadizam i praktičnosti palmirske karavanske trgovine“, *ARAM* 27 (2015); Jørgen Christian Meyer i Eivind Heldaas Seland, „Palmira i trgovački put do Eufrata“, *ARAM* 28 (2016).
- 40 Eivind Heldaas Seland, „Persijski zaliv ili Crveno more? Dve osovine antičke trgovine preko Indijskog okeana, kuda ići i zašto“, *World Archaeology* 43, no. 3 (2011).
- 41 Eivind Heldaas Seland, „Mreže i društvena kohezija u antičkoj trgovini preko Indijskog okeana: geografija, etnicitet, religija“, *Journal of Global History* 8, no. 3 (2013), 38. Rim: Taco Terpstra, „Palmirski hram u Rimu i trgovina Palmire sa zapadom“, u Jørgen Christian Meyer, Eivind Heldaas Seland i Nils Anfinset, ur., *Palmyrena: City, Hinterland and Caravan Trade Between Orient and Occident*, Oxford: Archaeopress, 2016.
- 42 Za najnovije procene stanovništva videti Joan Campmany Jiménez et al., „Sigurnost hrane u rimskoj Palmiri (Sirija) u svetlu

- paleoklimatoloških dokaza i njene istorijske implikacije“, *PLOS ONE* 17, no. 9 (2022).
- 43 Plinije, *Poznavanje prirode* 5.88.
- 44 *Inscriptions grecque et latine de la Syrie* XVII, 245.
- 45 Kineska svila u grobnicama Palmire od prvog do trećeg veka n.e.: Craig Benjamin, *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 BCE.–250 CE*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 134–5.
- 46 Seland, „Persijski zaliv ili Crveno more?“
- 47 Bérénice Bellina et al., „Otkrivena najranija pristanišna naselja Mjanmara na pomorskom Putu svile“, *Antiquity* 92, no. 366 (2018).
- 48 Brigitte Borell, Bérénice Bellina i Boonyarit Chaisuwan, „Kontakti između Gornjeg tajlandsko-malajskog poluostrva i Sredozemnog sveta“, u Revire Nicolas i A. Murphy Stephen, ur., *Before Siam: Essays in Art and Archaeology*, Bangkok: River Books, 2014.
- 49 Charles Higham, *Early Mainland Southeast Asia: From First Humans to Angkor*, Bangkok: River Books, 2014, 279. Za širu sliku o rimskim vezama s Vijetnamom videti esej Nam C. Kima na adresi <https://www.badancient.com/claims/romans-reach-vietnam>.
- 50 Ambra Calo et al., „Sembiran i Pacung na severnoj obali Balija: strateško raskršće za ranu atlantsku razmenu“, *Antiquity* 89, no. 344 (2015), dalje razmatrao Miko Flohr na <http://www.mikoflohr.org/blog/2020/01/21/global-romans-3-a-rimsko-bead-from-bali/>.
- 51 *Putovanje* 4.
- 52 *Putovanje* 5.
- 53 Za pregled antičkog Aksuma videti David W. Phillipson, *Foundations of an African Civilisation: Aksum and the Northern Horn, 1000 BC–AD 1300*, London: Boydell & Brewer, 2012.
- 54 Eivind Heldaas Seland, „Rano hrišćanstvo u istočnoj Africi i trgovina na Crvenom moru/Indijskom okeanu“, *African Archaeological Review* 31, no. 4 (2014), 641.
- 55 Giusto Traina, „Centralna Azija na kasnoj rimskoj mentalnoj mapi, drugi do šesti vek“, u Nicola Di Cosmo i Michael Maas, ur., *Empires and Exchanges in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe, ca. 250–750*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.

- 56 *Hou Hanshu* 88, prev. at D. D. Leslie and K. H. J. Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*, Rim: Bardi, 1996, 42–55.
- 57 Leslie and Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*, 141–8, za izvore i diskusiju.
- 58 *Hou Hanshu* 86, s komentarom u Leslie i Gardiner, *The Roman Empire in Chinese Sources*, 151 n. 42.
- 59 *Hou Hanshu* 88.

22

PUTEVI SOLI

- 1 Alain de Lille, *Book of Parables (Patrologia Latina* 210, 591); Geoffrey Chaucer, *A Treatise on the Astrolabe* (1391), preface.
- 2 Herodot 4.181–5.
- 3 Mario Liverani, „Libijski karavanski put kod Herodota IV.181–185“, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 43, no. 4 (2000).
- 4 Herodot 4.183.
- 5 David J. Mattingly, ur., *The Archaeology of Fazzan*, London: Society for Libyan Studies, 2003–13, vol. 1, 88–9.
- 6 Garamanti: Mario Liverani, „Garamanti: novi pristup“, *Libyan Studies* 31 (2000); Mattingly, *The Archaeology of Fazzan*; David J. Mattingly i Martin Sterry, „Prvi gradovi u centralnoj Sahari“, *Antiquity* 87, no. 336 (2013).
- 7 Ruth Pelling, „Garamantska poljoprivreda i njen značaj u širem severnoafričkom kontekstu: dokazi o ostacima biljaka iz projekta Fazan“, *Journal of North African Studies* 10, no. 3–4 (2005), 401.
- 8 Andrew Wilson, „Hidraulični inženjering i snabdevanje vodom“, u John Peter Oleson, ur., *The Oxford Handbook of Engineering and Technology in the Classical World*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 291–3; Andrew Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu: trgovačke mreže na malim, srednjim i velikim udaljenostima“, *Azania* 47, no. 4 (2012), 420–3.
- 9 Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 410, 419.
- 10 Pelling, „Garamantska poljoprivreda i njen značaj u širem severnoafričkom kontekstu“; Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 419–20, 428; Mattingly, *The Archaeology of Fazzan*, vol. 4, 179–225.

- 11 Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 428, 433; Faisal Almathen et al., „Antička i moderna DNK otkrivaju dinamiku pripitomljavanja i širenja dromedara po kontinentima“, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 113, no. 24 (2016).
- 12 Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 413–14, 434.
- 13 David J. Mattingly i Franca Cole, „Vidljivi i nevidljivi plodovi trgovine: značaj organskih materijala u saharској trgovini“, u David J. Mattingly et al., ur., *Trade in the Ancient Sahara and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, koristeći komparativne dokaze iz kasnijih perioda.
- 14 Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“; David J. Mattingly, „Garamanti i poreklo saharске trgovine“, u Mattingly et al., ur., *Trade in the Ancient Sahara and Beyond*.
- 15 Ibid., 417, 425.
- 16 H. A. R. Gibb and C. F. Beckingham, *The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325–1354*, London: Hakluyt Society, 1958–94, 947, o Tagazi.
- 17 Andrew Wilson, „Saharski izvoz u rimski svet“, u Mattingly et al., ur., *Trade in the Ancient Sahara and Beyond*, razmatra mogućnosti. Videti za skepsu prema redovnoj trgovini južno od Fazana, Sonja Magnavita, „Prvobitni susreti, traganje za vezama antičke trgovine između zapadne Afrike i šireg sveta“, *Afriques [Online]* 4 (2013).
- 18 Plinije, *Poznavanje prirode* 5.34, 37; E. Gliozzo et al., „Koracima Plinija: traganje za izvorima garamanskog karneola iz Fazana, u jugozapadnoj Libiji“, *Journal of Archaeological Science* 52 (2014).
- 19 Ako je u antici postojala iole značajna trgovina zlatom u Sahari, započela je tek krajem trećeg veka n.e., kad su zlatni novčići počeli da se kuju i u Kartagini i u Aleksandriji: Timothy F. Garrard, „Mit i metrologija: rana transaharska trgovina zlatom“, *Journal of African History* 23, no. 4 (1982); Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 435–7; Wilson, „Saharski izvoz u rimski svet“, 197–8.
- 20 Žirafa: David J. Mattingly et al., „Završna diskusija“, u Mattingly et al., ur., *Trade in the Ancient Sahara and Beyond*, 435.
- 21 Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“; Wilson, „Saharski izvoz u rimski svet“, 192–3.
- 22 *Expositio totius mundi* 60.

-
- 23 Elizabeth B. Fentress, „Porobljivači na kočijama“, u Aemilia Dowler i Elizabeth R. Galvin, ur., *Money, Trade and Trade-routes in Pre-Islamic North Africa*, London: British Museum, 2011, 66.
 - 24 Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 434.
 - 25 Ibid., 433, sa bibliografijom.
 - 26 Ibid., 434–5.
 - 27 David Cherry, „Oružani otpor rimskoj vladavini u Severnoj Africi, od vremena Avgusta do invazije Vandala“, *Small Wars & Insurgencies* 31, no. 5 (2020).
 - 28 David J. Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity: Experiencing the Roman Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2011, 162.
 - 29 Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 414; Plinije, *Poznavanje prirode* 8.32.
 - 30 David J. Mattingly, „Ko je oblikovao Afriku? Poreklo urbanizma i poljoprivrede u Magrebu i Sahari“, u Niccolò Mugnai, Nicholas Ray i Julia Nikolaus, ur., *De Africa Romaque: Merging Cultures Across North Africa*, London: Society for Libyan Studies, 2016.
 - 31 Juvenal, *Satire* 10.78–81; videti Fronto, *Principles of History* 17. Za ono što sledi, videti Mattingly, *Imperialism, Power, and Identity*, 152–8.
 - 32 Graeme Barker, *Farming the Desert: The UNESCO Libyan Valleys Archaeological Survey*, Paris: Unesco, 1996, 191–263.
 - 33 Mason Hammond, „Sastav senata, 68–235. n.e.“, *Journal of Rimsko Studies* 47 (1957); ovo može biti potcenjeno pošto je zabeleženo poreklo samo 114 od 259 senatora za koje se znalo da su služili pod carem Komodom; od njih su sedamdeset i dvojica iz Afrike.
 - 34 Orietta Dora Cordovana, „Između istorije i mita: Septimije Sever i Leptis Magna“, *Greece & Rome* 59, no. 1 (2012).
 - 35 Jean-Paul Rey-Coquais, „Une double dédicace de Lepcis Magna à Tyr“, u Attilio Mastino, ur., *L’Africa romana: atti del IV convegno di studio, Sassari, 12–14 dicembre 1986*, Sassari: Università degli studi di Sassari, 1987.
 - 36 *Historia Augusta: Septimius Severus* 15.7. Feničanski natpisi se i dalje nalaze u libijskoj pred-pustinji u petom veku n.e., kada nam ujedno Sv. Avgustin, biskup Hipoa u današnjem Alžiru, govori kako su mnogi afrički hrišćani govorili feničanskim pre nego latinskim: Avgustin, *Pisma* 66.2, 209.3; *Propovedi* 167.4

- 37 Josephine Crawley Quinn, „Ponovno pronalaženje Leptisa“, u Alicia Jiménez, ur., „Kolonizacija kolonizovane teritorije: naselja sa punskim korenima u rimskim vremenima“, u Martina Dalla Riva i Helga di Giuseppe, ur., *Meetings Between Cultures in the Ancient Mediterranean*, Rome: Ministero per i Beni e le Attività Culturali, 2010.
- 38 David Gal, Hadas Saaroni i Deborah Cvikel, „Mapiranje potencijalne plovne mobilnosti na Sredozemlju tokom antike“, *Journal of Archaeological Method and Theory* (2022).
- 39 *Historia Augusta: Heliogabalus* 20.6, 21.2 (loše ophođenje prema papagajima), 17.1–3, 33.7 (smrt).
- 40 Craig Benjamin, *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 P. N. E.– 250 CE*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 272–4.
- 41 Joseph R. McConnell et al., „Zagađenje olovom zabeleženo u ledu Grenlanda ukazuje na to da su evropske emisije pratile pošasti, ratove i imperijalno širenje u antici“, *PNAS* 115, no. 22 (2018).
- 42 Andrew Wilson, „Mašine, sila i antička ekonomija“, *Journal of Roman Studies* 92 (2002), 27.
- 43 Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 11.

23

USPON VARVARA

- 1 Cezar, *Galski rat* 6.21–2.
- 2 Tacit, *Germanija*, naročito 7 i 11; proizvoljna tvrdnja u 2 da su Germani bili urođenici koji se nikada nisu venčavali s drugima takođe je privukla mnogo pažnje.
- 3 Montesquieu, *Spirit of the Laws* 11.6, prev. Anne M. Cohler, Basia Carolyn Miller i Harold Samuel Stone, *Montesquieu: The Spirit of the Laws*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 166. Za razvoj ovog stanovišta u opsesivno interesovanje za poreklo moderne nemačke rase, videti Patrick J. Geary, *The Myth of Nations: The Medieval Origins of Europe*, Princeton: Princeton University Press, 2002, 22–40, i Christopher B. Krebs, *A Most Dangerous Book: Tacitus's Germania from the Roman Empire to the Third Reich*, New York: W. W. Norton, 2011. Nacistička ideologija je

- iznela kombinaciju „germanskih“, grčkih i rimskih kulturnih korena u modernoj nemačkoj rasi: Johann Chapoutot, *Greeks, Romans, Germans: How the Nazis Usurped Europe's Classical Past*, prev. Richard R. Nybakken, Berkeley: University of California Press, 2016.
- 4 Trgovci na Maroboduovom dvoru: Tacit, *Anali* 2.62.
 - 5 Michael Kulikowski, „Konstantin i severni varvari“, u Noel Lenski, ur., *The Cambridge Companion to the Age of Constantine*, Cambridge: Cambridge University Press, 2005, 350–1, 368; Peter S. Wells, „Narodi izvan rimskih carskih granica“, u Ed Bispham, ur., *Roman Europe*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 303–9, 317; Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 9. Rune možda nisu bile zasnovane na latinskom već na etruskanskome pismu: Giuliano Bonfante i Larissa Bonfante, *The Etruscan Language: An Introduction*, 2nd edn, Manchester: Manchester University Press, 2002, 117–20.
 - 6 Najbolji sažetak političke i socijalne istorije Rimskog carstva trećeg i četvrtog veka nalazi se u Sarris, *Empires of Faith*, 8–32.
 - 7 Ibid., 12, sa Gregory Thaumoturgus, *Canonical Letter* 7.
 - 8 Za pregled Sasanida, videti Touraj Daryaee, *Sasanian Persia: The Rise and Fall of an Empire*, London: I. B. Tauris, 2009.
 - 9 Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors* 5.
 - 10 Palata: Anne Hunnell Chen, „Rivalske sile, rivalske slike: Dioklecijanova palata u Splitu u svetlu sasanidskog dizajna palate, u Daniëlle Slootjes i Michael Peachin, ur., *Rome and the World Beyond its Frontiers*, Leiden: Brill, 2016. Evnusi: Lactantius, *On the Deaths of the Persecutors* 15.2. Videti Matthew P. Canepa, *The Two Eyes of the Earth: Art and Ritual of Kingship Between Rome and Sasanian Iran*, Berkeley: University of California Press, 2009, za tvrdnju o ekstenzivnom kontaktu, kulturološkoj razmeni i zajedničkim imperijalnim tehnologijama između sasanidske Persije i poznog Rimskog carstva u priličnom skladu s mojim ciljevima u ovoj knjizi.
 - 11 Hronograf 354 (*MGH Auctores Antiquissimi* 9, 148).
 - 12 *Epitome de Caesaribus* 41.3.
 - 13 Kulikowski, „Konstantin i severni varvari“, 357–9.

- 14 Olivier Hekster, *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Rimsko World (c. 50 BC–AD 565)*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, 88–90.
- 15 Videti Timothy D. Barnes, *Constantine: Dynasty, Religion and Power in the Later Roman Empire*, Chichester: Wiley Blackwell, 2011, 93–7, o dokazima i problemu takzvanog Milanskog edikta.
- 16 Gavin Kelly, „Klaudijevski poslednji panagerik i imperijalne posete Rimu“, *Classical Quarterly* 66, no. 1 (2016).
- 17 Peter J. Heather, *The Fall of the Roman Empire*, London: Macmillan, 2005, 76–80, sa Philostorgius 2.5.
- 18 James Howard-Johnston, „Indijska trgovina u poznoj antici“, u Eberhard Sauer, ur., *Sasanian Persia: Between Rome and the Steppes of Asia*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2017, 286.
- 19 Douglas Boin, *Alaric the Goth: An Outsider's History of the Fall of Rome*, New York: W. W. Norton, 2020, 52.
- 20 Sarris, *Empires of Faith*, 32, sa Ammianus Marcellinus 22.7.8 o gotskoj trgovini robljem.
- 21 Korisni sažetak hunske istorije u Mark Whittow, „Vizantinska evroazijska politika u doba Turskog carstva“, u Nicola Di Cosmo i Michael Maas, ur., *Empires and Exchange in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe ca. 250–750*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 275–9; videti potanko E. A. Thompson, *The Huns*, Oxford: Blackwell, 1999.
- 22 Amijan Marcellin 31.4.10–11. 23 Ibid., 31.13.19.
- 24 Sarris, *Empires of Faith*, 38, sa Nov. Val. 10.1 (Zakon Valentinijana III). O poznorimskom oporezivanju i nametima koje je izazivalo, videti i Chris Wickham, *Framing the Early Middle Ages: Europe and the Mediterranean, 400–800*, Oxford: Oxford University Press, 2005, 62–80.
- 25 *Codex Theodosianus* 14.10.2.
- 26 Orosije 7.40.1.
- 27 Jeronim, *Pisma* 127.12; *Komentar na Jezekilja*, predgovor.
- 28 Judith Herrin, *Ravenna: Capital of Empire, Crucible of Europe*, Princeton: Princeton University Press, 2020, 396.
- 29 Avgustin, *Božji grad* 16.17; videti Orosije 1.2 za sličan smisao.
- 30 G. W. Bowersock, „Orijentacija istok-zapad sredozemnih studija i značaj severa i juga u antici“, u William V. Harris, ur., *Rethinking*

- the Mediterranean*, Oxford: Oxford University Press, 2005, sa npr. Ciceron, *O prirodi bogova* 2.102; Vergilije, *Eneida* 7.95–101.
- 31 Videti Peter J. Heather, „Zašto je varvarin prešao Rajnu?“, *Journal of Late Antiquity* 2, no. 1 (2009), i Michael Maas, „Kako su stepe postale Vizantija: Rim i evroazijski nomadi s istorijskog stanovišta“, u DiCosmo i Maas, ur., *Empires and Exchange in Eurasian Late Antiquity*, 22–3, za značaj hunskih kretanja pod Atilom za raspad Rimskog carstva.
- 32 Marcelin, Anno 476.
- 33 Boin, *Alaric the Goth*, 180.
- 34 Herrin, *Ravenna*, 123
- 35 Ibid., 99, 102, 129.
- 36 Peter J. Heather, *The Goths*, Oxford: Blackwell, 1996, 181–94.
- 37 Andrew Merrills i Richard Miles, *The Vandals*, Oxford: Wiley Blackwell, 2010, 52–5.
- 38 David J. Mattingly, *An Imperial Possession: Britain in the Roman Empire, 54 BC– AD 409*, London: Allen Lane, 2006, 529–39, o kraju rimske Britanije.
- 39 Studija velikih razmera ranog engleskog genoma iz DNK: Joscha Gretzinger et al., „Anglo-Saksonska migracija i formiranje rane engleske genetske baze“, *Nature* 610, no. 7930 (2022).
- 40 Kyle Harper, *The Fate of Rome: Climate, Disease, and the End of an Empire*, Princeton: Princeton University Press, 2017, 167–75; Mark Humphries, „Kasna antika i svetska istorija“, *Studies in Late Antiquity* 1, no. 1 (2017), 27; Kyle Harper i Michael McCormick, „Rekonstruisanje rimske klime“, u Walter Scheidel, ur., *The Science of Roman History*, Princeton: Princeton University Press, 2018.
- 41 Prevedeno na engleski u Stephen A. Barney et al., *The Etymologies of Isidore of Seville*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006. Popularnost: Seb Falk, *The Light Ages: A Medieval Journey of Discovery*, London: Allen Lane, 2020, 83.
- 42 Chris Wickham, *Medieval Europe*, New Haven: Yale University Press, 2016, 18.
- 43 Za klasičnu diskusiju s punim referencama videti Janet L. Nelson, „Kraljice kao Jezavelje: karijere Brunhilde i Balthilde u istoriji Merovinga“, *Studies in Church History Subsidia* 1 (1978).

- 44 *Epistolae Austriacae* 26 (*MGH Epistolae Merovingici et Karolini aevi* 1, 139).

24

KRALJEVI SVETA

- 1 Garth Fowden, *Qusaʿir ʿAmra: Art and the Umayyad Elite in Late Antique Syria*, Berkeley: University of California Press, 2004.
- 2 https://www.wmf.org/sites/default/files/article/pdfs/2016_qusa-yr_amra_booklet.pdf (World Monuments Fund 2015).
- 3 Fowden, *Qusaʿir ʿAmra*, 147–51.
- 4 *Kephalaia* 77, prev. Iain Gardner, *The Kephalaia of the Teacher: The Edited Coptic Manichaean Texts in Translation with Commentary*, Leiden: Brill, 1995, 197.
- 5 Ibn al-Balkhi, *Fars-nama* 97, 13–14.
- 6 Ibn al-Faqih, *Kitab al-buldan* 429, sa Fowden, *Qusaʿir ʿAmra*, 216–17.
- 7 Fowden, *Qusaʿir ʿAmra*, 214–15.
- 8 Ono što sledi zasniva se na prosvetljujućoj analizi ponuđenoj u Richard E. Payne, „Put svile i iranska politička ekonomija u poznoj antici: Iran, Put svile, i problem aristokratskog carstva“, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 81, no. 2 (2018).
- 9 O Turcima videti Peter B. Golden, *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1992, 127–53.
- 10 Sasanidski novčići: Touraj Daryaei, „Trgovina u Persijskom zalivu u poznoj antici“, *Journal of World History* 14, no. 1 (2003), 12–14. Rimski novčići: Qiang Li, „Rimski novčići otkriveni u Kini i njihovo istraživanje“, *Eirene* 15 (2015).
- 11 Maria Brosius, *The Persians: An Introduction*, London: Routledge, 2006, 153– 9, 165.
- 12 Douglas Boin, *Alaric the Goth: An Outsider's History of the Fall of Rome*, New York: W. W. Norton, 2020, 89.
- 13 Brosius, *The Persians*, 156, 185–6; Robert Hoyland, „Rani Islam kao religija kasne antike“, u Scott Fitzgerald Johnson, ur., *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 1068.

-
- 14 Abar Wizārišn ī Čatrang ud Nihišn New-Ardaxšir, prev. Touraj Daryaei, *On the Explanation of Chess and Backgammon*, Irvine: Jordan Center for Persian Studies, 2016, 19.
 - 15 Eivind Heldaas Seland, „Rano hrišćanstvo u istočnoj Africi i trgovini na Crvenom moru/Indijskom okeanu“, *African Archaeological Review* 31, no. 4 (2014).
 - 16 Prokopije, *Ratovi* 1.20.9–12.
 - 17 Payne, „Put svile i iranska politička ekonomija u poznoj antici“, 233–4.
 - 18 Peter Sarris, *Empires of Faith: The Fall of Rome to the Rise of Islam, 500–700*, Oxford: Oxford University Press, 2011, 140.
 - 19 Judith Herrin, *Ravenna: Capital of Empire, Crucible of Europe*, Princeton: Princeton University Press, 2020, 164. Visina je pedeset pet metara, prečnik trideset dva metra.
 - 20 Olivier Hekster, *Caesar Rules: The Emperor in the Changing Roman World (c. 50 BC–AD 565)*, Cambridge: Cambridge University Press, 2023, 169.
 - 21 Prokopije, *Ratovi* 8.17.1–8; Fotije 26a.
 - 22 Herrin, *Ravenna*, 151, 174, sa Prokopije, *Ratovi* 1.22.17–18 za mirovni sporazum.
 - 23 Brozije, *Persijanci*, 154.
 - 24 Kyle Harper i Michael McCormick, „Rekonstruisanje rimske klime“, u Walter Scheidel, ur., *The Science of Roman History*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 20; Robert A. Dull et al., „Radiougljenik i geološki dokazi otkrivaju vulkan Ilopango kao izvor kolosalne 'misteriozne' erupcije 539/40. n.e.“, *Quaternary Science Reviews* 222 (2019); Timothy Newfield, „Misteriozni i smrtonosni oblaci: hlađenje klime i teret bolesti pozne antike“, u Adam Izdebski i Michael Mulryan, ur., *Environment and Society in the Long Late Antiquity*, Leiden: Brill, 2018.
 - 25 Prokopije, *Ratovi* 4.14.5–6.
 - 26 Ulf Büntgen et al., „Hlađenje i društvene promene tokom kasnoantičkog Malog ledenog doba od 536. do oko 660. n.e.“, *Nature Geoscience* 9, no. 3 (2016).
 - 27 Peter Sarris, „Novi pristupi 'Justinijanovoj kugi'“, *Past & Present* 254, no. 1 (2022).
 - 28 Simon Rasmussen et al., „Rani divergentni sojevi *Yersinia pestis* u Evroaziji pre 5.000 godina“, *Cell* 163, no. 3 (2015); Julian Susat

- et al., „5.000 godina stari lovac-sakupljač već je bio žrtva *Yersinia pestis*“, *Cell Reports* 35, no. 13 (2021); videti takođe esej Monike Grin koji navodi na razmišljanje na adresi <https://eidolon.pub/when-numbers-dont-count-56a2b3c3d07>.
- 29 Monica H. Green, „Ozbiljno shvatanje ‘pandemije’: globalizacija Crne smrti“, u Monica H. Green, ed., *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, Kalamazoo: Arc Medieval Press, 2014, 32–3.
 - 30 Ibid., 46–7; Sarris, „Novi pristupi ‘Justinijanovoj kugi’“, 319.
 - 31 Prokopije, *Ratovi* 2.22–3; Prokopije, *Anegdota* 4.1.
 - 32 Sarris, „Novi pristupi ‘Justinijanovoj kugi’“, 318, 320.
 - 33 Yohannes Gebre Selassie, „Kuga kao mogući faktor opadanja i propasti Aksumitskog carstva: novo tumačenje“, *ITYOPIS – Northeast African Journal of Social Sciences and Humanities* 1 (2011); Sarris, „Novi pristupi ‘Justinijanovoj kugi’“, 319.
 - 34 Menander Zaštitnik 19.1, razmatrano u Mark Whittow, „Vizantijska evroazijska politika u doba Turskog carstva“, u Nicola Di Cosmo i Michael Maas, ur., *Empires and Exchange in Eurasian Late Antiquity: Rome, China, Iran, and the Steppe ca. 250–750*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 282–3.
 - 35 Whittow, „Evroazijska politika Vizantije u doba Turskog carstva“, 272.
 - 36 Herrin, *Ravenna*, 203–4.
 - 37 James Howard-Johnston, *The Last Great War of Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 2021.
 - 38 Harper i McCormick, „Rekonstruisanje rimske klime“, 13.
 - 39 Brozije, *Persijanci*, 174.
 - 40 Rani islam: Albrecht Noth sa Lawrence I. Conrad, *The Early Arabic Historical Tradition: A Source-critical Study*, 2nd edn, Princeton: Darwin Press, 1994, o izvorima. Za živi opis videti Karen Armstrong, *Islam: A Short History*, London: Weidenfeld & Nicolson, 2000, 3–65. Za puniju sliku: Hugh Kennedy, *The Prophet and the Age of the Caliphates: The Islamic Near East from the Sixth to the Eleventh Century*, 4th edn, London: Routledge, 2023.
 - 41 Rani islamski Levant: Hugh Kennedy, ‘Islam’, in G. W. Bowersock, Peter Brown and Oleg Grabar, eds, *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999.

- 42 Timothy Power, „Crveno more pod kalifskim dinastijama, oko 639–1171.“, *History Compass* 16, no. 10 (2018), 4.
- 43 Kennedy, „Islam“, 221.
- 44 Hoyland, „Rani islam kao religija kasne antike“, 1061, sa prevo-dom.
- 45 Kennedy, „Islam“, 228.
- 46 Fowden, *Quṣayr ‘Amra*, 179, 218.

25

OTAC EVROPE

- 1 Brian A. Catlos, *Kingdoms of Faith: A New History of Islamic Spain*, London: Hurst, 2018, je ažurirani pregled.
- 2 Latinska hronika a. 754, 80, prev. Kenneth Baxter Wolf, *Conquerors and Chroniclers of Early Medieval Spain*, 2nd edn, Liverpool: Liverpool University Press, 1999, 91–128 at p. 117.
- 3 Sallust, *Jugurtha* 17.3. Rimski autor samo retko smešta Evropu kao prvu među jednakima. Jedan primer za to je kada geograf Strabon, pišući pod Tiberijem, objašnjava da će, iako postoje tri kontinenta, on početi od Evrope zato što ona ima najraznovrsniji oblik, najbolje je prilagođena podsticanju izvrsnosti u muževnosti i građanstvu i ima veće zalihe robe nego ostali kontinenti (2.5.26). U daljim inovacijama on uključuje i Grčku kao i Rim u Evropu. Videti Plinije, *Poznavanje prirode* 3.1 za još jednu tvrdnju o evropskom primatu usled njene lepote i toga što je iznedrila osvajače sveta. A za moguće evociranje rivalstva između Evrope i Azije u privatnoj umetnosti Avgustovog perioda koje se može povezati s odbojnošću prema Kleopatri, videti Olivier Hekster, „Ostavljeno u prevodu? Slika Avgusta u Maloj Aziji“, u Marjet Derks et al., ur., *What's Left Behind: The Lieux de Mémoire of Europe Beyond Europe*, Nijmegen: Vantilt, 2015, na Tabula Chigi.
- 4 Isidor, *Etimologije* 14.2.3; Isidor, *De natura rerum* 48.2, sa Suzanne Conklin Akbari, *Idols in the East: European Representations of Islam and the Orient, 1100–1450*, Ithaca: Cornell University Press, 2012, 40–1. Za klasični prikaz komparativne retkosti pominjanja „Evrope“ u srednjovekovnom diskursu, videti Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, 2nd edn, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1968. Za mnogo više detalja, Klaus

- Oschema, *Bilder von Europa im Mittelalter*, Ostfildern: Thorbecke, 2013.
- 5 Rana upotreba: G. W. Bowersock, Peter Brown i Oleg Grabar, *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, Saracens.
 - 6 Videti Kenneth Baxter Wolf, „Convivencia u srednjovekovnoj Španiji: kratka istorija jedne ideje“, *Religion Compass* 3, no. 1 (2009) za kritiku preterano oduševljene pripovesti o Al-Andalusu kao modelu i mirne koegzistencije na primeru Maria Rosa Menocal, *The Ornament of the World: How Muslims, Jews, and Christians Created a Culture of Tolerance in Medieval Spain*, Boston: Little, Brown, 2002.
 - 7 Catlos, *Kingdoms of Faith*, 3.
 - 8 *Indiculus luminosus* 35, prev. Jerrilynn D. Dodds, „Prostori“, u Maria Rosa Menocal, Michael Sells i Raymond P. Scheindlin, ur., *The Literature of al-Andalus*, Cambridge: Cambridge University Press, 2000, 83.
 - 9 Karl J. Leyser, „Koncepti Evrope na početku i vrhuncu srednjeg veka“, *Past & Present* 137, no. 1 (1992), 32–4; Pim den Boer et al., *The History of the Idea of Europe*, 2nd edn, London: Routledge, 1995, 27; Oschema, *Bilder von Europa im Mittelalter*, 134–60 za sintetički tretman jezika Evrope krajem prvog milenijuma, s naglaskom na varijabilnosti upotrebe u ovom dobu i ambivalentnosti svojstvenoj asocijaciji termina i s Karlovom državom i sa hrišćanstvom.
 - 10 Einhard, *Life of Charlemagne*, 7.
 - 11 Janet L. Nelson, *King and Emperor: A New Life of Charlemagne*, London: Allen Lane, 2019, 357; Judith Herrin, *Ravenna: Capital of Empire, Crucible of Europe*, Princeton: Princeton University Press, 2020, 370.
 - 12 Nelson, *King and Emperor*, 367–74; Herrin, *Ravenna*, 377.
 - 13 *Karolus magnus et Leo papa* (MGH Poetae Latini Aevi Carolini 1, 366–79), l. 504, sa Leyser, „Koncepti Evrope na početku i vrhuncu srednjeg veka“, 34.
 - 14 Nelson, *King and Emperor*, 384: *Karolus serenissimus augustus deo coronatus magnus pacificus imperator Rismkoum gubernans imperium qui et per misericordiam dei rex Francorum et Langobardorum*.

-
- 15 Ibid., o dokazima iz gotovo savremenih *Lorsch* Anala.
 - 16 Mnogo je ukazivano na činjenicu da je Irena povremeno koristila mušku formu „basileus“ ili kralj kako bi opisala sebe, ali jedini dokazi su nekolicina pravnih dokumenata, gde je titula mogla jednostavno da bude prenesena iz ranijeg korišćenja a da to čata – ili kraljica – nisu ni primetili (Liz James, „Muškarci, žene, ev-nusi: rod, pol i moć“, u John Haldon, ur., *The Social History of Byzantium*, Chichester: Wiley Blackwell, 2009, 45–6).
 - 17 Glečeri: Kyle Harper i Michael McCormick, „Rekonstruisanje rimske klime“, u Walter Scheidel, ur., *The Science of Roman History*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 24. Ledena jezgra: Joseph R. McConnell et al., „Zagađenje olovom zabeleženo u ledu Grenlanda ukazuje na to da su evropske emisije pratile pošasti, ratove i imperijalno širenje u antici“, *PNAS* 115, no. 22 (2018).
 - 18 Suzanne Conklin Akbari, „Od pravca istok do čistog severa: orijentalizam i orijentacija“, u Jeffrey J. Cohen, ur., *The Postcolonial Middle Ages*, New York: St Martin's Press, 2000, 20–1.
 - 19 Catlos, *Kingdoms of Faith*, 75–6.
 - 20 Samuel Ottewill-Soulsby, „'Abasidsko-karolinška diplomatija u ranoj srednjovekovnoj arapskoj apokalipsi“, *Millennium* 16 (2019), 213–14, 227–8; Herrin, *Ravenna*, 375.
 - 21 Royal Frankish Annals a. 802 (*MGH Scriptores rerum Germanicarum* 6, 117).
 - 22 Anali Sv. Bertana. 865: tekst u F. Grat et al., ur., *Annales de Saint-Bertin*, Paris: Klincksieck, 1964, 124, prev. J. L. Nelson, *The Annals of St-Bertin*, Manchester: Manchester University Press, 1991, 129.
 - 23 Za sve te razmene videti Samuel Ottewill-Soulsby, „Kamile Karla Čelavog“, *Medieval Encounters: Jewish, Christian, and Muslim Culture in Confluence and Dialogue* no. 3 (2019). Odgajanje kamila u Sanhadži: Richard W. Bulliet, *The Camel and the Wheel*, New York: Columbia University Press, 1990, 229.
 - 24 Leyser, „Koncepti Evrope na početku i vrhuncu srednjeg veka“, 34–8.
 - 25 Krit je Konstantinopolj ponovo zauzeo 960.
 - 26 Niska tačka: Chris Wickham, *Medieval Europe*, New Haven: Yale University Press, 2016, 135.

- 27 Ket Džarman, *Kraljevi reka: Nova istorija Vikinga od Skandinavije do Puteva svile*, Beograd, Laguna 2023.
- 28 John Lind, „'Vikinger', vikingetid og vikerimskotik“, *Kuml* 61, no. 61 (2012); Neil S. Price, *The Children of Ash and Elm: A History of the Vikings*, London: Allen Lane, 2020, 7–8, sa esejem Judith Jesch na <https://theconversation.com/what-does-the-word-viking-really-mean-75647>.
- 29 Za kontinuitet „vikiškog“ doba sa nedavnom prošlošću, videti David Griffiths, „Ponovno promišljanje o ranom vikiškom dobu na Zapadu“, *Antiquity* 93, no. 368 (2019).
- 30 Prev. Michael Swanton, *The Anglo-Saxon Chronicle*, London: Dent, 1996, 54–6.
- 31 O „depozitu kosturnice“ u Repton, Jarman, *River Kings*, 29–37.
- 32 Gillian Fellows-Jensen, „Skandinavski nazivi mesta na Britanskim ostrvima“, u Stefan Brink i Neil Price, *The Viking World*, London: Routledge, 2008.
- 33 „Republika zemljoradnika“: Price, *The Children of Ash and Elm*, 18, with 481–2 o konverziji.
- 34 Genetičko proučavanje: Ashot Margaryan et al., „Genomika stanovništva vikiškog sveta“, *Nature* 585, no. 7825 (2020), 392, na osnovu uzoraka uzetih 2019. iz 442 pojedinca koji su živeli u Evropi i na Grenlandu između 2400. p. n. e. i 1600. n.e.
- 35 Wladyslaw Duczko, *Viking Rus*, Leiden: Brill, 2004, 63, za frazu.
- 36 Za konciznu pripovest o suštinskoj ulozi koju je ropstvo imalo u vikiškom svetu, videti sada Price, *The Children of Ash and Elm*, 141–54. Za rečnik: Wickham, *Medieval Europe*, 94.
- 37 Orkney: Margaryan et al., „Genomika stanovništva vikiškog sveta“. Island: Sara Goodacre et al., „Genetički dokazi za porodična skandinavska naselja u Šetlandu i Orkniju za vreme vikiških perioda“, *Heredity* 95, no. 2 (2005); Maja Krzewińska et al., „Varijacija mitohondrijske DNK u stanovništvu iz vikiškog doba u Norveškoj“, *Philosophical Transactions of the Royal Society B* (2015); S. Sunna Ebenesersdóttir et al., „Antički genomi s Islanda otkrivaju ustrojstvo ljudske populacije“, *Science* 360, no. 6392 (2018).
- 38 Joan N. Radner, ur. i prev., *Fragmentary Annals of Ireland*, Dablin: Dublin Institute for Advanced Studies, 1978, 120–1, sa esejom Caitlin Green na <https://www.caitlingreen.com>.

- org/2015/09/a-great-host-of-captives.html – blog sa dosta interesovanja usmerenog na trgovinu na velikim udaljenostima i generalno migracije u Britaniju.
- 39 Price, *The Children of Ash and Elm*, 102.
- 40 Jarman, *River Kings*, 55–60.
- 41 Evropa: Leyser, „Koncepti Evrope na početku i vrhuncu srednjeg veka“, 44–5, sa Oschema, *Bilder von Europa im Mittelalter*, 155–8. Poreklo latinskog hrišćanstva: Karl J. Leyser, „Uspori latinske Evrope“, u Timothy Reuter, ur., *Communications and Power in Medieval Europe*, London: Hambledon Press, 1994; Conrad Leyser, „Sećanje na Grgura Velikog i stvaranje latinske Evrope, 600–1000.“, u Kate Cooper i Conrad Leyser, ur., *Making Early Medieval Societies: Conflict and Belonging in the Latin West, 300–1200*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016.
- 42 Ottewill-Soulsby, „Kamile Karla Čelavog“, 273, 291–2.

26

PREVODILAČKI POKRET

- 1 Prevodilački pokret: Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam: The Cultural Revival During the Buyid Age*, 2nd edn, Leiden: Brill, 1992; Dimitri Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture: The Graeco-Arabic Translation Movement in Baghdad and Early ‘Abbāsid Society (2nd–4th/8th– 10th centuries)*, London: Routledge, 1998; Hans Daiber, „Die griechisch– arabische Wissenschaftsüberlieferung in der arabisch-islamischen Kultur in Übersetzungen des 8. bis 10. Jahrhunderts“, u H. Kittel et al., ur., *Übersetzung – Translation – Traduction*, Berlin: De Gruyter, 2007; Scott L. Montgomery, „Mobilnosti nauke: doba prevodjenja na arapski“, *Isis* 109, no. 2 (2018).
- 2 Hugh Kennedy, „Islam“, u G. W. Bowersock, Peter Brown i Oleg Grabar, ur., *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, 224–5. Nemuslimani su i dalje morali da plaćaju dodatni porez na glasanje.
- 3 Mohsen Zakeri, „Prevod sa srednjepersijskog (Pahlavi) na arapski do ranog Abasidskog perioda (Persisch–arabische Übersetzungen im frühen Abbasidenreich)“, u Kittel et al., ur., *Übersetzung – Translation – Traduction*, 1199.

- 4 Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 24–5.
- 5 Ibid., 18–20.
- 6 Ibid., 13–16.
- 7 Jonathan Bloom, *Paper Before Print: The History and Impact of Paper in the Islamic World*, New Haven: Yale University Press, 2001, 42–56; Hyunhee Park, *Mapping the Chinese and Islamic Worlds: Cross-cultural Exchange in Pre-modern Asia*, New York: Cambridge University Press, 2012, 25–6. Prema arapskim izvorima, stigao je s ratnim zarobljenicima posle bitke za Talas protiv Kine, 751.
- 8 Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 13; Robert Hoyland, „Rani islam kao religija kasne antike“, u Scott Fitzgerald Johnson, ur., *The Oxford Handbook of Late Antiquity*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 1068.
- 9 Kuća mudrosti: Sonja Brentjes i Robert Morrison, „Nauke u islamskim društvima (750–1800)“, u Robert Irwin, ur., *The New Cambridge History of Islam*, vol. 4: *Islamic Cultures and Societies to the End of the Eighteenth Century*, Cambridge: Cambridge University Press, 2010, 569.
- 10 Mesečna plata po izveštaju u *al-Fihristu* Ibn an-Nadima: Franz Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam*, London: Routledge, 1992, 49.
- 11 Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 136–7; Montgomery, „Mobilnosti nauke“, 315.
- 12 Kennedy, „Islam“, 227.
- 13 Al-Khwarizmi, *Matifah al-‘ulum*, prev. Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam*, 54.
- 14 Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 193–6, donosi katalog tema.
- 15 Primeri u Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam*, 18.
- 16 Videti esej Petera Adamsona na <https://aeon.co/ideas/arabic-translators-did-far-more-than-just-preserve-greek-philosophy> za probleme u prevodenju filozofskih tekstova.
- 17 Simon Swain, *Economy, Family, and Society from Rim to Islam: A Critical Edition, English Translation, and Study of Bryson's Management of the Estate*, Cambridge: Cambridge University Press, 2013, 57–8.
- 18 Sebastian Brock, „Sirijsko poreklo Hunajnovih tehnika prevodenja“, *ARAM* 3 (1991); Montgomery, „Mobilnosti nauke“, 315.

-
- 19 Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 32, 178–9.
 - 20 Ibn an-Nadim, *al-Fihrist* 7.1 (Gustav Flügel, ed., *Kitab al-Fihrist*, Leipzig: Vogel, 1871–2, I.243).
 - 21 Gutas, *Greek Thought, Arabic Culture*, 179.
 - 22 Barhebraeus (1226–86), prev. John Watt, reprodukovano u Swain, *Economy, Family, and Society from Rome to Islam*, 57.
 - 23 Za važnu ulogu žena u karolinškoj književnoj kulturi: Felice Lifshitz, *Religious Women in Early Carolingian Francia: A Study of Manuscript Transmission and Monastic Culture*, New York: Fordham University Press, 2014.
 - 24 Medicinski tekstovi: Leigh Chipman, „Islamska medicina: prelamanje klasične prošlosti“, u Roberta Casagrande-Kim, Samuel Thrope i Raquel Ukeles, ur., *Romance and Reason: Islamic Transformations of the Classical Past*, New York: Institute for the Study of the Ancient World, 2018; Montgomery, „Mobilnosti nauke“.
 - 25 Aydın Sayılı, *The Observatory in Islam and Its Place in the General History of the Observatory*, 2nd edn, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, 75–85.
 - 26 Videti esej Christiana Yatesa na adresi <http://theconversation.com/five-ways-ancient-india-changed-the-world-with-maths-84332>.
 - 27 Za digitalnu reprodukciju videti <https://treasures.bodleian.ox.ac.uk/treasures/bakhshali-manuscript/>.
 - 28 Al-Farabi, *Ihsa' al-'ulum*, uvod, preveden i prodiskutovan u Rosenthal, *The Classical Heritage in Islam*, 54–5.
 - 29 Isidor: Seb Falk, *The Light Ages: A Medieval Journey of Discovery*, London: Allen Lane, 2020, 82–3. Charlemagne: *Admonitio Generalis* 72.
 - 30 Walter Scheidel, „Od 'Velike knovertencije' do 'Prve velike divergencije': Rim i formiranje države Ćin-Han i njegove posledice“, u Walter Scheidel, ur., *Rome and China: Comparative Perspectives on Ancient World Empires*, Oxford: Oxford University Press, 2008, 20–3. Kina će zadržati primat u poređenju sa zapadnim evroazijskim silama sve do industrijske revolucije.
 - 31 Lynda Shaffer, „Pojuživanje“, *Journal of World History* 5, no. 1 (1994), 10–11.
 - 32 John Gillis, *The Fadden More Psalter: The Discovery and Conservation of a Medieval Treasure*, Dublin: Worldwell, 2022.

- 33 Ibn Hordadbeh, *Kitab al-Masalik* 153, prev. Adam Silverstein, „Od pijaca do čudesa: Jevreji na pomorskom putu do Kine, oko 850–oko 950 n.e.“, *Journal of Jewish Studies* 58, no. 1 (2007), 96, s diskusijom u Timothy Power, „Crveno more pod kalifskim dinastijama, oko 639–1171“, *History Compass* 16, no. 10 (2018), 6–7.
- 34 Charles Burnett, „Kralj Ptolemej i Aleksandar Filozof, najraniji tekstovi o astrolabu i arapskoj astrologiji u Fleury, Micy i Chartres“, *Annals of Science* 55, no. 4 (1998), 330.
- 35 John Crossley, „Staromodno spram novotorija: čitanje i pisanje brojeva, 1200–1500.“, *Studies in Medieval and Renaissance History* 10 (2013), 86.
- 36 Šah u Kordobi 822.: Touraj Daryaee, *On the Explanation of Chess and Backgammon*, Irvine: Jordan Center for Persian Studies, 2016, xxxiv.
- 37 Za punu diskusiju o sredozemnoj privredi u ovom periodu, koja se suočila sa „diversifikovanim ali stalnim kretanjem prema privrednoj kompleksnosti gotovo svuda“ spram sve veće fragmentacije u političkom domenu, videti Chris Wickham, *The Donkey and the Boat: Reinterpreting the Mediterranean Economy, 950–1180*, Oxford: Oxford University Press, 2023; citat na 627.
- 38 Trgovci Genize: Shelomo Dov Goitein, *A Mediterranean Society: The Jewish Communities of the Arab World as Portrayed by the Documents of the Cairo Geniza*, Berkeley: University of California Press, 1967; Jessica Goldberg, *Trade and Institutions in the Medieval Mediterranean: The Geniza Merchants and Their Business World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012.
- 39 Brian A. Catlos, *Kingdoms of Faith: A New History of Islamic Spain*, London: Hurst, 2018, 139–72; Susanna A. Throop, *The Crusades: An Epitome*, Leeds: Kismet Press, 2018, 32.
- 40 Xénia Keighley et al., „Nestanak islandskih morževa poklopio se s nordijskim naseljavanjem“, *Molecular Biology and Evolution* 36, no. 12 (2019).
- 41 Ovaj niz regiona, uređen od severa prema jugu, reprodukovan je u *Islandskom geografskom traktatu* iz dvanaestog veka. Malo drugačija verzija sličnih događaja nalazi se u *Erikovoj sagi*, zapisanoj nekoliko generacija posle *Sage o Grenlandu* u višem stilu epopeje.

- 42 Margot Kuiteims et al., „Dokazi evropskog prisustva u Amerikama 1021. n.e.“, *Nature* 601, no. 7893 (2022); za sažetak o nalazima videti Neil S. Price, *The Children of Ash and Elm: A History of the Vikings*, London: Allen Lane, 2020, 490–1.

27

POD ZNAKOM KRSTA

- 1 Islamski guverneri Malte svrgnuti su tek 1127.
- 2 Robert Bartlett, *The Making of Europe: Conquest, Colonization and Cultural Change, 950–1350*, Princeton: Princeton University Press, 1993, 249.
- 3 Rečnik „hrišćanskog imena“ (ili „soja“): ibid., 251.
- 4 Georg Strack, „Papa Urban II i Jerusolim: ponovno razmatranje njegovih pisama o Prvom krstaškom pohodu“, *Journal of Religious History, Literature and Culture* 2, no. 1 (2016).
- 5 Fulcher of Chartres, *Historia Hierosolymitana* 3.37 (Heinrich Hagenmeyer, ur., *Fulcheri Carnotensis Historia Hierosolymitana*, Heidelberg: Carl Winters, 1913, 748–9).
- 6 Christopher Taylor, „Globalna cirkulacija kao hrišćansko okruženje: legenda, carstvo i nomadski Prezviter Jovan“, *Literature Compass* 11, no. 7 (2014).
- 7 David Abulafia, „Uloga trgovine u muslimansko-hrišćanskom kontaktu u srednjem veku“, u Dionisius A. Agius i Richard Hitchcock, ur., *The Arab Influence in Medieval Europe*, Reading: Ithaca Press, 1994, 1; Ronald Findlay i Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton: Princeton University Press, 2007, 97. Za islamska stanovišta o Krstaškim pohodima videti Paul M. Cobb, *The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades*, Oxford: Oxford University Press, 2014.
- 8 Giuseppe Petralia, „Le 'navi' e i 'cavalli'“, *Quaderni storici*, 103 (2000), 207–211; Chris Wickham, *Medieval Europe*, New Haven: Yale University Press, 2016, 131.
- 9 Pisa: Wickham, *Medieval Europe*, 131.
- 10 Datum: Albert J. Ammerman, „Venecija pre Velikog kanala“, *Memoirs of the American Academy in Rim* 48 (2003), 141.
- 11 Findlay i O'Rourke, *Power and Plenty*, 96.

- 12 Abulafia, „Uloga trgovine u muslimansko-hrišćanskom kontaktu u srednjem veku“, 5; Wickham, *Medieval Europe*, 135–6.
- 13 Abulafia, „Uloga trgovine u muslimansko-hrišćanskom kontaktu u srednjem veku“, 1.
- 14 Mohamed Ouerfelli, *Le sucre: production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Leiden: Brill, 2008, 15–140.
- 15 Seb Falk, *The Light Ages: A Medieval Journey of Discovery*, London: Allen Lane, 2020, 86.
- 16 Steven J. Williams, *The Secret of Secrets: The Scholarly Career of a Pseudo- Aristotelian Text in the Latin Middle Ages*, Ann Arbor: University of Michigan Press, 2003.
- 17 Charles Burnett, „Koherentnost arapsko-latinskog programa prevođenja u Toledu u dvanaestom veku“, *Science in Context* 14, no. 1–2 (2001), za ono što sledi.
- 18 Ibid., 249.
- 19 Bartlett, *The Making of Europe*, 249.
- 20 L. D. Reynolds i N. G. Wilson, *Scribes and Scholars: A Guide to the Transmission of Greek and Latin Literature*, 4th edn, Oxford: Oxford University Press, 2013, 121.
- 21 *Oxford Dictionary of National Biography*, Bath, Adelard of.
- 22 John Crossley, „Staromodno spram novotorija: čitanje i pisanje brojeva, 1200–1500.“, *Studies in Medieval and Renaissance History* 10 (2013), 86–90; Raffaele Danna, ‘Razumevanje širenja indoarapskih brojeva u evropskoj tradiciji praktične matematike (13–16. vek)’, *Nuncius* 36, no. 1 (2021); za pisare, videti Abulafia, „Uloga trgovine u muslimansko-hrišćanskom kontaktu u srednjem veku“, 1.
- 23 Jeremy Johns, „I re normanni e i califfi fatimiti“, u Biancamaria Scarcia Amoretti, ur., *Del nuovo sulla Sicilia musulmana*, Rome: Accademia nazionale dei Lincei, 1995, 9–50.
- 24 Karla Mallette, *The Kingdom of Sicily, 1100–1250: A Literary History*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2005, 29, 31.
- 25 S. Maqbul Ahmad, „Kartografija al-Šarif al-Idrisija“, u *History of Cartography*, vol. 2:1, Chicago: University of Chicago Press, 1992.
- 26 Al-Idrisi, *Book of Roger*. Sve odabrano za ono što sledi potiče iz odeljaka 6–7 po prevodu u Mallette, *The Kingdom of Sicily*, 147.

- Sam rad je uređen u Enrico Cerulli, *Al-Idrisi: Opus geographicum sive „Liber ad eorum delectationem qui terras peragrarare studeant“*, Naples: Istituto Universitario Orientale di Napoli, 1970.
- 27 Puni naziv koji je ovde dat po prevodu u Mallette, *The Kingdom of Sicily*, 146.
- 28 Ahmad, „Kartografija al-Šarifa al-Idrisija“, 157.
- 29 Christopher Tyerman, *God's War: A New History of the Crusades*, London: Allen Lane, 2006, 225–40.
- 30 Hugh Kennedy, „Islam“, u G. W. Bowersock, Peter Brown i Oleg Grabar, ur., *Late Antiquity: A Guide to the Postclassical World*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1999, 228.
- 31 Carinski podaci: Findlay i O'Rourke, *Power and Plenty*, 97.
- 32 Bartlett, *The Making of Europe*, 15–23, za pregled.
- 33 Ibid., 106–32.
- 34 Ibid., 270–80.
- 35 Ibid., 255–60.
- 36 Za razvoj viteštva u ovom periodu, videti Laura Ashe, *Conquest and Transformation*, Oxford: Oxford University Press, 2017, 199–206.
- 37 Chrétien de Troyes, *Cligès* 30–6.
- 38 Sharon Kinoshita, „Srednjovekovna sredozemna književnost“, *Publications of the Modern Language Association* 124, no. 2 (2009).
- 39 R. I. Moore, *The Formation of a Persecuting Society: Authority and Deviance in Western Europe, 950–1250*, 2nd edn, Oxford: Blackwell, 2007, 6.
- 40 Ibid., 12.
- 41 Ibid., sa prijateljskim ažuriranjem u John H. Arnold, „Progon i sila u srednjovekovnoj Evropi: formiranje društva progona, od R. I. Moorea“, *American Historical Review* 123, no. 1 (2018).
- 42 Roy Lowe i Yoshihito Yasuhara, *The Origins of Higher Learning: Knowledge Networks and the Early Development of Universities*, London: Routledge, 2017, 66–71.
- 43 Ibid., 40–7.
- 44 Filozofi: Alan Cameron, „Poslednji dani Akademije u Atini“, u njegovom delu *Wandering Poets and Other Essays on Late Greek Literature and Philosophy*, Oxford: Oxford University Press, 2016.

- Nestorians: Wilhem Baum and Dietmar W. Winkler, *The Church of the East*, London: RoutledgeCurzon, 2003, 23–5.
- 45 Lowe i Yasuhara, *The Origins of Higher Learning*, 100–3.
- 46 BEI, Medresa; Jonathan P. Berkey, „Medrese srednjovekovne i moderne: politika, obrazovanje i problem muslimanskog identiteta“, u Robert W. Hefner i Muhammad Qasim Zaman, ur., *Schooling Islam: The Culture and Politics of Modern Muslim Education*, Princeton: Princeton University Press, 2007, 42–4.
- 47 *Dizionario Biografico degli Italiani*, Costantino Africano (dostupno na internetu).
- 48 M. J. Toswell, *Today's Medieval University*, Kalamazoo: ARC Humanities Press, 2017, 53.
- 49 Širenje: Linda Walton, „Obrazovne institucije“, u B. Kedar i M. Wiesner-Hanks, ur., *The Cambridge World History*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015, 127.
- 50 Toswell, *Today's Medieval University*, 92.
- 51 Michael C. Weber, „Usvajanje Al-Farabijevih 'Matematičkih nauka' na srednjovekovnom zapadu: studija međukulturnih pozajmica“, *Scripta Mediterranea* 19–20 (1998–9).
- 52 James A. Weisheipl, „Nastavni plan i program Fakulteta za umetnost na Oksfordu početkom četrnaestog veka“, *Mediaeval Studies* no. 26 (1964); Toby E. Huff, *The Rise of Early Modern Science: Islam, China, and the West*, 3rd edn, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 176; Leigh Chipman, „Islamska medicina: prelamanje klasične prošlosti“, u Roberta Casagrande-Kim, Samuel Thrope i Raquel Ukeles, ur., *Romance and Reason: Islamic Transformations of the Classical Past*, New York: Institute for the Study of the Ancient World, 2018, 69.
- 53 George Makdisi, *The Rise of Colleges: Institutions of Learning in Islam and the West*, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1981, naročito o sholastičkom metodu u islamskom učenju (105–52); zapazite korisne rezervacije o drugim aspektima Makdisijeve teze iskazane u Tim Geelhaar, „Da li su u srednjem veku primili 'potpuni model' obrazovanja od klasičnog islama? Ponovno razmatranje Džordža Makdisija i njegove teze“, u Jörg Feuchter, Hoffmann Friedhelm i Bee Yun, ur., *Cultural Transfers in Dispute: Representations in Asia, Europe and the Arab World Since the*

- Middle Ages*, Frankfurt: Campus Verlag, 2011, a videti i Charles Michael Stanton, *Higher Learning in Islam: The Classical Period, A.D. 700–1300*, Savage: Rowman & Littlefield, 1990, 162–71.
- 54 Abulafia, „Uloga trgovine u muslimansko-hrišćanskom kontaktu u srednjem veku“, 1.
- 55 David Abulafia, *Frederick II: A Medieval Emperor*, London: Allen Lane, 1992.
- 56 Thierry Buquet, „Lov sa gepardima na evropskim dvorovima: od početka do svršetka te mode“, u Mark Hengerer i Nadir Weber, ur., *Animals and Courts*, Berlin and Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2019. Gepardi se često mešaju s leopardima u tadašnjim evropskim izvorima, ali ih je mnogo lakše dresirati.
- 57 Heather Dalton et al., „Australoazijski kakadu Frederika II Hohenštaufena: simbol detanta između Istoka i Zapada i dokaz za globalni domašaj Ajubida“, *Parergon* 35, no. 1 (2018). Ime je izvedeno iz činjenice da je na italijanskom latinskom Fustat bio nazivan Vavilonijom, po nazivu tamošnje tvrđave iz rimskog doba.
- 58 Mallette, *The Kingdom of Sicily*, 10.
- 59 Ibid., 72–83.
- 60 Za kratkotrajno naučno interesovanje za tu ideju otprilike u isto vreme, videti Klaus Oschema, *Bilder von Europa im Mittelalter*, Ostfildern: Thorbecke, 2013, 188–91, sa 261 n. 118 za hrišćanski Zapad.
- 61 Matthew Paris, *Chronica Majora* a.1238 (prev. J. A. Giles, *Matthew Paris's English History From the Year 1235 to 1273*, vol. 1, Bohn's Antiquarian Library, London: Henry G. Bohn, 1852, 131). *Chronica Majora* je jedna od nekoliko hronika Metjua Parisa, koje se preklapaju u onome što pokrivaju.
- 62 Paris, *Chronica Majora* a.1241.
- 63 Ibid., 341.

28

Kelila i Dimna

- 1 Vilijam od Rubruka, predgovor 2, svi citati prev. Peter Jackson, *The Mission of Friar William of Rubruck: His Journey to the Court of Great Khan Möngke, 1253–1255*, London: Hakluyt Society, 1990.

- 2 Vilijam od Rubruka 32.1. Za Karakorum videti Christoph Baumer, *The History of Central Asia*, vol. 3: *The Age of Islam and the Mongols*, London: I. B. Tauris, 2016, 194–9, i Jan Bemmman i Susanne Reichert, „Karakorum, prva prestonica mongolskog svetskog carstva: imperijalni grad u neurbanom društvu“, *Asian Archaeology* 4, no. 2 (2021).
- 3 Vilijam od Rubruka, 30.1–3.
- 4 Craig Benjamin, *Empires of Ancient Eurasia: The First Silk Roads Era, 100 BCE– 250 CE*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 266–7.
- 5 Baumer, *The History of Central Asia*, vol. 3, 171, 197–8.
- 6 Vilijam od Rubruka, 33.7–22.
- 7 Njegova priča je ispričana u *Tajnoj istoriji Mongola*, najstarijem poznatom delu mongolske književnosti, zapisanom nekoliko decenija posle Temudžinove smrti i sada sačuvanom u nešto kasnijim verzijama na kineskom. Engleski prevod: Igor de Rachewiltz, *The Secret History of the Mongols: A Mongolian Epic Chronicle of the Thirteenth Century*, Leiden: Brill, 2004–13.
- 8 Baumer, *The History of Central Asia*, vol. 3, 179.
- 9 Peter Frankopan, *The Silk Roads: A New History of the World*, London: Bloomsbury, 2015, 160.
- 10 Kinesko oružje: Baumer, *The History of Central Asia*, vol. 3, 196.
- 11 Ronald Findlay i Kevin H. O'Rourke, *Power and Plenty: Trade, War, and the World Economy in the Second Millennium*, Princeton: Princeton University Press, 2007, 105; Baumer, *The History of Central Asia*, vol. 3, 186. O Mongolima videti sada Marie Favereau, *The Horde: How the Mongols Changed the World*, Cambridge, Mass.: Belknap Press, 2021.
- 12 Peter Jackson, „Križa u Svetoj zemlji 1260.“, *English Historical Review* 95, no. 376 (1980), 494–5.
- 13 Transaharska trgovina zlatom: Sam Nixon, „Transaharska trgovina zlatom u pred-modernim vremenima: raspoloživi dokazi i agende istraživanja“, u David J. Mattingly et al., ur., *Trade in the Ancient Sahara and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- 14 Andrew Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu: trgovačke mreže na kratkoj, srednjoj i velikoj udaljenosti“, *Azania* 47, no.

- 4 (2012), 409, 437–40; Kevin MacDonald, „Kompleksna društva, urbanizam i trgovina u zapadnom Sahelu“, u Peter Mitchell i Paul J. Lane, ur., *The Oxford Handbook of African Archaeology*, Oxford: Oxford University Press, 2013, 835; Elizabeth Fentress i Andrew Wilson, „Saharska berberska dijaspora i južne granice vizantijske severne Afrike“, u Susan T. Stevens i Jonathan P. Conant, ur., *North Africa Under Byzantium and Early Islam*, Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2016.
- 15 Al-Idrisi, *Book of Roger*, Prvi i Drugi odeljak Prve klime.
- 16 Sarah Guérin, „Razmena žrtava: zapadna Afrika u srednjovekovnom svetu roba“, *Medieval Globe* 3.2 (2017), za sažetak, sa MacDonald, „Kompleksna društva, urbanizam i trgovina u zapadnom Sahelu“, and Sam Nixon, ur., *Essouk-Tadmekka: An Early Islamic Trans-Saharan Market Town*, Leiden: Brill, 2017, 120–2 za parče porcelana, i 268–78 za hronologiju i trase. Kathleen Bickford Berzock, *Caravans of Gold, Fragments in Time: Art, Culture, and Exchange Across Medieval Saharan Africa*, Evanston: Block Museum of Art, 2019, ilustruje više arheoloških dokaza za trgovinu u srednjovekovnoj Sahari i oko nje.
- 17 Chris Wickham, *The Donkey and the Boat: Reinterpreting the Mediterranean Economy, 950–1180*, Oxford: Oxford University Press, 2023, 42–3. Ogromne količine pronađene su u iskopinama u Fustatu.
- 18 Toby Green, *A Fistful of Shells: West Africa from the Rise of the Slave Trade to the Age of Revolution*, London: Allen Lane, 2019, 42–4.
- 19 Guérin, „Razmena žrtava“, i Michael A. Gomez, *African Dominion: A New History of Empire in Early and Medieval West Africa*, Princeton: Princeton University Press, 2018, 92–143.
- 20 Al-Umari, *Masalik al-absar fi mamalik al-amsar* („Putevi vizije u domenima metropola“), 10; prev. J. F. P. Hopkins i Nehemia Levtzion, *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, Cambridge: Cambridge University Press, 1981, 261–72. Priče o ranijem periodu u istoriji kraljevstva opstaju u lokalnoj usmenoj tradiciji koju su sačuvali profesionalni pripovedači ili *grioti*, a prvi put su ih za evropske čitaoce sakupili francuski putnici u dvadesetom veku. Za engleski prevod epa *Sundžata* videti David

- C. Conrad, *Sunjata: A New Prose Version*, Indianapolis: Hackett, 2016, with Gomez, *African Dominion*, 61–91.
- 21 Green, *A Fistful of Shells*, 39, navodeći poređenje izračunato u časopisu *Time* 2015.
- 22 Al-Maqrizi, *Al-tibr al-masbuk fi man hajja min al-mulak* („Žeženo zlato, na kraljevima koji su bili na hodočašću“), prev. Hopkins i Levzion, *Corpus of Early Arabic Sources for West African History*, 351–2.
- 23 Za ovu proširenu mrežu trgovine i kulture klasičan tekst je Janet L. Abu-Lughod, *Before European Hegemony: The World System a.d. 1250–1350*, New York: Oxford University Press, 1989, i opisuje je kao „prvi svetski sistem“, premda treba videti Guérin, „Razmena žrtava“ o izostavljanju afričkih tržišta i transaharskih puteva kod Abu-Lughoda, a za skorije istraživanje „globalizujuće“ dinamike mongolskog carstva, Alexander Anievas i Kerem Nişancioğlu, *How the West Came to Rule*, London: Pluto Press, 2015, 64–90. Abu-Lughod nije jedini pokušao da na ranija doba primeni zaključke iz *Modernog svetskog sistema* Immanuela Wallersteina, 4 vols, New York: Academic Press, 1974–89, gde se interakcije koje čine svetski sistem posle oko 1400. vide prevashodno u smislu hijerarhijskih odnosa razmene između „jezgara“ i „periferija“. Za bronzano i gvozdeno doba, videti Andrew Sherratt i Susan Sherratt, „Od luksuza do robe široke potrošnje: priroda trgovačkih sistema bronzanog doba“, u *Bronze Age Trade in the Mediterranean*, Jonsered: Åström, 1991, i Susan Sherratt i Andrew Sherratt, „Rast sredozemne privrede početkom prvog milenijuma p. n. e.“, *World Archaeology* 24, no. 3 (1993), sa Toby C. Wilkinson, Susan Sherratt i John Bennet, ur., *Interweaving Worlds: Systemic Interactions in Eurasia, 7th to the 1st Millennia BC*, Oxford: Oxbow, 2011. Za Indijski okean u prvom milenijumu n.e., videti Philippe Beaujard, „Indijski okean u evroazijskom i afričkom svetskom sistemu pre šesnaestog veka“, *Journal of World History* 16, no. 4 (2005), koji odbacuje specifični prekid ili ekspanziju unutar tog postojećeg svetskog sistema u trinaestom (kako tvrdi by Abu-Lughod) ili petnaestom (kako tvrdi Wallerstein) veku. Za još dužu perspektivu videti Andre Gunder Frank i Barry K. Gills, „Svetski sistem od pet hiljada godina: interdisciplinarni uvod“, *Humboldt*

- Journal of Social Relations* 18, no. 1 (1992). Za skorije istraživanje ideje u odnosu sa ranom srednjovekovnom Istočnom Azijom i islamskim svetom, videti Glen Dudbridge, „Prerađivanje paradigme svetskog sistema“, *Past & Present* 238, Dodatak 13 (2018).
- 24 Hangdžou: Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, 339. Cairo: Chris Wickham, *Medieval Europe*, New Haven: Yale University Press, 2016, 136. Great Zimbabwe: Shadreck Chirikure et al., „Bajesinska hronologija za Veliki Zimbabwe: tragovima sleda vandalizovanog spomenika“, *Antiquity* 87, no. 337 (2013).
- 25 E. E. Burke, ur., *The Journals of Carl Mauch, 1869–72*, Soslberi [Harare]: National Archives of Rhodesia, 1969, 190–1.
- 26 David Abulafia, „Uloga trgovine u muslimansko-hrišćanskom kontaktu u srednjem veku“, u Dionisius A. Agius i Richard Hitchcock, ur., *The Arab Influence in Medieval Europe*, Reading: Ithaca Press, 1994, 8.
- 27 Findlay i O'Rourke, *Power and Plenty*, 94–6. Zlatna tkanina se često pominje u opisu mongolskih zemalja Marka Pola.
- 28 Guérin, „Razmena žrtava“. Slaves: Wilson, „Saharska trgovina u rimskom periodu“, 433.
- 29 Karanfilić (gharofano): Dante, *Inferno* 29.128.
- 30 Porcelan u Evropi: David Whitehouse, „Kineski porcelan u srednjovekovnoj Evropi“, *Medieval Archaeology* 16, no. 1 (1972). Tehnologija časovnika: Donald R. Hill, „Arapska fina tehnologija i njen uticaj na evropsko mašinstvo“, u Agius i Hitchcock, ur., *The Arab Influence in Medieval Europe*.
- 31 Tekstualne mreže: Daniel Selden, „Tekstualne mreže“, *Ancient Narrative* 8 (2010).
- 32 Robert Irwin, *The Arabian Nights: A Companion*, London: Allen Lane, 1994, 16.
- 33 Sharon Kinoshita, „Prevod, carstvo i svetsko širenje srednjovekovne književnosti: putovanja Kelila i Dimne“, *Postcolonial Studies* 11, no. 4 (2008), sa Kalila and Dimna: AnonymClassic projekt sa bazom na Freie Universität Berlin (<https://www.geschkult.fu-berlin.de/en/e/kalila-wa-dimna/index.html>).
- 34 Engleski prevod arapskog teksta: Michael Fishbein i James E. Montgomery, *Ibn al-Muqaffa', Kalilah and Dimnah: Fables of Virtue and Vice*, New York: New York University Press, 2022.

- 35 Kinoshita, „Prevo/d, carstvo i svetsko širenje srednjovekovne književnosti“, 377; Touraj Daryaei, *On the Explanation of Chess and Backgammon*, Irvine: Jordan Center for Persian Studies, 2016, xxxiii–xxxiv.
- 36 Linda Pellicchia, „Od Ezopovih basni do 'Kalila wa-Dimna': Stepenište Đulijana da Sangala u palati Gondi u Firenci“, *I Tatti Studies* 14/15 (2011), 181.
- 37 Evolucija teksta: <https://www.geschkult.fu-berlin.de/en/e/kalila-wa-dimna/topics/Cultural-Translation.html>.
- 38 Sharon Kinoshita, „Književnost Sredozemlja“ u Peregrine Horden i Sharon Kinoshita, ur., *A Companion to Mediterranean History*, Oxford: Wiley Blackwell, 2014, napominjući kako to obuhvata devalvaciju prevedenih dela u korist „autentičnijih“ premda daleko manje popularnih tekstova.
- 39 Identifikovanje nehrišćana bilo je važnije od same prirode jeresi u tim *chansons de geste*: Jevreji su takođe potpali pod napad, i uporno se brkaju Saraceni sa paganskim idolopoklonicima: Marianne Ailes, „*Chanson de geste*“, u Anthony Bale, ur., *The Cambridge Companion to the Literature of the Crusades*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- 40 Istorija teksta. Odličan sažetak u Pellicchia, „Od Ezopovih basni do dela *Kelila i Dimna*“, 171 n. 161; videti takođe Beatrice Gruendler, „*Kelila i Dimna*: Jedinstveno delo svetske književnosti“, u Verena M. Lepper, ur., *Arab and German Tales: Transcending Cultures*, Berlin: Kadmos, 2018.
- 41 Videti Geraldine Heng, „Engleska romansa: *Richard Coeur de Lion*, Saraceni, Jevreji i politika rase i nacije“, u Jeffrey J. Cohen, ur., *The Postcolonial Middle Ages*, New York: St Martin's Press, 2000, i Geraldine Heng, *The Invention of Race in the European Middle Ages*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, za „diskurs o rasama“ koji se pojavljuje oko trinaestog veka, asocirajući i religiju i boju kože sa srednjovekovnim formama nacionalizma.
- 42 Dokazi za srednjovekovnu populaciju: Maria Ginatempo i Lucia Sandri, *L'Italia delle città. Il popolamento urbano tra Medioevo e Rinascimento (secoli XIII–XVI)*, Florence: Le Lettere, 1990, 80.
- 43 Deborah Howard, *Venice & the East: The Impact of the Islamic World on Venetian Architecture 1100–1500*, New Haven: Yale

- University Press, 2000; Thomas E. A. Dale, „Kulturološka hibridnost u srednjovekovnoj Veneciji: ponovno otkrivanje Istoka u San Marku posle Četvrtog krstaškog pohoda“, u Henry Maguire i Robert S. Nelson, ur., *San Marco, Byzantium and the Myths of Venice*, Washington, DC: Dumbarton Oaks, 2010.
- 44 Albert J. Ammerman, „Venecija pre Velikog kanala“, *Memoirs of the American Academy in Rome* 48 (2003), 141.
- 45 Ibid., 149 n. 44.
- 46 Marco Polo, *Description of the World*, 4; svi prevodi su preuzeti iz Sharon Kinoshita, *Marco Polo: The Description of the World*, Indianapolis: Hackett, 2016, osim ako nije drugačije navedeno.
- 47 Ibid., 7–8.
- 48 Ibid., 15.
- 49 Sharon Kinoshita, „Srednjovekovni putopisi (2): mimo hodočašća“, u Nandini Das i Tim Youngs, ur., *The Cambridge History of Travel Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 54–9, i Sharon Kinoshita, „Marko Polo i svetsko carstvo slova“, u Ken Seignourie i Christine Chism, ur., *A Companion to World Literature*, vol. 2: 601 n. e. to 1450, London: Wiley Blackwell, 2020, za kontekst i analizu.
- 50 Polo, *Description of the World*, 1, prevod malo prilagođen.
- 51 Sharon Kinoshita, „Uvod“, u ibid., xvii.
- 52 Polo, *Description of the World*, 117.
- 53 Ibid., 34, 38.
- 54 Kinoshita, „Srednjovekovni putopisi (2)“, 56–9.
- 55 Za opštu autentičnost Markove priče, videti Longxi Zhang, „Marko Polo, kineski kulturni identitet i alternativni model susreta Istok-Zapad“, u Suzanne Conklin Akbari i Amilcare Iannucci, ur., *Marco Polo and the Encounter of East and West*, Toronto: University of Toronto Press, 2008.
- 56 Abu-Lughod, *Before European Hegemony*, 168–9; Findlay and O'Rourke, *Power and Plenty*, 107.
- 57 Kompas: Philippe Beaujard, „Indijski okean u evroazijskom i afričkom svetskom sistemu pre šesnaestog veka“, *Journal of World History* 16, no. 4 (2005), 430. Tehnologija je bila poznata u Evropi u dvanaestom veku: za ovu i drugačiju perspektivu, videti Seb Falk, *The Light Ages: A Medieval Journey of Discovery*, London: Allen Lane, 2020, 210–218.

29

ZEMLJA TAME

- 1 Svi prevodi teksta Ibn Battute preuzeti od H. A. R. Gibb i C. F. Beckingham, *The Travels of Ibn Battuta a.d. 1325–1354*, London: Hakluyt Society, 1958–94; Tim Mackintosh-Smith, *The Travels of Ibn Battutah*, abridged edn, London: Picador, 2003, prijemčiviji je prevod, a za kontekst videti Ross E. Dunn, *The Adventures of Ibn Battuta*, Berkeley: University of California Press, 2012.
- 2 Sekretar (Ibn Juzayy): Gibb and Beckingham, *The Travels of Ibn Battuta*, 6–7.
- 3 D. O. Morgan, „Ibn Battuta i Mongoli“, *Journal of the Royal Asiatic Society* 11, no. 1 (2001), 3.
- 4 Gibb and Beckingham, *The Travels of Ibn Battuta*, 482–3.
- 5 Ibid., 955.
- 6 Graves: ibid., 969.
- 7 Ibid., 918, 925, 934.
- 8 Ibn al-Wardi, *An Essay on the Report of the Pestilence*, trans. Michael Dols, „Ibn al-Wardijnev *Risalah al-naba, 'an al-waba*“, prevod glavnog izvora za istoriju Crne smrti na Srednjem istoku“, u Dickran K. Kouymjian, ur., *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Beirut: American University of Beirut, 1974, 448, blago prilagođeno.
- 9 Monica H. Green, „Četiri Crne smrti“, *American Historical Review* 125, no. 5 (2020), 1603.
- 10 Ibid., 1613; Monica H. Green, „Smeštanje Azije na mapu Crne smrti“, *Medieval Globe* 8, no. 1 (2022).
- 11 Bruce M. S. Campbell, *The Great Transition: Climate, Disease and Society in the Late Medieval World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2016; koristan sažetak i bibliografija u Dagomar Degroot, *The Frigid Golden Age: Climate Change, the Little Ice Age, and the Dutch Republic, 1560–1720*, Cambridge: Cambridge University Press, 2018, 31–2, sa svojim esejom na <https://aeon.co/essays/the-little-ice-age-is-a-history-of-resilience-and-surprises>.
- 12 Boris V. Schmid et al., „Uvođenje Crne smrti pod uticajem klime i uzastopno uvođenje kuge iznova u Evropu“, *Proceedings of the National Academy of Sciences* 112, no. 10 (2015).

-
- 13 Monica H. Green, „Uzimanje ‘pandemije’ za ozbiljno čini Crnu smrt globalnom“, u Monica H. Green, ur., *Pandemic Disease in the Medieval World: Rethinking the Black Death*, Kalamazoo: Arc Medieval Press, 2014, 41–5. Kina: Robert Hymes, „Epilog: hipoteza o istočnoazijskim počecima politomije *Yersinia pestis*“, u Green, ur., *Pandemic Disease in the Medieval World*. Southern Africa: Gérard Chouin, „Razmišljanja o kugi u afričkoj istoriji (14–19. v.)“, *Afriques* 9 (2018); Monica H. Green, „Smeštanje Afrike na mapu Crne smrti: narativi od genetike i istorije“, *Afriques* 9 (2018).
 - 14 Gabriele de Mussis, *Historia de Morbo*, prev. T. Rosemary Horrox, *The Black Death*, Manchester: Manchester University Press, 1994, 17, sa Hannah Barker, „Upokojavaње leševa: žito, embargo i *Yersinia pestis* na Crnom moru, 1346–48“, *Speculum* 96, no. 1 (2021), za širu sliku.
 - 15 Green, „Četiri Crne smrti“, 1606.
 - 16 Monica H. Green, „Urednikov uvod za pandemijsku bolest u srednjovekovnom svetu: ponovno promišljanje o Crnoj smrti“, u Green, ur., *Pandemic Disease in the Medieval World*, 9, 14.
 - 17 Mišljenja se razlikuju o dugoročnijim posledicama: za optimistično tumačenje videti Chris Wickham, *Medieval Europe*, New Haven: Yale University Press, 2016, 214–16, i James Belich, *The World the Plague Made: The Black Death and the Rise of Europe*, Princeton: Princeton University Press, 2022.
 - 18 Jerry H. Bentley, *Old World Encounters: Cross-cultural Contacts and Exchanges in Pre-modern Times*, New York: Oxford University Press, 1993, 163; videti Wickham, *Medieval Europe*, 215, o ekonomskoj integraciji unutar Evrope.
 - 19 Stuart J. Borsch, „Okruženje i stanovništvo“, *Comparative Studies in Society and History* 46 (2004); Stuart J. Borsch, „Depopulacija zbog kuge i propadanje navodnjavanja u antičkom Egiptu“, *Medieval Globe* 1 (2014); Mohamed Ouerfelli, *Le sucre: production, commercialisation et usages dans la Méditerranée médiévale*, Leiden: Brill, 2008, 94–9, 155–74.
 - 20 David Nirenberg, *Communities of Violence*, 2nd edn, Princeton: Princeton University Press, 2015, 235–45; Green, „Urednikov uvod“, 16. Iskopavanja masovne grobnice kod Tarege vršena od

2007. otkrila su da su preživeli pokušali da preminulima prirede odgovarajući ritual.
- 21 „Renesansa“: Wickham, *Medieval Europe*, 3, sa Mark Jurdjevic, „Ježevi i lisice: sadašnjost i budućnost intelektualne istorije italijanske renesanse“, *Past & Present* 195, no. 1 (2007), o periodizaciji i stanju u ovoj oblasti. „Humanizam“ je takođe reč iz devetnaestog veka.
- 22 Petrarka, *Familiar Letters* 20.8, sa Theodor Mommsen, „Petrarkin koncept Mračnog doba“, *Speculum* (1942). Kasniji istoričari sve su više ograničavali termin na drugu polovinu prvog milenijuma n.e.
- 23 Denys Hay, *Europe: The Emergence of an Idea*, 2nd edn, Edinburgh: Edinburgh University Press, 1968, 59.
- 24 Za Petrarkino negativno mišljenje o Grcima, antičkim i modernim, videti Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004, 120–1.
- 25 David Rundle, *Humanism in Fifteenth-century Europe*, Oxford: Society for the Study of Medieval Languages and Literature, 2012.
- 26 <https://www.theguardian.com/books/2019/mar/07/surprise-as-unknown-irish-translation-of-ibn-sina-discovered-in-spine-of-book> sa https://www.isos.dias.ie/PRIVATE/Avicenna_Fragment.html.
- 27 Robert Irwin, *The Arabian Nights: A Companion*, London: Allen Lane, 1994, 96–7.
- 28 Boccaccio, *Decameron* VII.9, IX.3.
- 29 Saladin: ibid., I.3, X.9; Gerbino: ibid., IV.4.
- 30 Prevodi: Iain Macleod Higgins, ur., *The Book of John Mandeville, with Related Texts*, Indianapolis: Hackett, 2011 (sa starofrancuskog); John Mandeville, *The Book of Marvels and Travels*, prev. Anthony Bale, Oxford: Oxford University Press, 2012 (sa srednjoengleskog).
- 31 Sharon Kinoshita, „Srednjovekovni putopisi (2): mimo hodočašća“, u Nandini Das i Tim Youngs, ur., *The Cambridge History of Travel Writing*, Cambridge: Cambridge University Press, 2019, 59.
- 32 Higgins, *The Book of John Mandeville, with Related Texts*, 157.
- 33 Kinoshita, „Srednjovekovni putopisi (2)“, 61.

-
- 34 Keralaska matematika: George Gheverghese Joseph, *A Passage to Infinity: Medieval Indian Mathematics from Kerala and Its Impact*, New Delhi: Sage, 2009.
- 35 Zeina Klink-Hoppe, „Život u šoljici kafe“, *British Museum Magazine* 102 (Spring/Summer 2022).
- 36 Georges Grosjean, *Mapamundi, the Catalan Atlas of the Year 1375*, Zurich: Urs Graf, 1978.
- 37 Hay, *Europe*, 94–5; Klaus Oschema, *Bilder von Europa im Mittelalter*, Ostfildern: Thorbecke, 2013, 302–7.
- 38 Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
- 39 Oni su sa sobom doneli novu komplikaciju po ideološku čistotu hrišćanske Evrope: raširenu zamisao da su Turci, poput antičkih Rimljana, Franaka i Britanaca, potomci izbeglica iz Troje (Terence Spencer, „Turci i Trojanci u renesansi“, *Modern Language Review* 47, no. 3 (1952); Naoíse Mac Sweeney, *Troy: Myth, City, Icon*, London: Bloomsbury Academic, 2018, 122–5). Ideja da Franci i Turci dele istu trojansku prošlost potiče još od franačkih Hronika o Fredegaru (oko 660. n.e.), a Britanci su se uključili u to u *Istoriji Britanaca* iz devetog veka. U četrdesetim godinama petnaestog veka, Mehmed II je prihvatio tu vezu, posetivši Troju kao Kserks i Aleksandar pre njega, i ustvrdivši kako mu je bog dao pravo da je osveti (Kritovoulos, *History of Mehmed the Conqueror*, trans. Charles T. Riggs, Princeton: Princeton University Press, 1954, 181).
- 40 Noel Malcolm, *Useful Enemies: Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*, Oxford: Oxford University Press, 2019, 1.
- 41 Ibid., 2, 4.
- 42 Ibid., 4–6.
- 43 Hay, *Europe*, 84.
- 44 Toby Green, *A Fistful of Shells: West Africa from the Rise of the Slave Trade to the Age of Revolution*, London: Allen Lane, 2019, 56.
- 45 Malcolm, *Useful Enemies*, 26; Lisa Jardine and Jerry Brotton, *Global Interests: Renaissance Art between East and West*, London: Reaktion, 2000, 8–9.
- 46 Stalna veća privrženost „hrišćanstvu“ nego „Evropi“ do kasnog osamnaestog veka n.e.: Georgios Varouxakis, „Kad se Britanija

- pridružila okcidentu? O poreklu ideje 'Zapada' u Engleskom“, *History of European Ideas* 46, no. 5 (2020).
- 47 Hay, *Europe*, 73–95.
- 48 Severnoafričko poreklo Gvanča: Ricardo Rodríguez-Varela et al., „Genomska analiza ljudskih ostataka iz pre-evropskih osvajanja sa Kanarskih ostrva otkriva bliskost sa današnjim Severnoafrikanima“, *Current Biology* 27, no. 21 (2017).
- 49 Raj Patel i Jason W. Moore, *A History of the World in Seven Cheap Things: A Guide to Capitalism, Nature, and the Future of the Planet*, Berkeley: University of California Press, 2017, 14–15.
- 50 Felix Brahm, „Topovi u Africi“, u *Oxford Research Encyclopedia of African History*, Oxford: Oxford University Press, 2020.
- 51 Green, *A Fistful of Shells*, 53. Akansko nalazište zlata: Sam Nixon, „Transaharska trgovina zlatom u pred-modernim vremenima: raspoloživi dokazi i agende istraživanja“, u David J. Mattingly et al., ur., *Trade in the Ancient Sahara and Beyond*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 169.
- 52 Green, *A Fistful of Shells*, 36.
- 53 Kenneth Baxter Wolf, „'Mavri' zapadne Afrike i početak portugalske trgovine robljem“, *Journal of Medieval and Renaissance Studies* 24, no. 3 (1994).
- 54 Bentley, *Old World Encounters*, 178.
- 55 Patel and Moore, *A History of the World in Seven Cheap Things*, 16–17.
- 56 Bentley, *Old World Encounters*, 179–80.
- 57 Michael L. Kunz i Robin O. Mills, „Prekolumbovsko prisustvo trgovine venecijanskim staklenim perlama na arktičkoj Aljasci“, *American Antiquity* 86, no. 2 (2021).
- 58 Massimo Livi Bacci, „Povratak na Hispaniolu: ponovna procena demografske katastrofe“, *Hispanic American Historical Review* 83, no. 1 (2003).
- 59 J. Chaplin, „Porobljavanje Indijanaca u ranoj Americi: zatočeništvo bez narativa“, u Elizabeth Mancke i Carole Shammas, ur., *The Creation of the British Atlantic World*, Baltimore: Johns Hopkins University Press, 2005, 48; Andrés Reséndez, *The Other Slavery: The Uncovered Story of Indian Enslavement in America*, Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2016, 8–10.

- 60 Green, *A Fistful of Shells*, 62; J. E. Inikori and Stanley L. Engerman, *The Atlantic Slave Trade: Effects on Economies, Societies, and Peoples in Africa, the Americas, and Europe*, Durham: Duke University Press, 1992.

30

NOVI SVET

- 1 Klasična verzija se može naći u Immanuel Wallerstein *The Modern World-system*, 4 vols, New York: Academic Press, 1974–89, sa Philippe Beaujard, „Indijski okean u evroazijskom i afričkom svetskom sistemu pre šesnaestog veka“, *Journal of World History* 16, no. 4 (2005), 439 i 448–9 za probleme, i Jan Nevderveen Pieterse, „Antički Rim i globalizacija: decentralizacija Rima“, u Martin Pitts i Miguel John Versluys, ur., *Globalisation and the Roman World*, Cambridge: Cambridge University Press, 2014, 226–228 za druge primere i alternative. Za isti koncept u udžbeniku o „svetској civilizaciji“, videti Jerry H. Bentley, Heather Streets-Salter i Herbert F. Ziegler, *Traditions & Encounters: A Brief Global History*, 2nd edn, New York: McGraw-Hill, 2010, 344. Ovaj pristup je ujedno uobičajen za javno obrazovanje kako u zapadnom (npr. <https://www.history.com/news/columbian-exchange-impact-diseases>) tako i u istočnom kontekstu. Pronašla sam naročito živi primer u „Hodniku vremena“ u Muzeju Makaoa gde paralelni kulturni napredak kineske i zapadne civilizacije vodi posetioca do prispeća Portugalaca na ostrvo u šesnaestom veku. Muzej je otvoren godinu dana pre vraćanja Makaoa pod kinesku kontrolu 1999., a dizajn je usmeren na to da naglasi sklad između kineske i zapadne kulture; za razlike između ovog i Hongkonškog istorijskog muzeja, koji je takođe otvoren 1998., godinu dana posle povratka Hong Konga Kini, videti Kam-yee Law, „Crvena linija preko evropskog kolonijalizma: poređenje muzeja u Makau i Hongkonškog istorijskog muzeja posle njihovog povratka Kini“, *International Journal of Heritage Studies* 20, no. 5 (2014).
- 2 Sanjay Subrahmanyam, „Povezane istorije: napomene usmerene na rekonfiguraciju rane moderne Evroazije“, *Modern Asian Studies* 31, no. 3 (1997); Sanjay Subrahmanyam, *Three Ways to Be Alien: Travails and Encounters in the Early Modern World*,

- Waltham: Brandeis University Press, 2011; Charles H. Parker, *Global Interactions in the Early Modern Age, 1400–1800*, New York: Cambridge University Press, 2010; Jerry Bentley, Sanjay Subrahmanyam i Merry E. Wiesner-Hanks, ur., *The Cambridge World History*, vol. 6: *The Construction of a Global World, 1400–1800 n.e.*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015; Alan Strathern, „Globalna rana modernost i problem onoga što je prethodilo“, *Past & Present* 238, Supplement 13 (2018): 319–24.
- 3 Lisa Jardine i Jerry Brotton, *Global Interests: Renaissance Art between East and West*, London: Reaktion, 2000, 58.
 - 4 Toby Green, *A Fistful of Shells: West Africa from the Rise of the Slave Trade to the Age of Revolution*, London: Allen Lane, 2019, 8.
 - 5 Videti, u krcatoj oblasti, Nancy Bisaha, *Creating East and West: Renaissance Humanists and the Ottoman Turks*, Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2004; Robert Markley, *The Far East and the English Imagination, 1600–1730*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006; Timothy Brook, *Mr. Selden's Map of China: Decoding the Secrets of a Vanished Cartographer*, New York: Bloomsbury, 2013; Palmira Johnson Brummett, *Mapping the Ottomans: Sovereignty, Territory, and Identity in the Early Modern Mediterranean*, Cambridge: Cambridge University Press, 2015; Noel Malcolm, *Agents of Empire: Knights, Corsairs, Jesuits and Spies in the Sixteenth-century Mediterranean World*, London: Allen Lane, 2015; Noel Malcolm, *Useful Enemies: Islam and the Ottoman Empire in Western Political Thought, 1450–1750*, Oxford: Oxford University Press, 2019; Jerry Brotton, *This Orient Isle: Elizabethan England and the Islamic World*, London: Allen Lane, 2016; Alexander Bevilacqua, *The Republic of Arabic Letters: Islam and the European Enlightenment*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2018; William Brandon, *New Worlds for Old: Reports from the New World and Their Effect on the Development of Social Thought in Europe, 1500–1800*, Athens: Ohio University Press, 1986; Anthony Grafton, April Shelford i Nancy G. Siraisi, *New Worlds, Ancient Texts: The Power of Tradition and the Shock of Discovery*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1992; Sarah H. Beckjord, *Territories of History: Humanism, Rhetoric, and the Historical Imagination in the Early Chronicles of Spanish*

-
- America*, University Park: Pennsylvania State University Press, 2007; David Graeber and David Wengrow, *The Dawn of Everything: A New History of Humanity*, London, Allen Lane, 2021.
- 6 Joseph Jacobs, ur., *The Earliest English Version of the Fables of Bidpai, 'The Morall Philosophie of Doni' by Thomas North*, London: David Nutt, 1888, xi.
 - 7 Giovanna Ceserani, *Italy's Lost Greece: Magna Graecia and the Making of Modern Archaeology*, Oxford: Oxford University Press, 2012, 102, with 131 n. 92.
 - 8 Peter Burke, „Je li Evropa postojala pre 1700.?!“, *History of European Ideas* 1 (1980), 23.
 - 9 Monteskje, *Duh zakona* 17.16, naglašava faktore okruženja; prev. u Anne M. Cohler, Basia Carolyn Miller i Harold Samuel Stone, ur., *Montesquieu: The Spirit of the Laws*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, 284.